

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA‘LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

YURIDIK FAKULTETI

DAVLAT HUQUQI VA BOSHQARUVI KAFEDRASI

XALQARO XUSUSIY HUQUQ

FANI MODULI

Bilim sohasi:	400000	–	Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta‘lim sohasi:	420000	–	Huquq
Ta‘lim yo‘nalishi:	60420100	–	Yurisprudentsiya (faoliyat turi bo‘yicha)

Namangan – 2023- yil.

Mazkur modul Toshkent davlat Yuridik universiteti Kengashining 30.08.2021-yildagi 1- son qarori bilan tasdiqlangan fan dasturi va O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Namangan davlat universiteti Ilmiy kengashining 2023-yil ____ avgustdagi ____-son bayonnomasi bilan tasdiqlangan fanning o`quv dasturi asosida ishlab chiqildi.

Tuzuvchi: M.Akayeva, davlat huquqi va boshqaruvi kafedrasida dotsenti, yu.f.n.

Taqrizchilar: R.Boymirzayeva, davlat huquqi va boshqaruvi kafedrasida katta o`qituvchisi.

N.Axadova, Namangan tumanlararo fuqarolik ishlar sudi sudyasi

Mazkur o`quv moduli O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Namangan davlat universiteti Yuridik fakulteti davlat huquqi va boshqaruvi kafedrasining 2023-yil ____ _____dagi ____-son bayonnomasi bilan tasdiqlangan va universitet Ilmiy kengashiga tashdiqlash uchun tavsiya qilingan. Universitet Ilmiy kengashining 2023- yil ____ _____dagi ____-son bayonnomasi bilan tasdiqlangan.

MUNDARIJA

MA`RUZALAR MATNI.....	5-95
SEMINAR MASHG`ULOT.....	96-119
MUSTAQIL TA`LIM MASHG`ULOTLARI.....	120-121
GLOSARIY.....	122-126
ILOVALAR.....	127-141
FAN DASTURI.....	127
ISHCHI O`QUV DASTURI.....	127-141
TARQATMA MATERIALLAR.....	142
TESTLAR.....	142-147

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

YURIDIK FAKULTETI

DAVLAT HUQUQI VA BOSHQARUVI KAFEDRASI

**XALQARO XUSUSIY
HUQUQ**

FANI MODULINING

MA`RUZALAR MATNI

1-mavzu. Xalqaro xususiy huquq mohiyati, tamoyillari va manbalari.

Reja

- 1.Xalqaro xususiy huquq mohiyati.
- 2.Xalqaro xususiy huquqning tamoyillari.
- 3.Xalqaro xususiy huquqning manbalari.
- 4.Xalqaro xususiy huquqda kollizion normalar.
- 5.Xalqaro xususiy huquqning umumiy qoidalari.

Tayanich soʻz va iboralar:xalqaro xususiy huquq, xalqaro ommaviy huquq,konvensiyalar, kollizion norma, fuqarolik huquqiy munosabatlar.

1-§. Xalqaro xususiy huquq tushunchasi va uning ommaviy huquqdan farqi

Xalqaro xususiy huquq xalqaro huquq tizimida oʻquv darsligi va yuridik fanning bir tarmogʻi sifatida tan olingan alohida soha hisoblanadi. Ushbu soha xalqaro hayot sharoitida yuz beradigan xususiy, yaʼni fuqarolik huquqi va fuqarolik protsessual huquqi bilan tartibga solinadigan, shuningdek oilaviy va mehnat munosabatlarini oʻz ichiga oladi. Ushbu munosabatiaming vujudga kelishi, oʻzgarishi va bekor boʻlishining tartibga solinishi hamda nizo chiqqan taqdirda ularning hal qilinishi oʻziga xos xususiyatlarga ega. Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida (FKning 1158-moddasi) xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar «chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlar» sifatida taʼriflanadi. Lekin bu yetarli emas. Chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatiaming keng tarqalgan koʻrinishlarda boʻlishi, chet el huquqi subyektlarining turli davlat fuqaroligiga mansub boʻlishi, obyektlarining turli davlatlar hududida joylashgan boʻlishi, ushbu munosabatiaming vujudga kelishi, oʻzgarishi va bekor boʻlishi uchun asos boʻlgan yuridik faktlarni muayyan mamlakat huquqi orqali baholash, nizolarni muayyan hududda va oʻz vaqtida oldini olish, bartaraf qilish, hal etishni talab qiladi. Xalqaro hayotda bunga oʻxshash masalalarning turlari har xil boʻlishi mumkin, ularni biron-bir roʻyxat bilan cheklab ham boʻlmaydi, shuning uchun ular munosabatiami turli sharoitda, turli ravishda murakkablashtirib yuborilishi uchun sabab boʻladi. Xususiy-huquqiy munosabatiaming murakkablashishida baʼzi xalqaro shartnomalar alohida oʻrin egallaydi. Bular qatoriga, masalan 1928-yildagi Bustamante Kodeksi (xalqaro xususiy huquq Kodeksi), 1980-yildagi Xalqaro oldi-sotdi shartnomalar toʻgʻrisidagi BMTning Konvensiyasi, 1988-yildagi Xalqaro moliyaviy lizing toʻgʻrisidagi Konvensiya, Xalqaro havo yoʻllariga tegishli baʼzi qoidalarni birxillashtirish toʻgʻrisidagi 1929-yildagi Varshava Konvensiyasi va boshqalar kiradi. Ushbu manbalar vositasida chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlar, tovarlarni xalqaro oldi-sotdi, xalqaro mohiyaviy lizing, xalqaro havo yoʻllarida yoʻlovchilar va yuklarni tashish toʻgʻrisidagi tushunchalar, ularni tartibga solish tartib va qoidalari belgilanadi. «Xalqaro huquq», «xalqaro xususiy huquq» tushunchalari turli maʼnoga ega. «Xalqaro huquq» davlatlar, hokimiyat organlari oʻrtasidagi siyosiy, iqtisodiy, yaʼni onunaviy-huquqiy manfaatlar bilan bogʻliq munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquqiy meʼyorlar majmuyidan iborat. «Xalqaro xususiy huquq» fuqarolik- huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normalardan tashkil topgan boʻlib, ushbu munosabatlarning doirasi, tarkibiy qismlari biron-bir mamlakat chegarasi bilan cheklanib qolmaydi, xalqaro hayot koʻlamida tabiiy hodisa sifatida rivoj topadi.

Xalqaro xususiy huquqning Xalqaro huquq (ommaviy huquq)dan farqi yana shundan iboratki, fuqarolik-huquqiy munosabatlar boʻyicha vujudga kelishi mumkin boʻlgan nizolar ommaviy huquq qoidalari oʻxshab diplomatik yoʻl bilan emas, balki fuqarolik daʼvo qoʻzgʻatish yoʻli bilan sud yoki arbitraj organlarida koʻriladi. «Xalqaro huquq» va «Xalqaro xususiy huquq» normalari vositasida tartibga solinadigan munosabatlarning har birining oʻziga xos xususiyatlari boʻlishidan qatʼi nazar, ular oʻrtasida uzviy bogʻlanish mavjud. Turli davlatlar jismoniy va yuridik shaxslari ishtirokida «xalqaro xususiy huquq» normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar vujudga kelishi uchun mazkur jismoniy va yuridik shaxslar davlatlarining oʻrtasida «xalqaro huquq», yaʼni ommaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar oʻrnatilgan boʻlishi kerak. Umuman olganda xalqaro huquq va xalqaro

xususiy huquqning vujudga kelishida boshlang'ich yagona asos bor. Bunday asoslar qatoriga xalqaro huquqning umum tan olingan tamoyillari va normalari, jumladan davlatlarning mustaqilligi tan olinishi, xalqaro nizolarning tinchlik yo'li bilan hal qilinishi, ichki ishlarga aralashmaslik, inson huquqlarining barcha tomonidan hurmat qilinishi, xalqaro majburiyatlarning vijdonan, bekami ko'st bajarilishi va boshqa umumbashariy tamoyillar kiradi.

Xalqaro huquqning umumbashariy tan olingan tamoyillari va qoidalari, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 2000-yil maydagi «O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyati to'g'risida»gi va 1995-yil 22-dekabrda «O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida»gi Qonunlar o'ziga xos mohiyati bilan «Xalqaro huquq» va, shuningdek, «Xalqaro xususiy huquq» sohalarining mazmunini, tuzilishini va tarkibiy qismini belgilash uchun xizmat qiladi.

Xalqaro xususiy huquq va xalqaro huquq uchun boshlang'ich yagona asos xalqaro shartnomalar kabi umumiy manbalar bilan ifodalanadi. Xalqaro shartnomalar davlatlararo munosabatlarning huquqiy asosini tashkil qilish bilan birga xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlash, xalqaro hamkorlikni BMT Ustavida nazarda tutilgan maqsad va tamoyillarga muvofiq rivojlanishini ta'minlashga yordam beradi.

Yuridik adabiyotlarda xalqaro huquq va xalqaro xususiy huquq fanlarining o'zaro aloqasi haqida turli fikrlar mavjud. Masalan, I.P. Blishenko, L.N. Galenskaya, S.B. Krilov (RF), M. Genovski (Bolgariya), Morens Kintana (Argentina) qarashlariga ko'ra xalqaro xususiy huquq xalqaro huquqning bir qismidan iborat, Xose de Yagunas Messiya (Ispaniya) esa xalqaro xususiy huquq qisman xalqaro ommaviy huquq va qisman milhy huquq tizimlari normalarini o'z ichiga oladi deb ta'riflaydi, A.Mamatqulov (O'zbekiston) xalqaro xususiy huquqni alohida huquq tarmog'i sifatida tan olmaydi, xalqaro xususiy huquqning xalqaro ommaviy huquq bilan aloqasi yanada chuqurlashib borishi mumkin, deb ta'kidlaydi.

Har bir huquq sohasini uning biron-bir asosiy huquq tarmog'ining bir qismi yoki mustaqil tarmoq yoki turli huquq sohalaridan tashkil topgan huquqiy majmua ekanligini aniqlash uchun ushbu soha normalari vositasida tartibga solinadigan munosabatlarning xususiyatlariga e'tibor berish lozim. Shunday huquq sohalar borki, ularning aksariyat ko'pchiligi qonunchilik sohasida ham, o'quv jarayonida ham, fan sohasida ham alohida huquq tarmog'i sifatida tan olingan (masalan konstitutsiyaviy huquq, fuqarolik huquqi, ma'muriy huquq, jinoyat huquqi va boshqalar shu bilan birga ba'zi huquq sohalar borki, ular mustaqil tarmoq sifatida tan olinmasa-da, lekin ular bo'yicha fanning alohida sohasi sifatida ilmiy tadqiqot ishlari olib boriladi, o'quv yurtlarida alohida fan sifatida darsliklar yaratiladi va mashg'ulotlar olib boriladi. Bular qatoriga xo'jalik huquqi, tadbirkorlik huquqi, soliq huquqi, bank huquqi va boshqalarni kiritish mumkin. Xalqaro xususiy huquq ham ma'lum darajada shular qatoriga kiradi, lekin u o'zining normalari vositasida tartibga solinadigan munosabatlarning xususiyati va doirasi bilan ulardan farq qiladi. Uning normalari vositasida faqat bitta davlat ichidagi va ushbu davlatning milliy qonunchiligi bilan tartibga solinadigan munosabatlar emas, balki uning doirasidan chetga chiqadigan, ya'ni turli davlatlar o'rtasidagi, shuning bilan birga davlat milliy qonun-qoidalariga bevosita taalluqli bo'lgan va ularda nazarda tutilgan munosabatlar tartibga solinadi. Demak, bunda alohida va maxsus tartibga solinadigan tashqi yoki xalqaro munosabatlar haqida gap boradi. Biron-bir mamlakat fuqarosining huquqiy maqomining boshqa mamlakatda belgilanishi yoki uning asarining ushbu mamlakatda chop etilishi, turli transportda (havo, temir yo'l, avtomobil) yuk va yo'lovchilarni chet elga tashilishi, chet el firmasi bilan birgalikda korxonalar tashkil etilishi, muayyan davlat fuqarosining boshqa davlat fuqarosi bilan nikohdan o'tishi va boshqa shaxsiy, mulkiy masalalar va ushbu masalalar yuzasidan sodir bo'lgan nizolarni hal qilish va boshqa turli muammolarni tartibga solish muayyan davlatning ichki milliy qonunlari bilan emas, balki xalqaro xususiy huquq normalari yordamida amalga oshiriladi.

Yuqorida keltirilgan mulohazalarga e'tibor bergan holda tegishli xulosaga keladigan bo'lsak, xalqaro xususiy huquqning xalqaro huquq sohasi bilan uzviy bog'liq ekanligi inkor qilinmaydi, shuning bilan birga uni xalqaro huquqning faqat bir qismi deb ham bo'lmaydi.

Xalqaro xususiy huquq davlatning ichki turli huquq sohalari (fuqarolik huquqi, oila huquqi, mehnat huquqi, fuqarolik protsessual huquq va h.k.) normalaridan, shuningdek kollizion, ya'ni turli davlatlar normalarining to'qnashishidan tashkil topgan alohida huquq sohasidan iborat. Uning tabiati va predmetini ifodalovchi jiddiy va fundamental muammolar ustida izlanishlar, muohasalar, tortishuvlar uzluksiz davom etmoqda. Ushbu masala bo'yicha hurmatli talabalar o'z fikrlarini bildirishlarini mamnuniyat bilan qabul qilamiz.

Xalqaro xususiy huquq fanini o'rganishda ma'lum darajada qiyinchiliklar mavjud. Chunki ushbu fan bo'yicha darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ilmiy-uslubiy adabiyotlar yetarli emas. Ushbu fanni o'rganishda umumiy huquq nazariyasi fani, masalan, huquqning zamon va makon bo'yicha, qonun hujjatlarining ma'lum hudud doirasida qo'llanishi haqidagi tushunchalar bilan xalqaro huquqning asosiy tamoyillari va albatta, fuqarolik huquqi, oila huquqi, mehnat huquqi, fuqarolik protsessi fanlarida mujassamlangan qoida hamda tushunchalarga duch kelamiz. Shuning uchun xalqaro xususiy huquq fanini o'zlashtirishda talabalarga yengillik tug'dirish maqsadida yuqorida zikr etilgan huquq sohalari oldin o'tiladi.

2-§. Xalqaro xususiy huquqning predmeti

Umummiliy qoidaga binoan har qanday alohida huquq sohasining predmeti, ushbu sohaning mazmunini tashkil qiluvchi huquqiy normalar vositasida tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning xususiyatlari va ushbu tartibga solishning metodi, ya'ni usuli bilan ifodalanadi. Ushbu umumiy qoidadan xalqaro xususiy huquqning predmetini aniqlashda ham foydalanish lozim. Ushbu huquq normalari bilan tashqi savdo, ishlab chiqarish, qurilish-montaj, pudrat, xizmat ko'rsatish (havo, dengiz, temir yo'llarida yuk va yo'lovchilar tashish), moliyaviy, kredit, hisob-kitob, komissiya, sug'urta, tijorat va boshqa turli tadbirkorlik faoliyatlari bo'yicha O'zbekiston va chet davlatlarning firmalari, kompaniyalari, birlashmalari o'rtasida vujudga keladigan munosabatlar tartibga solinadi. Bunday munosabatlar qatoriga fan va texnika, intellektual mulk obyektlari, ijodiy faoliyat natijalari va boshqa madaniy qimmatliklar (masalan, san'at va madaniyat sohasidagi asarlar, kashfiyotlar, kinofilmlar, arxitektura loyihalari va h.k.)dan foydalanish bo'yicha o'rnatilgan turli xil aloqalar ham kiradi. Xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar doirasiga, shuningdek O'zbekiston va chet el fuqarolarining nikohdan o'tishi, vasiylik va homiylik, farzandlikka olish, vorislik va boshqa shaxsiy, mulkiy munosabatlarga asoslangan aloqalar ham kiradi.

Yuqorida keltirilgan munosabatlar o'z xususiyatlari, ya'ni ushbu munosabatlarning haq evaziga amalga oshirilishi, taraflarining shaxsiy manfaatlarini qondirishga qaratilgan bo'lishi, taraflarining teng huquqligi jihatdan fuqarolik huquqi normalari vositasida tartibga solinadigan munosabatlarga o'xshashligi bor, lekin ular vujudga kelishi asoslari, ularda qatnashuvchi shaxslarning huquqiy maqomi va amalda qo'llanishi doirasi bilan fuqarolik huquqiy munosabatlardan farq qiladi va shuning uchun ham FKning 1158- moddasiga muvofiq «Chet el elementlari bilan murakkablashgan fuqarolik huquqiy munosabatlar» deb ataladi. Bunga sabab, ushbu munosabatlarda, masalan, tovarlarni eksport va import qilish bo'yicha, turh htsenziya bitimlari va nashriyot shartnomasi, chet el fuqarosi bilan nikohdan o'tish yoki uni bekor qilish va ushbu nikohdan bo'lgan bolalar uchun nafaqa undirish, chet elda joylashgan firmaning mulki hisobidan zararni undirish yoki uni natsionahzatsiya qilish, chet elda yashayotgan shaxsning vafotidan keyin meros ochilishi kabi munosabatlarda turli davlatlarning fuqarolari va tashkilotlari ishtirok etadi. Ushbu munosabatlarda chet el elementining mavjudhgi, ya'ni ularda turh davlat fuqarolarining, tashkilotlarining ishtirok etishi ulami odatda fuqarolik yoki oila huquqi normalari bilan bitta davlat ichida tartibga sohnadigan munosabatlar doirasidan chetga chiqarib yuboradi va natijada xalqaro xususiy huquq normalarini qo'llashga olib keladi.

Yuridik adabiyotlarda xalqaro xususiy huquq predmetining tabiati ikki: alohida huquq sohasi, huquq normalari majmuasi kabi ko'rinishlarda ifodalanadi.

Birinchi ko'rinishda qaraganda xalqaro xususiy huquq, birinchidan xalqaro ommaviy huquqdan, ikkinchidan, fuqarolik huquqidan farqlanadi, bunda u mazmuni va tabiati jihatidan huquq sohasi sifatida tan olinadi (L.A.Luns, G.K.Matveyev, LS.Pereterskiy). Ikkinchi ko'rinishda huquqshunoslikning bir sohasi, ya'ni turli huquq sohasi normalaridan tashkil topgan majmua,

ilmiy tadqiqot sohasi, yuridik oliy o'quv yurtlarida o'rganiladigan o'quv darsligi sifatida tan olinadi (V.P.Zvekov). Chet el mamlakatlarida xalqaro xususiy huquq predmetining tabiatini ta'riflashda turh fikr bildiriladi.

Ba'zi mamlakatlarda xalqaro xususiy huquq sohasining tarkibiy qismi faqat kollizion (to'qnashuvchi) normalardan tashkil topishi mumkinligi, boshqa chet el fuqarolarining huquqiy holatini, xalqaro fuqarolik protsessini tartibga soluvchi normalar (masalan, chet el elementlari bilan murakkablashgan munosabatlar bo'yicha nizolar- ning qaysi sudga taalluqliligi, chet el fuqarolarining protsessual huquq va burchlari, chet el sud va arbitrajlarining qarorlarini tan ohsh va ijro etish to'g'risidagi normalar) xalqaro xususiy huquq emas, boshqa huquq sohalari (davlatning ichki huquq sohalari)ga taalluqli ekanligi haqida fikr yuritiladi. Ushbu mamlakatlarda, masalan Germaniya, Fransiya, Vengriya, Bolgariyada xalqaro xususiy huquq odatda xalqaro kolhzion huquq deb yuritiladi.

Huquqning mazmuni muayyan huquq normalaridan tashkil topadi, uning tashqi ko'rinishi esa tegishli shakllardan iborat. Ushbu shakllar manba sifatida u yoki bu huquq sohasining tarkibini, tuzilishini belgilaydi. Xalqaro xususiy huquq tuzilishi jihatdan uning tarkibini belgilovchi manbalar bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, xalqaro shartnomalar, qonun hujjatlari, O'zbekiston Respublikasi taxuo^an xalqaro odatlar, udumlar va boshqa hujjatlar xalqaro xususiy huquqning manbalari hisoblanadi.

Demak xalqaro xususiy huquq manbalari ikki taraflama, davlatning ichki va tashqi miqyoslari bo'yicha ahamiyatga ega. Bunday bo'lish ushbu manbalar vositasida tartibga solinadigan munosabatlarning xususiyatlari bilan ifodalanadi, masalan, xalqaro miqyosda vujudga keladigan mulkiy, oilaviy, mehnat munosabatlarini tartibga solishga nisbatan ichki davlat qonunlari (Fuqarolik kodeksi, Oila kodeksi, Mehnat kodeksi) va chet el davlat qonunlari (xalqaro shartnomalar, Konvensiyalar va h.k.) tatbiq qilinadi. Ichki va tashqi davlat qonunlarining tatbiq qilinishi albatta kollizion normalar ishtirokida, ya'ni ulami qo'llash yo'li bilan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasida ba'zi davlatlarda bo'lganidek sud pretsedenti (tajribasi) huquq manbayi sifatida tan olinmaydi, ya'ni sud qarorlari masalani ko'rishda huquq manbayi bo'la olmaydi. Lekin shu bilan birga jamiyatni boshqarishda demokratik shakllarning keng ko'lamda taraqqiy etishi jarayonida qonunchilikni rivojlantirish sohasida sud tajribasiga bo'lgan e'tibor ma'lom darajada oshib bormoqda.

Respublika Oliy Sudi qarorlarini huquq manbayi sifatida tan olinishi yoki olinmasligi haqida turli fikrlar mavjud. Sho'rolar hokimiyati davrida sud praktikasi masalalari bo'yicha Oliy Sud Plenumi quyi sud pog'onalariga rahbariy tushuntirishlar (руководящее разъяснение) berish vakolatiga ega edi. "Bunday rahbariy tushuntirish majburiy hisoblanardi, sudyalarda qaromi nafaqat qonun (kodeks)ning tegishli moddalari, shuningdek bevosita rahbariy tushuntirishlarga asosan qabul qilardilar. Shuning uchun ham yuridik adabiyotlarda Oliy sud Plenumi qarorlarining huquqiy maqomi haqida qat'iy bir fikrga kelishilmagan edi. Ko'pgina hollarda bunday qarorlar huquq manbayi sifatida baholanardi. 1985- yillarning ikkinchi yarmidan boshlab huquqiy islohotlariing amalga oshirilishi tufayli Oliy Sud Plenumining vakolatlariga o'zgartishlar kiritildi, endi u sud praktikasi masalalari bo'yicha rahbariy tushuntirish emas, faqat tushuntirishlar berish huquqi bilan ' cheklandi. Bunday tushuntirish majburiy emas, unda sud praktikasida qonunni to'g'ri qo'llash haqida gap yuritiladi. Ko'p sud bo'g'inlari qaror va hukmlarni asosiy manba-qonunga (kodeksga) asosan qabul qiladi, shuning bilan birga muayyan ishga nisbatan qonunning tegishli moddasini qo'llashda Oliy, Sud Plenumi tomonidan berilgan tushuntirishga amal qiladi. Demak Oliy Sud Plenumi qarorlari huquq manbayi bo'lib hisoblanmaydi. Shunday bo'lsa-da adabiyotlarda huquqiy normani qo'llash bo'yicha Oliy Sud tomonidan berilgan tushuntirishni manba sifatida tan olinishi zarurligi haqida bahslar yo'q emas.

Xalqaro xususiy huquq kollizion huquq bo'lishidan qat'i nazar, o'zining ichki manbalari sifatida chet el huquqi emas, O'zbekiston Respublikasi huquqiy normalaridan tashkil topadi. Shu nuqtayi nazardan O'zbekiston Respublikasi xalqaro xususiy huquqi boshqa ichki davlat huquq sohalari kabi milliy, ya'ni O'zbekiston davlatining huquqi hisoblanadi. Kollizion normaga amal

qilgan holda O'zbekiston sudi chet el huquqini qo'llashi mumkin, lekin bunday qo'llash O'zbekistonning ichki davlat huquqiga asosan amalga oshiriladi.

Mavjud chet el elementi bilan murakkablashgan munosabat mohiyati jihatdan kollizion normaga amal qilingan holda faqat ichki davlat huquqi emas, balki chet el huquqi normalarini qo'llashni talab qiladi. O'zbekiston sudi tomonidan chet el huquqining qo'llanishi muayyan anglashilmovchilikka sabab bo'lishi ham mumkin. Masalan, sud qaromi O'zbekiston davlati nomidan qabul qilar ekan, shuning bilan u davlat, ya'ni xalq irodasini bajaradi, chet el huquqini qo'llashda u kimning irodasini bajaradi, degan savol tug'ishi mumkin. Bunga javob shundan iborat; birinchidan, sud chet el huquqi normasini O'zbekiston ichki davlat qonuniga asosan qo'llaydi, ikkinchidan, qaromi O'zbekiston davlati nomidan qabul qiladi va shu yo'l bilan o'zga davlatni emas, O'zbekiston davlati irodasini bajaradi. Masalan, Angliya fuqarosi (yoki Angliyada yashagan O'zbekiston fuqarosi) uyda yozilgan vasiyatnoma (домашнее завещание) qoldiradi. Vasiyatnomaning shaklini tanlashda Angliya qonuniga amal qiladi. Ushbu qonun bo'yicha, agar bunday vasiyatnoma uni qoldiruvchining o'z qo'li bilan yozilgan bo'lsa va ikki guvoh tomonidan tasdiqlangan bo'lsa, bunday vasiyatnoma haqiqiy deb hisoblanadi. O'zbekiston qonunidan farq o'laroq bunda u notarial tartibda va boshqa shaxslar tomonidan tasdiqlanishi shart emas. O'zbekiston Respublikasi Fuqarohk kodeksining 1124-moddasiga muvofiq vasiyatnomalar yozma shaklda tuzilib, notarial tasdiqlanishi yoki 1126-moddada nazarda tutilgan shaxslar tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Vasiyat bo'yicha ochilgan meros mulki Angliyada joylashgan bo'lganligi tufayli sud vasiyatnomaning shaklini tanlashda Anghya huquqi normasini qo'llaydi. Chunki sud bunday holatda kollizion normaga amal qiladi. Demak pirovard natijada O'zbekiston sudi chet el huquqi emas, O'zbekiston huquqiga itoat etadi va uning nomidan qaror qabul qiladi. L.A. Luns shunga o'xshash masalalarni tahlil qilar ekan, shunday deb ta'kidlab o'tadi; har bir davlatning xalqaro xususiy huquqi mavjud-sovet xalqaro xususiy huquqi, Fransiyaning xalqaro xususiy huquqi, Anghyaning xalqaro xususiy huquqi va h.k. Boshqacha fikr ham bor. O.K. Tunkinning ta'kidlashicha "xalqaro xususiy huquq - bu turli davlatlar milliy huquq tarkibiga taalluqli normalar qismlaridan tashkil topgan huquq normalari majmuasidir". Bizning fikrimizcha, xalqaro xususiy huquqning ichki manbalari bo'lib «turli davlatlarning» normalari emas, balki muayyan davlatning huquq normalari hisoblanadi.

Lekin har tomonlama mukammal tarkib topgan xalqaro xususiy huquq amalda yo'q. Shunday ekan turli davlatlar o'rtasidagi aloqani, hamkorlikni va o'zaro munosabatlarni bog'lab tumbvchi va norma sifatida tan olingan umumiy tamoyillar, g'oyalar mujassam topgan huquq sohasi haqida gap yurgazish mumkin. Xalqaro xususiy huquq manbalariga, ya'ni uning ichki (milliy) kollizion normalariga beriladigan umumiy tavsiya yuqorida berilgan mulohazalardan iborat. Lekin ushbu huquq sohasi manbayi faqat yuqorida ko'rsatilgan normalar bilan cheklanmaydi. Xalqaro xususiy huquq manbalari shuningdek o'zida ma'lum darajada kollizion normalar mujassam topgan, chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik, mehnat, oila munosabatlarini, protsessual harakatlarni tartibga solishga bag'ishlangan xalqaro shartnomalar, bitimlar, Konvensiyalar va boshqa xalqaro normativ-huquqiy hujjatlardan iborat.

Xalqaro xususiy huquqning turli bo'limlarida, institutlari yoki alohida sohalarida ichki davlat va shartnomaviy kollizion normalaming hajmi bir xilda emas. Fuqarolar ishtirokida vujudga keladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar sohasida (masalan, oila va nikoh, ashyoviy-huquqiy meros yoki zarar yetkazilishidan kelib chiqadigan munosabadda) ko'proq ichki kollizion normalar qo'llaniladi, xo'jalik-huquqiy munosabatlar sohasida (iqtisodiy, savdo, fan-texnika sohalarida) aksincha, ko'proq shartnomaviy kollizion normalar uchraydi.

Xalqaro xususiy huquqning manbalari ichida birxillashtirilgan (унифицированные) normalar alohida o'rin egallaydi. Bunday normalar ikki yoki undan ko'p davlatlar tomonidan kelishilgan va qabul qilingan moddiy-huquqiy yoki protsessual-huquqiy xarakterga ega bo'lgan normalardan iborat. Birxillashtirilgan normalaming tabiati haqida turli fikrlar mavjud. Ba'zi olimlarning ta'kidlab o'tishicha, ular xalqaro xususiy huquq normalari bo'lib hisoblanmaydi, birxillashtirilgan normalar bor joyda kollizion, ya'ni xalqaro xususiy huquqning alohida soha

sifatida mavjud bo'lishi uchun asos qolmaydi®. Boshqa muallifning fikricha, xalqaro xususiy huquq sohasini har tomonlama to'liq o'rganish nuqtayi nazaridan birlashtirilgan normalami alohida huquq sohasi emas, balki xalqaro xususiy huquq sohasiga taalluqli bo'lgan o'quv fani sifatida qabul qilish kerak. Bizning fikrimizcha, birxillashtirilgan normalalar ichki davlat moddiy huquqiy normalalaridan farqli o'laroq, ular davlatlararo bitimlarning mahsuli hisoblanadi. Shunday ekan birxillashtirilgan normalalar o'zining xususiyati bilan milliy huquqning shartnomaviy manbai hisoblanadi. Birxillashtirilgan normalalar mazmuni jihatdan kollizion normalardan iborat bo'lishi mumkin. Bunga xalqaro xususiy huquq sohasidagi ko'pgina xalqaro Konvensiyalarni misol keltirish mumkin. Birxillashtirilgan normalalar davlatlar tomonidan kelishilgan va qabul qilingan normalalar sifatida xalqaro xususiy huquq sohasining tarkibiy qismida alohida o'rin egallaydi.

3.Xalqaro xususiy huquqning manbalari

O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan bo'ladigan munosabatlarida xalqaro xususiy huquqning manbai sifatida xalqaro shartnomalarning ahamiyati tobora oshib bormoqda. Xalqaro shartnomada oldindan o'z ifodasini topgan normalalar davlatlar o'rtasidagi munosabatlarda ichki davlat qonunlariga nisbatan ko'proq qo'llaniladi. «O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida»gi 1995-yil 22-dekabrda qabul qilingan Qonunda mujassam topgan qoidalar xalqaro shartnomalar to'g'risidagi 1969- yilda qabul qilingan va 1995-yil 24-fevralda O'zbekiston qo'shilgan Vena Konvensiyasiga va davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar, shuningdek xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi shartnomalar huquqi to'g'risidagi 1986-yil Vena Konvensiyasiga asoslanadi.

Xalqaro shartnoma deganda O'zbekiston Respublikasining bir yoki bir necha davlat, xalqaro tashkilot yoxud xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan xalqaro munosabatlar sohasidagi huquq va majburiyatlariga doir teng huquqli va ixtiyoriy kelishuvi tushuniladi. Xalqaro shartnomalar: shartnoma, bitim, Konvensiya, protokol, memorandum, deklaratsiya, xatlar va notalar almashuvi deb nomlanishi va shunday ko'rinishda tuzilishi, shuningdek boshqacha nomlanishi mumkin. Bunday shartnomalar qoida tariqasida yozma shaklda tuziladi. Davlatning siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy, huquqiy va boshqa sohalaridagi faoliyati xalqaro shartnomaning obyekti bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi nomidan xalqaro shartnomalarni tuzish huquqi davlatga tegishlidir. Bunday shartnomalar quyidagi tartibda tuziladi: - O'zbekiston Respublikasi nomidan - davlatlararo shartnomalar. - O'zbekiston Respublikasi Hukumati nomidan - hukumatlararo shartnomalar. - O'zbekiston Respublikasi vazirliklari va idoralari nomidan - idoralararo shartnomalar.

Mazkur shartnomalarga asosan xalqaro ommaviy huquq, shuningdek xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar mavjudga kelishi mumkin. Xalqaro xususiy huquqning manbalari ichida savdo shartnomalari alohida o'rin egallaydi. Ushbu shartnomalarda O'zbekiston uchun boshqa davlatlar bilan savdo shartnomalarini tuzishda foydalanish uchun zamonaviy umumiy qoidalar nazarda tutiladi. Ushbu shartnomalar bilan yuridik va jismoniy shaxslarning huquq layoqati belgilanadi, savdo arbitrajiga taalluqli masalalar bo'yicha qoidalar nazarda tutiladi. 1994-yil 15-aprelda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tomonidan Erkin savdo zonalarini tashkil qilish to'g'risida Bitim va uning Protokoli (1994-yil 2-aprel) ma'qullandi. MDH tashkil qilingandan buyon uning ishtirokchilari tomonidan bir qancha shartnomalar, bitimlar tuzildi, ular savdo va iqtisodiyot sohasida hamkorlik o'rnatish, davlat chegaralari va dengiz iqtisodiy zonalarini muhofaza qilish va boshqa iqtisodiy masalalarga bag'ishlanadi.

Xalqaro savdo masalalariga oid alohida Konvensiyalar qatoriga birinchi galda ko'char moddiy ashyolarning xalqaro oldi-sotdisiga nisbatan qo'llanadigan huquq to'g'risidagi 1995-yildagi Gaaga Konvensiyasi; Xalqaro tovarlar savdosida mulk huquqining o'tishiga nisbatan qo'llanadigan huquq to'g'risidagi 1958-yil Gaaga Konvensiyasi va Xalqaro oldi-sotdiga nisbatan qo'llanadigan huquq to'g'risidagi 1986-yil Gaaga Konvensiyasi va boshqalar kiradi. Bir xil mazmundagi kollizion xarakterga ega bo'lgan normalardan tashkil topgan ushbu

Konvensiyalardan farqli o'laroq, 1964-yilda Gaagada tovarlami xalqaro oldi-sotdisi to'g'risida bir xil mazmunga ega bo'lgan Qonun qabul qilish haqida Konvensiya tuzilgan edi. Ushbu Konvensiya amalda keng ko'lamda qo'llanilmadi va uning o'miga 1980-yili Venada tovarlaming xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning Konvensiyasi imzolandi. Ushbu Konvensiya 1988-yil 1-yanvardan amalga kiritildi. 1974-yilda Nyu-Yorkda tovarlaming xalqaro oldi-sotdisi bo'yicha da'vo muddati to'g'risida Konvensiya tuzildi va unga nisbatan 1980-yilda Qo'shimcha protokol qabul qilindi. O'zbekiston ushbu Konvensiyani 1996-yil 30-avgustda ratifikatsiya qildi. Ushbu protokolga asosan 1974-yildagi Konvensiyaning ayrim qoidalari tovarlami xalqaro oldi-sotdisi shartnomalari to'g'risidagi BMT Konvensiyasi bilan muvofiqlashtirildi. 1983-yilda Jenevada bo'lib o'tgan konferensiyada tovarlami xalqaro oldi-sotdisini boshqarish bo'yicha vakolatxona tashkil qilish haqida Konvensiya tuzildi, 1988-yili esa Ottavada xalqaro moliyaviy lizing to'g'risida Konvensiya tuzildi. O'zbekiston uni 2000-yil 26-mayda ratifikatsiya qildi.

O'zbekiston chet el investitsiyalariga doir Konvensiyalarda qatnashadi. Davlatlar va chet el shaxslari o'rtasidagi investitsiyalarga oid nizolami hal etish tartibi to'g'risidagi Konvensiya Vashingtonda birinchi marta 1965-yilda tuzilgan edi. 1992-yilda Sculda chet el investitsiyalarining sug'urtasi bo'yicha xalqaro agentlik tashkil qilish to'g'risida Konvensiya tuzildi. O'zbekiston ikkala Konvensiyani 1994-yilda ratifikatsiya qildi. O'zbekiston 1994-yil 17-martda Vashington shahrida imzolangan investitsiyalarga oid nizolami hal etish tartibi to'g'risidagi Konvensiyani ratifikatsiya qildi.

Xalqaro xususiy huquq normalari bilan ashyoviy huquqlar ham himoya qilinadi, bu haqda O'zbekiston tegishli Konvensiyalarni ratifikatsiya qilishda qatnashdi. Masalan: 1995-yil 22-dekabrda Oliy Majlisning qarori bilan 1970-yilda imzolangan Madaniy boyliklarni noqonuniy ravishda olib ketish, olib kelish va ularga bo'lgan egalik huquqini o'zgacha berishni man etish va oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar to'g'risidagi Konvensiya ratifikatsiya qilindi; 1972-yilda imzolangan Umumjahon madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish to'g'risidagi Konvensiya 1995-yil 22-dekabrda ratifikatsiya qilindi. Ushbu Konvensiyada nazarda tutilgan madaniy boyliklarni xalqaro miqyosda himoya qilishga qaratilgan qoidalar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 163-moddasining 6-qismida quyidagi tahrirda o'z aksini topdi: «mamlakat mustaqilligi e'lon qilinishidan oldin uning chegaralaridan tashqariga olib chiqib ketilgan tarixiy, madaniy va ilmiy-badiiy qiymatga ega bo'lgan mol- mulkni hamda boshqa qimmatbaho obyektlarni qaytarib berish haqidagi talablarga nisbatan da'vo muddati joriy qilinmaydi». Transport vositalari orqali xalqaro yuk va yo'lovchilar tashish to'g'risida tuzilgan shartnomalar va qabul qilingan Konvensiyalar xalqaro xususiy huquq manbalari safida alohida o'rin egallaydi.

O'zbekiston Oliy Majlisi havo yo'llari bilan yuk tashishga oid ayrim qoidalarni birxillashtirish uchun 1929-yili Varshavada imzolangan va 1955-yil Gaagada unga kiritilgan aniqliklar haqida imzolangan Konvensiyaga qo'shilish haqida 1995-yil 6-mayda qaror qabul qildi. Temir yo'l masalalarini tartibga solish Bem xalqaro Konvensiyalari orqali amalga oshiriladi. Yuklar, yo'lovchilar va bagajlarni temir yo'l orqali tashishga oid Bem Konvensiyalaridagi qoidalar 1980-yili umumiy lashtirilib, yangi tahrirda Yagona Kelishuv qabul qilindi va u 1985-yil 1-maydan amalga kiritildi. Avtomobil transportida xalqaro miqyosda yuklar tashish masalalari 1956-yildagi yuklarni xalqaro avtomobil transportida tashish to'g'risidagi Jeneva Konvensiyasi bilan tartibga solinadi. Yuklarni xalqaro turli transport vositalarida tashish to'g'risida 1980-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Konvensiyasi qabul qilindi.

Transport vositalari yordamida yuk va yo'lovchilarni tashish turh ilavlatlar hududi orqali amalga oshirilishi mumkin. Shu masala liisobga ohngan holda O'zbekiston 1995-yil 22-dekabrda Qit'a ichikarisidagi davlatlarning tranzit savdosi to'g'risidagi Konvensiyaga qo'shildi. Xalqaro xususiy huquq manbayi sifatida Gaaga Konvensiyalaridan 11 turkumi oila huquqiga taalluqli. Bular jumlasiga: Nikohni e'tirof etish va uni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi 1978-yil Konvensiyasi; er-xotinning mol-mulkiga nisbatan qo'llanadigan huquq to'g'risida 1978-yil Konvensiyasi; Nikoh bekor qihnganligini tan olish va er-xotinni sud tartibida ajratish

to'g'risidagi 1970-yil Konvensiyasi; bolalarga beriladigan aliment majburiyatlari bo'yicha qo'llanadigan huquq to'g'risida 1956-yil Konvensiyasi; bolalarga beriladigan aliment majburiyatlari liaqida qabul qilingan qarorlarni tan olish va ijro etish to'g'risida 1958-yil Konvensiyasi va shunga o'xshash boshqa xalqaro Konvensiyalar kiradi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ustavida e'lon qilingan lanioyillarga muvofiq, jamiyat barcha a'zolarining qadr-qimmatini, ularning va daxlsiz huquqlarini e'tirof etish inson erkinliklarini ta'minlashning asosi ekanligini e'tiborga olib, shuningdek bolalar alohida g'amhxo'rlik va himoya huquqiga ega ekanligini tan olgan holda, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi O'zbekiston Konstitutsiyasining 64-moddasiga amal qilingan holda 1992-yil 9- dekabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 44-sessiyasida 1989-yil 20-noyabrda qabul qilingan Bola huquqlari to'g'risidagi Konvensiyaga qo'shildi. Ushbu Konvensiyaga asosan oila huquqi va uning manfaatlarini uning qaysi davlat fuqaroligiga iisub bo'hshidan va qaysi davlat hududida istiqomat qilishidan (jal'i nazar bab-baravar himoya qilinadi va tegishli kafolatlar bilan ta'inlanadi).

O'zbekiston Onahkni muhofaza qilish haqidagi 1919-yili .lencvada qabul qilingan va 1952-yili qaytadan ko'rib chiqilgan 103- sonli Konvensiyaga 1995-yil 6-mayda qo'shildi. Onalar va bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish masalalari O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksida har tomonlama mukammal yechimini topgan. Kodeksning «Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi oilaviy munosabatlarni tartibga solish» to'g'risidagi VIII bo'limi xalqaro xususiy huquq sohasi uchun bevosita manba deb hisoblanishi mumkin. Intellektual mulk masalalariga bag'ishlangan xalqaro shartnomalar alohida gurahni tashkil qiladi. O'zbekiston mustaqil davlat sifatida intellektual mulk sohasidagi bir necha xalqaro jamiyatlarga, ittifoqlarga a'zo bo'ldi, Konvensiyalarni ratifikatsiya qildi, bitimlarga qo'shildi, shartnomalar tuzdi. O'zbekiston Butunjahon intellektual mulk tashkilotini ta'sis etuvchi Konvensiyaning ishtirokchisi, Sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha 1883-yildagi Parij Konvensiyasining qatnashchisi. Patent kooperatsiyasi to'g'risidagi 1977-yildagi Parij shartnomasining ishtirokchisi, Tovar belgilarini xalqaro ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi 1891-yil (1976-yil) Madrid Kelishuvining, Mahsulot ishlab chiqarilgan joyning nomini himoya qilish to'g'risidagi Lissabon kengashining, Sanoat namu nalarini deponent qilish bo'yicha Gaaga kelishuvining va shunga o'xshash qator xalqaro shartnoma va Konvensiyalarning ishtirokchisidir. 1993-yil may oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Intellektual mulkning Butunjahon tashkiloti (VOIS)ni tashkil qilish bo'yicha Parij Konvensiyasiga va Patent kooperatsiyasi (RST) to'g'risidagi Deklaratsiyaga imzo chekdi. 1993-yil 18-avgustda VOIS O'zbekiston Respublikasining ushbu Konvensiyalarga qo'shilganligini ma'lum qildi. O'zbekiston Respublikasi savdo markalarini ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi Madrid Kelishuvining ham a'zosi hisoblanadi.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH)ga kirgan davlatlar hududida intellektual mulk sohasida ro'y berishi mumkin bo'lgan huquqbuzarlikning oldini olish maqsadida O'zbekiston maxsus bitimga qo'shildi va sanoat mulkini himoya qilish bo'yicha quyidagi davlatlar: Rossiya Federatsiyasi (1995-yil 27-iyun), Gmziya (1996- yil 28-may), Qirg'iziston Respublikasi (1996-yil 24-dekabr), Qozo- g'iston Respublikasi (1997-yil 2-iyun), Ozarbayjon Respublikasi (1997-yil 18-iyun), shuningdek intellektual mulkni muhofaza qilish sohasida, Ukraina (1998-yil 19-fevral) va Turkiya Respublikasi (1998-yil 13-aprel) bilan ikkitomonlama shartnomalar tuzdi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida (FKning 1177- moddasi), «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi Qonunda (42-moddada), «Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomi to'g'risida»gi Qonunda (35-modda), «Elektron hisoblash mashinalari va ma'lumotlar to'plamini huquqiy himoya qilish to'g'risida»gi Qonunda (9-modda), «Seleksiya yutuqlari»to'g'risidagi Qonunda (2- modda) milliy tartib to'g'risidagi maxsus qoidalar nazarda tutiladi.

Xalqaro shartnomalar yuzasidan vujudga kelgan nizolarning sudga taalluqligi, sud qarorlarining bajarilishi bo'yicha xalqaro bitimlar va Konvensiyalar mavjud. Bunga Yevropa ittifoqiga a'zo bo'lgan davlatlarning nizolarning sudga taalluqligi va sud qarorlarini ijro etish bo'yicha 1968-yil va 1979-yilda yangi tahrirda qabul qilingan Bryussel Konvensiyasini misol

keltirish mumkin. Yevropa erkin savdo assotsiatsiyasiga kirgan Yevropa davlatlari 1980-yilda Lugano shahrida fuqarolik va savdo masalalari bo'yicha ishlarning sudga taalluqligi va sud qarorlarini ijro etish to'g'risida shartnoma tuzdilar. 1954-yil 1-martda Gaagada Fuqarolik protsessi masalalariga doir Konvensiya imzolandi. O'zbekiston ushbu Konvensiyaga 1995-yil 22-dekabrda qo'shildi. 1958-yil 10-iyunda Nyu-Yorkda Chet el mamlakatlari arbitraj qarorlarini e'tirof etish va ijro etish to'g'risidagi Konvensiya imzolandi. O'zbekiston ushbu Konvensiyaga 1995-yil 22-dekabrda qo'shildi.

Xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar yuzasidan vujudga keladigan ba'zi masalalarni hal qilish turli davlatlardagi konsullik muassasalari vakolatiga taalluqli hisoblanadi. Mustaqillikka erishgach O'zbekiston boshqa davlatlar bilan bevosita aloqada bo'lish va ular bilan shartnomalar tuzish, ushbu davlatlarda o'zining diplomatik va konsullik tashkilotlarini tuzish imkoniyatiga ega bo'ldi. Shu hisobga olingan holda O'zbekiston 1994-yil 6-mayda quyidagi Konvensiyalarga qo'shildi: 1. Diplomatik munosabatlar to'g'risidagi Vena Konvensiyasiga; 2. Konsullik munosabatlari to'g'risidagi Vena Konvensiyasiga.

Hozirgi davrda xalqaro xususiy huquq qoidalarini kodifikatsiya qilishda, turli xalqaro shartnomalarning loyihalarini tayyorlashda xalqaro tashkilotlarning tashabbus ko'rsatishi tobora oshib bormoqda. 1966-yilda xalqaro savdo huquqi bo'yicha BMTning maxsus organi sifatida Komissiya (YUNSI TRAL) tashkil qilindi. BMT Bosh Assambleyasining 1966-yil 17-dekabrda qaroriga muvofiq Komissiyaning vazifasi xalqaro savdo qoidalarini bixillashtirish va bir-biriga muvofiqlashtirishga yordam berishdan iborat. Komissiyaning vazifasi, masalan, yangi xalqaro Konvensiyalarni, xalqaro savdo huquqi sohasida namunaviy va mazmun jihatdan bir-biriga o'xshash qonunlarni tayyorlashga, xalqaro savdo odatlarini kodifikatsiya qilishga yordamlashishdan iborat bo'lib, bu sohadagi axborotlar, ma'lumotlarni to'plash va ularni targ'ib qilishga qaratilgan bo'lishi nazarda tutiladi. Komissiya birinchi marta quyidagi: tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi, xalqaro hisob-kitoblar, tijorat arbitraji kabi mavzularga e'tibor berdi. Tayyorlangan loyihalar asosida quyidagi Konvensiyalar qabul qilindi: Tovarlarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi BMTning Konvensiyasi; tovarlarning xalqaro oldi-sotdisida da'vo muddatlari to'g'risidagi Konvensiya; yuklarni dengiz orqali tashish bo'yicha BMTning Konvensiyasi; YUNSI TRALning Arbitraj reqlamenti, YUNSI TRALning (Примирительный) Yarashtirish reqlamenti va boshqalar. 1985-yilda xalqaro savdo arbitraji to'g'risida qonun, 1988-yilda xalqaro o'tkazma (переводный) va xalqaro oddiy veksel to'g'risida Konvensiya qabul qilindi.

Xalqaro xususiy huquq sohasiga taalluqli Konvensiyalarni tayyorlashda xalqaro xususiy huquq bo'yicha faoliyat ko'rsatuvchi Gaaga konferensiyasi ham shug'ullanadi. Ushbu konferensiyaning birinchi sessiyasi taniqli gollandiyalik yurist T.M.Assera tashabbusi bilan Niderlandiya hukumati tomonidan 1893-yilda Gaagada o'tkazilgan edi. Uning navbatdan tashqari o'tkazilgan ikkinchi sessiyasida xalqaro xususiy huquq masalalariga oid bir necha loyihalar qabul qilindi. 1951-yilda Gaaga konferensiyasining doimiy huquqiy maqomi qabul qilindi va u 1955-yildan boshlab amalga kiritildi. Konferensiya sessiyasi umumiy qoidaga binoan to'rt yilda bir marta o'tkaziladigan bo'ldi. Sessiyalarni o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish hukumati tomonidan tuzilgan maxsus komissiya, Konferensiyaning doimiy byurosi tomonidan amalga oshiriladi. 1950-yillardan boshlab Konferensiya tomonidan qabul qilingan ko'zga ko'rinarli Konvensiyalar quyidagilardan iborat: Fuqarohlik protsessual masalalari bo'yicha 1954-yildagi Konvensiya; Fuqarohlik va savdo ishlari bo'yicha chet elda sud va sudan tashqari berilgan hujjatlar to'g'risidagi 1965-yildagi Konvensiya; Fuqarohlik va savdo ishlari bo'yicha chet elda isbotlovchi dalillar to'plash to'g'risida 1970-yildagi Konvensiya; Adolatli sud protsessida chet elda qatnashishni asoslantirish to'g'risidagi 1980-yildagi Konvensiya va boshqalar. Amerika qit'asi mamlakatlari 1975-yildan boshlab har uch yilda xalqaro xususiy huquqqa bag'ishlangan konferensiyalar o'tkazib turadi. 1975-yilda Panamada birinchi konferensiyada oltita Konvensiya, 1979-yilda Montevideoda ikkinchi konferensiyada xalqaro xususiy huquqning turli masalalari bo'yicha yettita Konvensiya qabul qilindi. 1984-yili La-

Pasedagi konferensiyada quyidagi to'rtta Konvensiya qabul qilindi: xalqaro xususiy huquq bo'yicha yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati; voyaga yetmaganlarni farzandlikka olish bo'yicha kollizion normalar; chet el sud qarorlarining yuridik ahamiyati va ularning qo'llanish doirasi; chet elda isbotlovchi dalillar to'plash to'g'risida Amerika davlatlari o'rtasidagi Konvensiyaga kiritiladigan qo'shimcha protokol. 1989-yilda Montevideodagi konferensiyada quyidagi uchta: shaxslarni moddiy ta'minlash majburiyati to'g'risida; voyaga yetmaganlarni boshqa mamlakatlardan qaytarib olish to'g'risida; yuklarni avtotransportda xalqaro tashish to'g'risida Konvensiyalar qabul qilindi. 1962-yilda Librevilda sanoat mulki bo'yicha Afrika-Malagasiy boshqarmasi tashkil qilish bo'yicha bitim imzolandi. Bitimda ixtirolarni, tovar belgilarini va sanoat namunalarini ro'yxatdan o'tkazish uchun yagona normalarni joriy qilish nazarda tutildi. Ushbu kelishuv qaytadan ko'rib chiqildi va unga 1977-yil qo'shimchalar kiritildi. Shunga o'xshash bitimlar 1978-yili boshqa Afrika davlatlari o'rtasida ham tuzildi. Huquqiy yordam va isbotlovchi dalillar bo'yicha ikkitomonlama bitimlar tuzish uchun Afro-Osiyo huquqiy maslahat qo'mitasi bitimning Namunaviy nusxasini qabul qildi.

Xalqaro xususiy huquq sohasidagi mintaqaviy ahamiyatga ega bo'lgan Konvensiyalar ichida Bustamante kodeksi alohida o'rin egallaydi. Ushbu kodeks uni tuzgan taniqli Kuba yuristi ismi bilan ataladi. 437 moddadan iborat bo'lgan ushbu kodeks xalqaro xususiy huquq masalalari bo'yicha har tomonlama mukammal ishlangan xalqaro shartnoma hisoblanadi. Kodeks 1928-yilda VI Panamerika konferensiyasida qabul qilindi, 15 ta Markaziy va Janubiy Amerika mamlakatlari tomonidan ratifikatsiya qilindi.

4.Xalqaro xususiy huquqda kollizion normalar

Huquq fani sohasi sifatida xalqaro xususiy huquq kollizion va moddiy huquqni qo'llashning umumiy qoidalari bilan bir qatorda xalqaro fuqarolik protsessiga oid masalalarni ham o'rganadi. Chet el elementi bilan murakkablashgan xalqaro mulkiy munosabatlar sodir bo'lganda faqat qo'llanishi lozim bo'lgan huquq emas, balki ushbu huquqni belgilovchi vakolatli organ, shuningdek muayyan ishni (nizoni) ko'rishning protsessual shakli va tartibi haqida muammolar vujudga keladi.

Chet el elementlariga va xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan, shuningdek nizoli ishni ko'rishga qaratilgan protsessual huquqning normalari xalqaro fuqarolik protsessual huquqning tarkibiy qismini tashkil etadi, deyish mumkin. Shunday ekan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning, chet el tashkilotlarining, chet el davlatining, xalqaro tashkilotlarining, ajnabiy davlat, xalqaro tashkilotlar vakolatxonalarining va ular mansabdor shaxslarining fuqarolik ishlarini olib borish sohasida yuzaga keladigan protsessual tartib va qoidalar haqidagi masalalar, fuqarolik ishlarining xalqaro sudlovga tegishli bo'lishi masalalari, chet el adliya muassasalarining murojaatlari, sud topshiriqlarini bajarish masalalari, fuqarolik ishlari bo'yicha chet el sudlarining qarorlarini tan olish va ularni ijro etish va boshqa masalalar xalqaro fuqarolik protsessual huquq sohasiga taalluqlidir. Xalqaro tijorat arbitraj masalalari ham ushbu sohaga aloqadordir.

Yuqorida keltirilgan masalalar protsessual huquq normalariga tegishli bo'lishidan qat'i nazar, ular pirovard natijada, xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadi, shuning uchun ular xalqaro xususiy huquq fani tomonidan o'rganiladi. Xalqaro xususiy huquq normalarining bir qismi, vujudga kelishi, tan olinishi va qo'llanishiga xos xususiyatlari xalqaro ahamiyatga ega, chunki ular xalqaro shartnomalar tuzish, Konvensiyalar, deklaratsiyalar qabul qilish yo'li bilan tashkil topadi. Ikkinchi qismi davlatning ichki qonunlari (masalan, Fuqarolik kodeksi, Oila kodeksi, Fuqarolik protsessual kodeks, Yer kodeksi, Havo kodeksi va boshqalar)ga asosan tashkil topadi. Ushbu normalar pirovard natijada xalqaro munosabatlarning qanday vaziyatda bo'lishi, davlatning xalqaro siyosiy, xalqaro iqtisodiy holati, turli sohalar bo'yicha xalqaro hamkorlikning rivojlanishi darajasi bilan belgilanadi.

Xalqaro xususiy huquq normalarining har bir mamlakatda tashkil topishida bunday normalarning xalqaro miqyosda tashkil topishi kabi keng doiradagi turli muhim ichki va tashqi manfaatlar hisobga olinadi. Lekin bunda jamiyatning moddiy hayot sharoitini hisobga olish va uni xalqaro xususiy huquq normalarida aks ettirish ichki davlat huquq normalariga nisbatan ancha murakkab tus oladi. Chunki ichki davlat huquq normalarida ushbu davlatning muayyan

ijtimoiy sharoiti, siyosiy va iqtisodiy manfaatlari o'z aksini topadi. Xalqaro xususiy huquq normalarida esa xalqaro munosabatlarga oid tan olingan udum va odat, o'atilgan qoidalar, uning pozitsiyasi, chet ellik fuqarolar va yuridik shaxslarning xalqaro huquqiy maqomi, ya'ni turli davlatlar va ularga mansub shaxslarning xususiy manfaatlari o'z aksini topadi. Demak, xalqaro xususiy huquq alohida huquq sohasi sifatida huquq tizimida o'ziga yarasha joy egallaydi. Uning mazmuni davlatning ichki huquqiy normalari va kollizion (to'qnashuvchi) normalar bilan tartibga solinadigan normalardan tashkil topadi. Uning predmeti ushbu normalar bilan tartibga solinadigan chet ellik fuqarolar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, chet ellik yuridik shaxslar ishtirokidagi (davlatlar ham xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlarning ishtirokchilari bo'lishi mumkin) chet el elementi bilan murakkablashgan mulkiy, shaxsiy, nomuikiy, oilaviy, mehnat munosabatlaridan va protsessual harakatlardan iborat.

Xalqaro xususiy huquq fanining predmeti, shuningdek uning nomi ham boshqa huquq fani sohalariga qaraganda ko'pchilik uchun tanish emas, alohida huquq sohasi sifatida unchalik tan olinmagan. Bunga sabab, xalqaro xususiy huquq fan sifatida o'tgan asming ikkinchi yarmidan boshlab shakllana boshladi va boshqa huquq fanlari bilan taqqoslaganda eng yosh huquq fani deb hisoblasa bo'ladi. So'nggi yillarda xalqaro xususiy huquqqa bo'lgan e'tibor ancha kuchaydi. Bunga asosiy sabab siyosiy va iqtisodiy hayotning dunyo miqyosida keng ko'lamda rivoj topishi va O'zbekistonning ushbu jarayonda faol qatnashishidan iborat.

5.Xalqaro xususiy huquqning umumiy qoidalari

Xalqaro xususiy huquq qoidalari 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan va 1-sentabrdan e'tiboran amalga kiritilgan O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksida ham mavjud. Kodeksning VIII bo'limida chet el fuqarolari va fuqarohgi bo'lmagan shaxslarning oilaviy munosabatlardagi huquq va majburiyatlari (Oila kodeksining 234-moddasi), O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida tuzilgan nikohlarni e'tirof etish (235-modda), O'zbekiston Respublikasi hududida yoki uning tashqarisida chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar bilan nikohdan ajratish (236- moddalar), O'zbekiston fuqarosi bo'lgan bolalarni chet el fuqarolari tomonidan farzandlikka olish (237-modda), chet el oila huquqi normalarining mazmunini aniqlash (238-modda) kabi masalalarga oid normalar mujassam topgan.

Xalqaro xususiy huquqqa oid qoidalar Oila kodeksining faqat VIII bo'limi moddalari bilan cheklanmaydi. Uning boshqa bo'limlardagi me'yorlarida ham xalqaro xususiy huquqqa tegishli qoidalar mavjud. Chet el fuqarolari O'zbekiston hududida O'zbekiston fuqarolari foydalanadigan huquq layoqatiga teng ega bo'lganliklari kabi (Fuqarohk kodeksining 1169-moddasi) nikoh layoqatiga ham egadirlar. Nikoh tuzish tartibi va uni rasmiylashtirish uchun belgilangan shartlar (Oila kodeksining 13-17-moddalari) chet elliklar uchun ham taalluqlidir. Shunga ko'ra ana shu moddalarda belgilangan shartlar buziladigan va nikoh tuzishga monelik qiladigan (Oila kodeksining 16-moddasi) holatlar bo'lsa, nikohni qayd qilishga yo'l qo'yilmaydi.

4. Xalqaro xususiy huquq muammolariga tegishli bo'lgan qoidalar 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida»gi Qonunda ham nazarda tutiladi. Bunday qoidalar qatoriga quyidagilarni misol qilib olish mumkin: boshqa davlat fuqarolari yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslar bilan nikohdan o'tish yoki nikohning bekor bo'lishi yoxud bir oila bo'lib yashash shaxsning fuqaroligini o'zgartirish uchun asos bo'la olmaydi (Qonunning 6-moddasi), O'zbekiston fuqarosining chet elda yashashi, uning fuqaroligining to'xtatiushiga o'lib kelmaydi (7-modda), chet elda yashovchi O'zbekiston fuqarolari O'zbekiston Respublikasi himoyasi va homiyligida bo'ladi (8- modda), O'zbekiston fuqarosini chet davlatga topshirishga yo'l qo'yilmasligi (9-modda), O'zbekiston fuqarosi bo'lgan shaxsning chet davlat fuqaroligiga mansubligini tan ohnmasligi (10-modda), O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha O'zbekiston fuqaroligini o'zgarish (12- moddaning 3-qismi), ota yoki onasi O'zbekiston fuqarosi bo'lgan yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning yoxud ota-onasi noma'lum bo'lgan bolalarning fuqaroligi va shunga o'xshash boshqa masalalarning xalqaro xususiy huquq sohasiga tegishli jihatlari mavjud.

Fuqarolik - shaxsning huquqiy maqomi sifatida qator belgilarga ega. U, birinchidan, shaxsning qaysi davlat hududida bo'lishidan qat'i nazar, ma'lum bir davlatga mansubligini bildiradi. Ikkinchidan, bu mansublik davlat bilan o'sha shaxs, fuqaro o'rtasidagi siyosiy-huquqiy bog'liqlikni, aloqani bildiradi. Uchinchidan, davlat o'z hududida ham, uning tashqarisida ham o'z fuqarolarini huquqiy himoya qilish va ularga homiylik ko'rsatishni kafolatlaydi. Fuqarolikka oid bunday belgilar .davlatning ichki qonunlari normalari va xalqaro xususiy huquq normalarining mazmunida o'z ifodasini topadi.

Xalqaro xususiy huquq sohasiga taalluqli bo'lgan ayrim qoidalar O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 7-mayda qabul qilingan Havo kodeksida ham mujassam topgan. Kodeksning 1- moddasida Respublikaning qumqlikdagi yerlari va suv havzalari ustidagi samoviy hududiga O'zbekiston to'la va tanho egalik qiladi deyilishi xorijiy havo kemalarining O'zbekistonning samoviy hududidan foydalanishda xalqaro shartnomalarda va O'zbekistonning qonun hujjatlarida o'atilgan qoidalariga amal qilishga chaqiradi. Kodeksning tegishli moddalarida havo kemalarining xalqaro parvozlari, O'zbekiston samoviy hududidagi parvozlari, parvozlarni amalga oshirish qoidalari, havo kemalarining xalqaro parvozlari uchun mo'ljallangan aerodromlar va havo yo'llari, havo kemalarining xalqaro parvozlarni bajarishlari uchun qo'llaniladigan pasport, bojxona talablari va boshqa qoidalar nazarda tutiladi.

2-mavzu. Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari.

Reja

- 1.Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari tushunchasi.
- 2.Jismoniy shaxs xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida.
- 3.Yuridik shaxs xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida.
- 4.Davlat xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida.
- 5.Xalqaro xususiy huquqda rejimlar

Tayanch soʻz va iboralar: Jismoniy shaxs, Yuridik shaxs, Zarar yetkazish,Protokol

Xalqaro xususiy huquq ma'lum bir huquq sohasida, turli huquq normalaridan tashkil topgan majmua sifatida huquqshunoslik sohasida, shuningdek huquq fani sohasida qo'llanishidan qat'i nazar, o'ziga xos alohida ahamiyatga ega. Uning normalari vositasida faqat bitta davlat ichidagi munosabatlar emas, balki uning doirasidan tashqariga chiqadigan, ya'ni turli davlatlar o'rtasidagi ichki huquq qoidalariga bevosita taalluqli bo'lgan va ularda nazarda tutilgan munosabatlar tartibga solinadi¹. Bu kabi munosabatlar orasida shartnomadan tashqari majburiyatlar, ya'ni zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar masalasi muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining VI bo'limi bevosita xalqaro xususiy huquq normalarini fuqarolik-huquqiy munosabatlariga nisbatan tatbiq qilish masalalariga bag'ishlangan (FKning 1158-1199-moddalari). Shartnomadan tashqari majburiyatlar bilan bog'liq munosabatlar Fuqarolik kodeksining 1193-1196-moddalarida belgilangan tartibda bir taraflama harakatlardan iborat majburiyatlardir. Bunda zarar yetkazilganligi oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar, iste'molchiga yetkazilgan zarar uchun javobgarlik, asossiz boylik orttirish natijasida vujudga keladigan majburiyatlar bo'yicha bog'liq munosabatlarni tartibga solish qoidalari belgilangan bo'lib, ular mohiyatiga ko'ra hozirgi zamon xalqaro xususiy huquqining tamoyillarini o'zida mujassamlashtiradi.Xalqaro xususiy huquq bo'yicha shartnomadan tashqari majburiyatlar asosan xalqaro huquqiy xarakterdagi fuqarolik munosabatlaridan iborat bo'ladi.

Zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar haqida so'z yuritilganda shuni ta'kidlash kerakki, bunday hollarda asosiy kollizion mezon bo'lib, unda zarar yetkazilgan joy qonuni tamoyili amal qiladi. Masalan, Germaniya, Italiya, Gretsiya, Turkiya, Yaponiya va boshqa bir qator davlatlarda ushbu tamoyil amal qiladi. Biroq turli mamlakatlarda delikt (huquqbuzarlik) sodir etilgan joy turlicha tushuniladi. Zarar undirilishini talab qilishga asos bo'lib noqonuniy harakat yoki harakatsizlik sodir etilgan joy yoki shu harakat oqibati kelib chiqqan joy yoki ikkala holatning bir-biri bilan uzviy bog'liqligi bo'lishi mumkin. Masalan, Shveysariya davlatining "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi qonunida belgilanishicha, agar zarar yetkazgan shaxs va jabrlanuvchi bir davlatning fuqarolari bo'lgan taqdirda, ya'ni ikkala tomon ham bir davlatda istiqomat qilishsa, zarami undirish bo'yicha kelib chiqqan nizo shu davlatning qonunchiligiga asosan sud tomonidan ko'rib chiqiladi.

Zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar huquqiy labiatiga ko'ra qoida tariqasida asosan fuqarolik huquqining, jumladan, xalqaro xususiy huquqning asosiy institutlaridan biri hisoblanadi. Demak, bu turdagi majburiyatlar fuqarolik-huquqiy majburiyat sifatida tan olinadi va jabrlanuvchi o'ziga yetkazilgan zarar uchun tegishli tartibda ma'lum shakldagi mulk yoki boshqa bir ashyoni, shuningdek zarar yetkazish oqibatida kelib chiqqan ma'naviy zarami qoplashni aybdordan talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, ma'naviy zarar jabrlanuvchining mulkiga yoki sog'lig'iga yetkazilgan zarar qoplanishidan qat'i nazar, talab qilinishi mumkin.Shu sababli jabrlanuvchi moddiy va ma'naviy zaraming har birini o'z xohishiga ko'ra ham alohida, ham bir paytning o'zida ikkalasi birgalikda qoplanishini talab qilish huquqiga ega bo'lishi ta'minlanadi.

Bu holat O'zbekiston Respublikasi FKning 1022-moddasida belgilab qo'yilgan. Ma'naviy zarar yetkazilganligi uchun javobgarlik shartnomadan tashqari delikt (huquqbuzarlik) xatti-harakati yoki harakatsizligi oqibatida kelib chiqadigan majburiyatdir. Bu turdagi majburiyatlarni xalqaro xususiy huquq normalari va bevosita fuqarolik huquqi normalari orqali tartibga

solishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ikkala huquq sohasi va sud amaliyoti oldida turgan asosiy muammo bu ma'naviy zararni qoplash miqdorini belgilashning yagona mezonlarini ishlab chiqish va sud amaliyotida uni odilona qo'llash hisoblanadi. Ko'rib chiqilayotgan masalaning murakkabligi inobatga olingani FKning 1022-moddasi mazmunidan ham yaqqol ko'rinadi, ya'ni yetkazilgan ma'naviy zarami qoplash miqdori shaxsga yetkazilgan jismoniy va ma'naviy uqubatning xarakteriga, delikventning (huquqbuzarning) aybi darajasiga e'tibor berilgan holda sud tomonidan belgilanishi nazarda tutilib, shu bilan birgalikda yetkazilgan ma'naviy zarami qoplash miqdorini aniqlashda sudlardan ikkita asosiy tamoyilning bajarilishiga, ya'ni oqilonalik va adolatlilikka rioya qilish talab qilinadi. O'zbekiston Respublikasida amalda bo'lgan qonun hujjatlarining aksariyatida yetkazilgan ma'naviy zarami qoplashga qaratilgan imperative karakterdagi huquqiy normalar kiritilgan.

Agar zarar yetkazgan va zarar ko'rgan shaxslar har xil mamlakatlarda yashasa, bu holda nizolar harakat sodir boigan joy huquqi bilan tartibga solinadi. Masalan, Vengriyaning qonuni quyidagi qoidalarni belgilaydi. Zarar yetkazganlik uchun javobgarlikka nisbatan zarar yetkazgan shaxsning harakati yoki harakatsizligi sodir etilgan joyda amal qilinadigan qonun qollaniladi, agar zarar ko'rgan shaxs uchun bu afzalroq bolsa, zarar yuzaga kelgan hududdagi mamlakatning qonuniga amal qilish kerak, agar zarar yetkazgan va zarar ko'rgan shaxslar bitta davlatga mansub bo'lsa, bu holda ushbu davlatning qonuni qollaniladi, aybli harakatga qodirlik zarar yetkazganning shaxsiy qonuniga yoki delikt (huquqbuzarlik) sodir etilgan joyning qonuniga ko'ra belgilanishi mumkin. Masalan, Xitoy Xalq Respublikasida noqonuniy harakat sodir etish joyining qonuni amal qiladi. Shunday qilib, kollizion masalani hal qilishda delikt majburiyatlariga nisbatan ko'pincha zarar yetkazilgan joyning qonuni qollanilib, shu bilan birga u basharti zarar ko'rgan shaxsning mamlakati huquqi unga zarami qoplashga doir yaxshiroq imkoniyatlar tug'dirsa, tuzatishlar bilan qabul qilinadi.

Zarar yetkazuvchi harakat bir mamlakatda sodir etilib, natijasi esa boshqa mamlakatda yuzaga kelsa, birmuncha murakkabroq vaziyat tug'iladi. Ko'p tomonli bitimlar (1960-yilda qabul qilingan "Atom energetikasi sohasida uchinchi shaxslarga nisbatan boigan javobgarlik to'g'risida"gi Parij konvensiyasi, 1926-yilda qabul qilingan "Atom kemalari egalarning javobgarligi to'g'risida"gi Brussel bitimi hamda 1963-yilda qabul qilingan "Yadroviy zarar uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik to'g'risida"gi Vena bitimi) tegishli harakat (oqibat) yuz bergan mamlakat laming sudlari vakolatlilik tamoyilidan kelib chiqadi. Bunda sud ishini ko'rayotgan joylashgan mamlakatning huquqi qollanilishi lozim. Lekin ko'p mamlakatlar ushbu bitimlarga qo'shilmagani sababli bu kabi masalalarga doir alohida ikki tomonlama shartnomalar amal qiladi. 1929-yilda qabul qilingan Varshava konvensiyasi hamda 1955-yilda qabul qilingan Gaaga protokoliga binoan tashuvchining yolovchiga, yukiga, qoldagi yukiga hamda boshqa yukka yetkazilgan zarar uchun javobgarligi miqdori alohida belgilanadigan summa bilan cheklanadi (masalan, yolovchiga yetkazilgan zarar uchun 250 ming frank kompensatsiya belgilangan)¹.

MDH mamlakatlari bitimida zarar yetkazish oqibatida yuzaga keladigan majburiyatlar bo'yicha tomonlarning huquq va vazifalarini belgilash tartibi haqidagi kollizion normalar mavjud. Ularda zarami qoplash to'g'risidagi talabga asos boigan harakat (harakatsizlik) sodir etilgan mamlakat qonun hujjatlarida belgilanadi. MDH mamlakatlarining model Fuqarolik kodeksi belgilaydiki, zarar yetkazilganda iste'molchiga nisbatan quyidagi huquqlar qollanilishi mumkin: iste'molchi istiqomat qiladigan mamlakatning huquqi, ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatgan shaxs yashaydigan mamlakatning huquqi, iste'molchi Tovar sotib olgan yoki unga xizmat ko'rsatilgan mamlakatning huquqi. O'zbekiston Respublikasi hududida yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar o'ziga xos belgilarga ega bo'ladi. Xususan, bu majburiyatlarining ta'sir doirasi zarami qoplashning moddiy xususiyatlariga ega bo'lishiga qaramasdan, mulkiy hamda shaxsiy

¹ Xalqaro xususiy huquq. I.Rustambekov va boshqalar. TDYuU.2019. 56-bet

nomulkiymunosabatlami qamrab oladi. Ular to'liq xarakterga ega bolgan mulkiy huquqlar yoki shaxsiy nomulkiy manfaatlaming buzilishi natijasida kelib chiqadi.

Garchi huquq jabrlanuvchi bilan shartnomaviy munosabatlarda bo'lgan shaxs tomonidan buzilgan bolsa-da, majburiyatlar mutlaq huquqlar buzilganligi tufayli shartnomasiz xarakterga ega bo'lmadi. Bu majburiyatlar zarar kim tomonidan kimga yetkazilgani, zarar qanday ko'rinishda yetkazilgani va zararni qoplash usullaridan qat'i nazar, uning toliq qoplanishini nazarda tutadi, qonunda nazarda tutilgan hollarda esa zararni to'lash majburiy ati boshqa shaxslarga ham yuklatilishi mumkin. Zarar yetkazish tufayli vujudga keladigan majburiyatga binoan jabrlangan shaxs yetkazilgan zarar uchun javobgar bolgan shaxsdan o'ziga avvalgi holati tiklanishini yoki ko'rgan zararni qoplashini talab qila oladi. Qonunda zararni qoplash majburiyati zarar yetkazuvchi bolmagan shaxsga ham yuklatilishi mumkin (FKning 985-moddasi). Bu holatda uchinchi shaxsga nisbatan da'vo qo'zg'atish orqali zararni undirib olish mumkin.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlamini qollash uchun mulkiy zararni qoplash bolishi, zarar yetkazuvchining xatti-harakati yoki harakatsizligi qonunga xilof bolishi, qonunga xilof harakat bilan zarar o'rtasida sababli bog'lanish mavjud bo'lishi, zarar yetkazgan shaxsning bevosita aybi bo'lishi kerak. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatning mazmunini jabrlanuvchining avvalgi holati tiklanishini yoki ko'rgan zararni to'lanishini talab qilishga bo'lgan huquqi va yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'lgan shaxsning mazkur harakatlarni amalga oshirishga qaratilgan burchi tashkil etadi. Yetkazilgan zararni to'lashga qaratilgan mazkur majburiyat bo'yicha belgilanadigan javobgarlik shartnomadan tashqari vujudga keladigan javobgarlik hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi FKning 1184-moddasiga binoan ko'chmas va ko'char mol-mulkka nisbatan mulk huquqi hamda boshqa ashyoviy huquqlar agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, bu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Mol-mulkning ko'chmas yoki ko'char ashyolarga mansubligi, shuningdek mol-mulkning boshqacha yuridik baholanishi ana shu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi. Mulk turgan joy qonuni mulk huquqi mazmunini ham belgilaydi. Agar mulkdor ashyoni boshqa davlatga olib kelsa, uning mulkka nisbatan huquq doirasi o'zgarishi mumkin, chunki bu davlatda mulkka tegishli qonun boshqacha mazmunda bo'lishi mumkin. Bu yerdan keyingi holat kelib chiqadi. Agar O'zbekiston fuqarolariga chet elda uy yoki boshqa mulk tegishli boisa, bu mulkka bo'lgan huquq O'zbekiston qonunchiligi bilan emas, balki o'sha chet el davlati qonunchiligi bilan belgilanadi. Lekin ko'char mulk O'zbekiston Respublikasiga olib kelinadigan bo'lsa, uning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan belgilanadi. Mulk turgan joy qonuni (prinsipi) ashyoviy (mulkiy) huquqlarning vujudga kelishi va bekor bolishini aniqlaydi (FKning 1185-moddasi). Mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi agar O'zbekiston Respublikasining qonunlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi yoxud bekor bo'lishi uchun asos boigan harakat yoki boshqa holat sodir boigan paytda bu mol-mulk turgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi. Mulk turgan joy qonuni mulk huquqining o'tish shartlarini ham belgilaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi FKning 1185-moddasiga ko'ra bitim predmeti boigan mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi agar tomonlarning kelishuvida boshqacha tartib belgilanmagan boisa, ushbu bitim bo'ysundirilgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Xalqaro xususiy huquq Tamoyillariga asoslangan holda ashyoviy huquqlarga zarar yetkazilgan taqdirda FKning 1188-moddasiga binoan mulk huquqini va boshqa ashyoviy huquqlarni Himoya qilishga nisbatan jabrlanuvchining xohishiga ko'ra mulk joylashgan mamlakatning huquqi yoki sud qaysi mamlakatga tegishli boisa, o'sha mamlakatning huquqi qollanadi. Bu o'rinda shunday huquqiy munosabatlarga nisbatan qo'llanuvchi huquqni aniqlash va yetkazilgan zararga va bu zararni qoplashga bogliq da'voni ko'rib chiqish jarayonida bir qator kollizion boglanishlarni hisobga olish kerak. Jumladan, ashyo joylashgan joy qonuni,

mulkdorning xususiy qonuni, bitim tuzilgan joy qonuni, sotuvchi mamlakatining qonuni va ashyoni jo'natish joyi qonuni.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1194-moddasida zarar yetkazishdan kelib chiqqan majburiyatlarga nisbatan bir qator kollizion boglanishlar nazarda tutilgan. Zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha huquq va majburiyatlar zarami undirishda talab qilish uchun asos boigan harakat yoki boshqa holat yuz bergan mamlakatning huquqi bo'yicha belgilanadi. Yetkazilgan zarar uchun mulkiy javobgarlik zarar yetkazish harakati yoki harakatsizligi noqonuniy harakat hisoblangandagina vujudga keladi. Ba'zi harakatlarning qonuniy yoki noqonuniyligi to'g'risidagi masalani hal qilishda qonunning ma'nosini aniq tushunishga imkoniyat beradigan an'anaviy qoidalarni ham e'tiborga olish zarur. Noqonuniy harakatlarning mazmuni FKning 985-moddasida aniq ko'rsatilgan, chunki zarar yetkazish ehtimol qilingan hollarning hammasini avvaldan belgilash mumkin bolmaydi. FKning 988-moddasi sudga zaraming qanday holatda yetkazilganligini e'tiborga olib, zarar yetkazgan shaxs kimning manfaatini ko'zlab harakat qilgan bo'lsa, zararni qoplashni shu uchinchi shaxsga yoki uchinchi shaxsni ham, zarar yetkazgan shaxsni ham zarar haqini to'lashdan butunlay yoki qisman ozod qilish huquqini beradi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan mulkiy javobgarlik faqat noqonuniy harakat bilan zarar o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lgandagina vujudga kelishi mumkin. Ayb haqidagi umumiy qoidalar shartnomadan tashqari belgilanadigan javobgarlikka ham taalluqli bo'lishi mumkin. Ammo bu masalada ba'zi bir izohlar berilishi kerak. Shartnomadan tashqari bo'ladigan javobgarlik faqat imperativ, ya'ni qat'i normalar bilangina tartibga solinadi, shartnoma yuzasidan belgilanadigan javobgarlik ayb bo'lmagan holatda faqat ayrim hollardagina vujudga kelishi mumkin. Zarar yetkazilganlik uchun javobgarlik esa aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, ham belgilanishi mumkin. Masalan, FKning 999-moddasi bo'yicha ayb bo'lmaganida ham javobgarlikning belgilanishi mumkin deb qayd etilgan. Ortiqcha xavf manbayidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik FKning 999-moddasida belgilanishicha, faoliyati tevarak-atrofdagilar uchun ortiqcha xavf tug'diradigan yuridik shaxslar va fuqarolar (transport tashkilotdori, sanoat korxonalari, qurilishlar, avtomobil egalari va shu kabilar) ortiqcha xavf manbayida yetkazilgan zarami agar bu zararining bartaraf qilib bo'lmasligini yoki jabrlanuvchining qasddan harakatlari natijasida sodir bo'lganligini isbot qilib bermasalar, qoplashga majburdirlar, shuningdek mazkur yuridik shaxslarning fuqarolik javobgarligi zarar yetkazishda aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, belgilanadi va ular zararining tasodifan yetkazilishi ho'Uarida ham javobgar bo'ladilar.

Havo transporti korxonalarining yo'lovchilar oldidagi mulkiy javobgarligi yana ham oshiqroq darajada belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksining 113-moddasiga ko'ra havo transportida yo'lovchi tashish yo'lovchining havo kemasiga chiqish uchun aeroport perroniga kirgan vaqtidan boshlab tashuvchining vakolatli shaxslari kuzatuv ostida perrondan chiqish qismiga binoan yuqoridagi vaqt mobaynida, ya'ni havo kemasining uchib ketishida, parvoz qilishida, undan chiqishida ko'rilgan zarar, ya'ni yo'lovchining o'limi, uning sog'lig'iga shikast yetkazilishi yoki boshqacha tarzda zarar yetkazilishi uchun agar zarar yoki zaraming ko'payishi jabrlanuvchining qo'pol ehtiyotsizligi natijasi ekanligini isbotlab bera olmasa, havo transporti korxonasining javobgarligi zarar bartaraf qilib bo'lmaydigan kuch natijasida sodir bo'lganda ham belgilanadi. FKning 999-moddasiga ko'ra belgilanadigan javobgarlikning farq qiladigan muhim xususiyati ayb bo'lmaganida ham mulkiy javobgarlikning belgilanishidadir. FKning 999-moddasida ko'rsatib o'tilgan yuridik shaxslar va fuqarolar bu moddaning qoidalari bo'yicha belgilangan javobgarlikka faqat oshiqcha xavf manbayi ta'siri natijasida kelgan zarar uchungina javobgar bo'ladilar. FKning 999-moddasida ko'rsatilgan ortiqcha xavf manbalarining turlarini mukammal deb bo'lmaydi, chunki fan va texnikaning doimiy rivojlanishi natijasida ularni to'la va aniq sanab o'tishning imkoniyati yo'q.

Xalqaro xususiy huquqda qabul qilingan qoidaga muvofiq chet davlat huquqining kollizion normasi O'zbekiston Respublikasi qonuniga havola etgan barcha hollarda O'zbekiston qonunni qanday qo'llayotgan bo'lsa, chet el davlati sudi yoki boshqa davlat organi ham uni

shunday qo'llashi shartdir. Respublikamizning sud va boshqa vakolatli davlat organlari chet el qonun normalarini, agar bunday holat tegishli qonun, xalqaro shartnoma qoidalariga yoki tomonlardan biri chet el elementi bilan O'zbekiston tashkiloti o'rtasida tuzilgan bitimga asoslangan bo'lgan taqdirda qo'llashlari mumkin. Har qanday kollizion norma chet el davlat huquqi tizimlarining noaniq sohadagi harakati kuchini va uning ta'sirida yuzaga keladigan subyektiv huquqlarni tan olishga yo'naltirilgan bo'ladi. Shuning uchun bu norma termin va tushunchalar yordamida ifodalanib, mazmunan tegishli huquq tizimlari uchun umumiy hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida chet el huquqi kollizion normaga havola etilgan hollar emas, balki moddiy huquqqa havola etilganda qarshi tomon va uchinchi mamlakat huquqi qo'llaniladi.

Agar O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari chet el huquqiga havola etilsa-yu, chet el huquqida tegishli munosabatlarni tartibga solish nazarda tutilmagan bo'lsa, bunday holda O'zbekiston qonun hujjatlarini qo'llamaslikka asos yo'q. Chet el elementi ishtirokidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda chet el huquqi u FKning 1168-moddasi, 1169-moddaning 1, 3 va 5-qismlariga, 1171 va 1174-moddalariga muvofiq qo'llanilgan hollarda qarshi tomon sifatida, albatta, O'zbekiston Respublikasi huquqiga va uchinchi mamlakat huquqiga havola etish kerak.

Chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq Xalqaro xususiy huquq bo'yicha chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq bilan bog'liq fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish amaliyoti o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Bu sharh talab qilinmaydigan holatdir. Chunki har bir davlat o'z milliy qonunchiligiga, o'z navbatida, bu davlatlar qonunchiligi tegishli huquq tizimlariga (roman-german, anglo-sakson kabi tizimlari) kiradi, shuningdek har bir mamlakatning milliy an'analari davlat qonunchiligida o'z aksini topadi. Bu o'rinda bir tomonlama, ikki yoki ko'p tomonlama xalqaro shartnomalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ham xalqaro xususiy huquq va amaliyotining asosiy institute sifatida butun dunyo hamjamiyati tomonidan tan olingan kollizion normalar, xususan, chet elda yetkazilgan zararni, uning miqdorini aniqlash va qoplash mezonlari tartibi kabi masalalar hal qilinadi. Chet elda zarar yetkazilganligi oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha huquq va burchlar, agar fuqarolar yoki yuridik shaxslar ayni bitta davlatdan bo'lsalar, shu davlat huquqi bilan belgilanishi lozim.

Xalqaro xususiy huquq bo'yicha chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq masalalarini to'g'ri hal qilish maqsadida ommaviy tartib to'g'risidagi shartlar keng qo'llaniladi. Ommaviy tartib to'g'risidagi shart xorijiy huquqni qo'llashni cheklash uchun ishlatiladi. Qator mamlakatlarda kollizion normalar murojaat etishni talab qiladigan chet el qonuni basharti bu normalar ushbu davlatning ommaviy tartibiga zid bo'lsa, qo'llanmasligi mumkin. Ommaviy tartibga nisbatan ziddiyat bu huquqiy tartibot asoslariga nisbatan ziddiyatdir. Uning yuzaga kelishi Fransiyada 1804-yildagi Fuqarolik kodeksini turlicha talqin qilish bilan ifodalanadi. Unga ko'ra, ichki ommaviy tartib - jamoat tartibi hamda qoidalarni xususiy bitimlar bilan buzishni taqiqlashdir. Shuningdek, Fransiyada xalqaro ommaviy tartib tushunchasi, ya'ni chet el huquqini qo'llashni cheklash, ommaviy tartib to'g'risidagi shart joriy etilgan.

1958-yildagi Nyu-York konvensiyasida aytiladiki, chet el arbitraj qarorlari ijro etilishining tan olinishi, basharti davlat organlari bu qarorlarni ijro etish uning jamoat tartibiga zidligini topsa, rad qilinishi mumkin. Bunda ichki ommaviy huquqni hamda xalqaro ommaviy huquqni farqlash lozim. Ommaviy tartib tushunchasi aksariyat davlatlarning sud tajribasi va doktrinasida o'ziga xos noma'lumlik bilan tasniflanadi.

Sudlar u haqidagi shartdan cheklash, ayrim hollarda esa chet el huquqini qo'llash, shuningdek boshqa ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi mamlakat huquqini to'liq rad etish maqsadida foydalanadilar. Ushbu shartni qo'llash doiralarini belgilash to'liq sudlarga havola etilgan. Ayrim davlatlar tajribasi uchun ommaviy tartib to'g'risidagi shartdan foydalanish haqidagi masalaga nisbatan ehtiyotkorlik yondoshuvi xos. Lekin chet el huquqini ikkilamchi qo'llamaslik imkoniyati bor. Ikki mamlakat qonunlari o'rtasidagi prinsipial tafovutlarning mavjudligi ommaviy tartib to'g'risidagi shartni qo'llash uchun shunchaki asos bo'lishi mumkin emas, chunki bu shart mamlakat huquqini boshqa davlatda qo'llashni rad etishga olib kelishi mumkin. Nyu-

York konvensiyasiga ko'ra arbitraj qarorini ijro etishni xohlamagan tomon ko'p hollarda boshqa asoslarga binoan ish yuritish imkoniyati bo'lmaganda ushbu shartdan foydalanishga harakat qiladi. Lekin ushbu konvensiyani qo'llashning xalqaro tajribasi shundan dalolat beradiki, sudlar ushbu asosga ko'ra qarorlarni ijro etishni faqat istisno etuvchi hollarda rad etadi². Buning uchun, birinchidan, xorijiy davlat qonunining qandaydir normasi emas, balki uni qo'llash oqibatlarini bizning huquqiy tartibot asoslariga zid kelishi kerak; ikkinchidan, ommaviy tartibga murojaatlar arbitraj yoki sud qarorini tan olish va ijro etish oqibatlarini mazkur mamlakat huquqiy tartiboti tamoyiliga daxldor bo'lgan taqdirdagina qo'llanilishi kerak.

Hozirgi zamon xalqaro xususiy huquqida chet el huquqini qo'llamaslik imkoniyati ham keng qo'llanilib, bunda milliy huquqning qat'i imperativ normalariga murojaat etilib, ular qo'llanishi lozim bo'lgan chet el huquqi normalari oldida ustunlikka ega bo'lishi mumkin. Masalan, Shveysariya va Germaniya xalqaro xususiy huquqida shunday qoidalar borki, ularga binoan ushbu mamlakatlarning imperativ normalari mazkur qonunga muvofiq qaysi davlat huquqi qo'llanilishi lozim bo'lishidan qat'i nazar qo'llanilmoqda. Aynan shu munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan qoidalar 1980-yilgi huquq to'g'risidagi Rim konvensiyasida ham mavjud. MDH mamlakallarining model fuqarolik kodeksida shu narsa nazarda tutilganki, huquqni qo'llash to'g'risidagi qoidalar qonunchilikning huquqni qo'llashdan qat'i nazar, tegishli munosabatlarni tartibga soladigan fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining manfaatlariga doir huquqlarni ta'minlash uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan imperativ normalariga daxldor emas. Chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq bo'yicha kelib chiqadigan muammolar umume'tirof etilgan kollizion normalar yordamida hal qilinadi. Kollizion normalar o'z xarakteriga ko'ra bir necha ko'rinishda bo'lishi mumkin. Masalan, bir tomonlama - ular faqat mazkur mamlakat qonunining qo'llanilishini ko'rsatadi, ikki tomonlama - ham mazkur mamlakatning, ham chet el mamlakatining huquqini qo'llashga yo'l qo'yiladi. Kollizion normalarning mazmuni ularning tuzilishiga qarab aniqlanadi. Bu tuzilish boshqa huquqiy normalar tuzilishidan farq qilib, asosan ikki narsani, ya'ni chet el elementi huquqiy munosabatlarning turi (huquq institutlari) va mavjud munosabatlarga nisbatan qo'llanishi mumkin bo'lgan mamlakat huquqiga bog'lanish ta'rifini o'z ichiga oladi.

Fuqarolik-huquqiy normalar, kollizion normalar imperativ yoki dispozitiv xususiyatga ega bo'lishi mumkin, birinchisi majburiy, ikkinchisi - ular o'rtasidagi munosabatlarga nisbatan boshqa huquqni qo'llashning tamoyiliga yo'l qo'yiladi. Kollizion normalarni qo'llash jarayonida, ushbu normalarni izohlashda ishlatiladigan yuridik tushunchalarni tasniflash muammosi yuzaga keladi. Turli mamlakatlar huquqida bu tushunchalar o'z mazmuniga ko'ra bir-biriga har doim ham to'g'ri kelmaydi. Masalan, Fransiyada da'vo muddatiga fuqarolik huquqining tushunchasi sifatida, Buyuk Britaniya, AQSH va Finlandiyada protsessual huquqning tushunchasi sifatida qaraladi. Hozirgi davrda Buyuk Britaniya va AQSHda bunday tasniflashdan asta-sekin voz kechilmoqda. Agar Fransiya sudi da'vo muddatini o'z huquqiga ko'ra emas, balki Angliya huquqiga ko'ra tasniflasa, bu holda u da'vo muddatiga nisbatan Angliya huquqi qoidalarini qo'llashi mumkinmas. Ko'pgina g'arb mamlakatlarining doktrinasi shundan kelib chiqadiki, yuridik tushunchalarni tasniflash sud qonuniga ko'ra qonunni tanlash muammosi hal qilinguniga qadar, ya'ni kollizion norma qo'llanilishiga qadar o'tkazilishi lozim. Lekin kollizion norma asosida chet el qonuni qo'llanilishi kerak bo'lsa, bu holda har qanday tasniflash kollizion norma olingan huquqiy tizim asosidagina bo'lishi mumkin. Har qanday kollizion norma chet el huquqi tizimlari nomuayyan doirasining harakatini hamda yuzaga kelgan subyektiv huquqlarni tan olishga qaratilgandir. Shuning uchun bu norma ham atamalar, ham tushunchalar orqaligina ifoda etilishi mumkin bo'lib, ular mazmuniga ko'ra tegishli huquqiy tizimlar uchun umumiy hisoblanadi. Kollizion sabablarga bog'liq holat esa boshqacha, ya'ni huquqni qo'llashdagi to'liq aniqlik faqat sud qonuniga ko'ra sabablarni tasniflashdan foydalanish yo'li orqaligina ta'minlanishi mumkin. Chunonchi, mamlakat fuqarolik huquqida bo'lgan o'sha tushunchalardan

² Рузиназаров Ш.Н. Производство по делам с участием иностранных организаций, международных организаций и осуществляющих предпринимательскую деятельность иностранных граждан, лиц без гражданства // Хозяйство и право. - 2001. - №1. - С. 75.

foydalanish yo'li bilan amalga oshiriladi. Masalan, xalqaro savdo tajribasida kontrakt tuzilgan joyning turlicha talqin etilishi sababli qator qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Angliya huquqida bu joy akseptni jo'natish joyi bo'yicha, boshqa aksariyat mamlakatlarda esa akseptni olish joyi bo'yicha aniqlanadi. Shuningdek, ikkilamchi tasniflash ham mavjud, ya'ni kollizion norma qo'llanganidan keyin u kollizion norma olingan huquqiy tizim asosida amalga oshirilishi kerak. Bu o'rinda bir savol tug'iladi.

Chet el qonuniga murojaat etishni qanday tushunish kerak? Agar moddiy huquq normalariga bo'lgan murojaat deb tushunilsa, bu holda, qayta murojaat qilish doktrinasini qo'llamaslikni anglatadi. Agar xorijiy davlat huquqiga yaxlit holda murojaat deb tushunilsa, bu holda ushbu doktrinani qabul qilishni anglatadi. Xorijiy davlatlarning qonunchilik tajribasi hamda doktrinasini qayta murojaat etish hamda uchinchi mamlakat huquqiga murojaat etishni qo'llash to'g'risidagi savolga aniq javob bermaydi. Masalan, Polshaning "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi Qonuni bu murojaatning ikkala turini tan oladi. Vengriyadagi shunday qonun esa o'z huquqiga murojaat etishni tan oladi. Germaniyada shartnoma huquqi sohasidagi murojaat tan olinmasdan, balki boshqa holda tan olinadi. Avstriya va Shveysariyaning "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi Qonuniga asosan qayta murojaat qilish tan olinadi. Shuni ta'kidlash kerakki, qayta murojaat qilish doktrinasini 1980 yildagi Rim konvensiyasida qabul qilinmagan edi. Masalan, Shveysariyaning "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi qonunida chet el qonuniga bo'lgan murojaatni moddiy huquqqa murojaat etish sifatida talqin qilish taklif etiladi, fuqaroning shaxsiy maqomi bilan bog'liq vaziyatlar bundan mustasnodir.

Chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq masalalari doirasi umumjahon globallashuvi va jahon xo'jalik tizimining integratsiyalashuvi jarayoni rivojlangan sari kengayib boradi. Masalan, aviakompaniyalar, koinot faoliyati, ekologik xavfsizlik, oziq-ovqat, farmatsevtika mahsulotlari ishlab chiqarish va yana bir qator boshqa sohalar shular jumlasiga kiradi. Masalan, aviatashuvchi (aviakompaniya) yo'lovchiga yoki yukning egasiga yetkazilgan zarar uchun fuqarolik-huquqiy jihatdan javobgar bo'ladi. Xalqaro havo yo'l lari havo transportidan foydalanuvchilarning manfaatlarini ko'zlab, shuningdek raqobat kurashida aviakompaniyalar tomonidan turli shart-sharoitlardan foydalanish, javobgarlikdan qochish maqsadida turli vositalar qo'llanilishi sababli aviatashuvchining moddiy javobgarligi masalalariga bir xil yondashuvni talab etadi. Ushbu sohadagi davlatlarning o'zaro hamkorligi "Varshava tizimi" nomini olgan turkum shartnomalarni qabul qilishda o'z aksini topgan. Bu shartnomalarning asosiy shartlariga ko'ra bitim (xizmatlarni sotishga doir kontrakt) tomonlari javobgarlik subyektlari bo'lganligi uchun bu masalalar xalqaro xususiy huquq sohasiga bevosita laalluqlidir.

1929 yildagi Varshava konvensiyasiga binoan tashuvchi yo'lovchining vafot etishi yoki har qanday tan jarohati olishi tarzidagi, yukning yo'q qilinishi, yo'qolishi yoki unga shikast yetkazilishi, shuningdek tashishga kechikish ko'rinishida bo'lgan zarar uchun javobgardir. Varshava tizimi shartnomalari bo'yicha aviatashuvchining maksimal javobgarlik chegaralari (pul miqdori bo'yicha javobgarlikni cheklash) belgilab qo'yilganki, ular davlatlarning o'ziga xos o'z milliy aviakompaniyalariga nisbatan himoyalash siyosatini aks ettiradi, bunda zarami qoplash tartibi ham nazarda tutilgan. Xalqaro havo transport orqali shartnomadagi tashuvchidan boshqa shaxs amalga oshiradigan tashishga daxldor bo'lgan ayrim qoidalarni birxillashtirishga qaratilgan. Varshava konvensiyasiga qo'shimcha bo'lgan 1961-yildagi Gvadalaxara konvensiyasi Varshava konvensiyasining asosiy tamoyillarni ijaraga olingan havo kemalarida tashishga tatbiq etgan. Hozirgi paytda eng yirik aviakompaniyalar tomonidan, avvalambor, Amerika aviakompaniyalari tomonidan javobgarlikning maksimal chegaralarini oshirishga qaratilgan tendensiya kuzatilmoqda.

Bunda Amerika aviakompaniyalarining rivojlanayotgan davlatlarning hali to'liq kuchga kirmagan yosh aviakompaniyalari bilan bo'lgan raqobat kurashi o'z aksini topadi. Ushbu nuqtayi nazardan qaraganda, 1966-yildagi qator aviakompaniyalar o'rtasida tuzilgan Monreal bitimini alohida ta'kidlab o'tish kerak. Bu bitim tashuvchining javobgarlik chegarasini 75 ming AQSH dollarigacha ko'paytdi, shuningdek boshqa mamlakatlar hududiga yo'lovchi va yuk

tashish uchun ushbu chegarani qabul qilgan aviakompaniyalargagina yo'l qo'yiladi. 1971-yildagi Gvatemala protokoli javobgarlik chegarasini bir yo'lovchi uchun 100 ming AQSH dollarigacha oshirib, tashuvchining obyektiv javobgarlik tizimini qabul qildi (uning aybi bilan bog'liq bo'lmagan hollarda). 1975-yilda qabul qilingan 4-sonli Monreal protokoli ham tashuvchining obyektiv tamoyilidan kelib chiqadi. Bu protokol ham Gvatemala protokoliga o'xshab barcha davlatlarda kuchga kirmagan.

Oxirgi yillarda texnik sabablarga ko'ra, aviahalokatlar yuz bergan hollarda da'volami bevosita havo kemalarini ishlab chiqaruvchilarga nisbatan taqdim etish muammosi dolzarb bo'lib qoldi. Shu tariqa havo harakatini boshqarish organlarining javobgarligi to'g'risidagi masala ham o'z-o'zidan yuzaga keladi. Xalqaro huquqda, jumladan, xalqaro xususiy huquqda bu muammolar hali etarli darajada tartibga solinmagan. 1952-yilda Rimda xorijiy havo kemasi tomonidan yer yuzida uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi konvensiya tuzilgan edi. Bu konvensiya zararni qoplash miqdorini havo kemasi og'irligiga qarab belgilaydi va unga ko'ra havo kemasi ekspluatanti (zarar yetkazilgan paytda kemadan bevosita foydalanuvchi shaxs) javobgarlik subyekti hisoblanadi. Bunda zarar deganda yo'lovchining o'limi, tan jarohati hamda uning mol-mulkiga kemanding jismoniy ta'sir etishi yoki unga narsa tushishi natijasida yetkazilgan zarar tushunilardi. 1978 yilga kelib esa Monrealda Rim konvensiyasini o'zgartirish to'g'risida protokol qabul qilingan edi. Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi paytda aviadvigatellar shovqini tufayli hamda samolyotlardan foydalanishda shovqin zarbasi natijasida yetkazilgan zarar uchun javobgarlik, atrof-muhit va aholiga turli xarakterdagi avariyalardan so'ng kemalar hamda atom reaktori va jangovar yadro quroli bo'lgan suvosti kemalarining cho'kishi oqibatida yetkazilgan zarar uchun javobgarlik to'g'risidagi dolzarb masalalar xalqaro miqyosda hamon etarli darajada hal etilmagan.

Xalqaro koinot huquq normalarini buzganlik uchun javobgarlik koinot faoliyatini davlatlarning hukumat organlari yoki nohukumat yuridik shaxslar amalga oshirganidan qat'i nazar, tegishli davlatlarning zimmasida bo'ladi. Koinotda xalqaro tashkilot faoliyat ko'rsatgan taqdirda javobgarlik ham tashkilot, ham ishtirok etuvchi davlatlarning zimmasida bo'ladi (solidar javobgarlik). Agar huquqiy jihatdan to'g'ri bo'lgan koinot faoliyati natijasida chet el davlatiga yoki uning jismoniy va yuridik shaxslariga zarar yetkaziladigan bo'lsa, bu holda zararni qoplash vazifasi koinot obyektini uchirishni amalga oshiruvchi yoki tashkil etuvchi davlatning, shuningdek obyekt uchiriladigan hudud yoki uskuna joylashgan hududdagi davlatning zimmasida bo'ladi.

Moddiy javobgarlikni amalga oshirish tartibi 1972-yildagi koinot obyektlari tomonidan yetkazilgan zarar uchun xalqaro javobgarlik to'g'risidagi konvensiyada belgilanadi. Konvensiya zarar tushunchasiga hayotdan mahrum etish, tan jarohati yetkazish yoki boshqacha tarzda aholi sog'lig'iga zarar yetkazish yoxud davlat, jismoniy yoki yuridik shaxslarning va xalqaro tashkilotlarining mol-mulkini yo'q qilish yoxud unga shikast yetkazishni kiritadi. Bu javobgarlik obyektiv xususiyatga ega bo'lib, u zarar yer ushida yoki havo kemasi uchganda sodir etgan hollarga taalluqlidir. Bir davlatning koinot obyektini tomonidan boshqa davlatning koinot obyektiga har qanday joyda yetkazilgan zarar uchun javobgarlik ayb tamoyiliga asoslanadi. Ming afsuski, hozirgi davrda ayrim rivojlangan davlatlar tomonidan koinot harbiy kuchlarining tashkil etilishi bu sohadagi muammolar doirasi yanada kengayishiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Hozirgi zamon xalqaro xususiy huquqi turli adabiyotlarda bir necha bor ta'kidlanganidek, jiddiy o'zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Bu kabi o'zgarishlar ham milliy qonunchilik va sud amaliyotida hamda xalqaro huquq normalarida o'z ifodasini topmoqda. Bunday o'zgarishlar xususiy emas, balki alohida yagona tusga ega bo'lib (o'zgarishlar yoki yangi alohida kollizion normalarning paydo bo'lishi), ular kollizion huquqning, uning falsafasining, global maqsadlarining mohiyatiga taalluqlidir. Ularning eng muhimlari quyidagilardan iboratdir: egiluvchan kollizion normalar sonining ko'payishi; oila, meros huquqi va bu munosabatlarga tegishli deliktlar sohasida tomonlar irodasi mustaqilligining keng tarqalishi; ommaviy tartib masalalari.

Kollizion normalar orqali tartibga solishdagi hozirgi o'zgarishlar yuridik adabiyotlarda ko'pincha XX asming 60-yillarida Amerika kollizionistlari tomonidan taklif etilgan novellalar bilan bog'lanib, klassik xalqaro xususiy huquq doirasida vujudga kelgan. Klassik xalqaro xususiy huquq vujudga kelishining sabablari, vaqti va joyi bizga ko'pgina adabiyotlardan birinchi navbatda L.A.Luns asarlaridan, xususan, uning "Xalqaro xususiy huquq kursi" dan ma'lumdirl. Huquqshunoslarning an'anaviy vazifasi chet el elementi bilan bog'liq bo'lgan fuqarolik huquqiy munosabatni u yoki bu huquqiy tizimga ulash mumkin bo'lgan bo'lg'inni aniqlashdadir. Ularning tajribada yoki qonun normalarida mavjudligi va mustahkamlangani sudyalarga nizoni hal etish, tomonlarga esa ularning huquqlari qaysi huquq bilan tartibga solinishi haqida oldindan bilish imkoniyatini yaratadi.

Ayrim omadli deb topilgan echimlar vaqt sinovidan o'tdi hamda aksariyat mamlakatlarning hozirgi zamon kollizion huquqida qollanilmoqda. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin: jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni (FKning 1168-moddasi), yuridik shaxs qonuni (FKning 1175-moddasi), sud qonuni (sud joylashgan mamlakatda amal qilinayotgan qonun), fuqarolik- huquqiy munosabatlarning subyektlari tomonidan tanlangan huquq, mazkur huquqiy munosabat uzviy bog'langan qonun, xatti-harakat sodir etilgan joy qonuni, zarar yetkazilgan joy qonuni, sotuvchi mamlakatining qonuni, nikoh qayd qilingan joy qonuni va boshqalar. Ularning qollanilishi hamda talqin qilinishi ma'lum qiyinchiliklarga duch kelishiga qaramasdan, ular turli milliy huquq normalari va odatlari majmuyidagi ishonchli va aniq m o'ljali bo'lib xizmat qiladi. Xalqaro hamkorlikning rivojlanishi hamda faollashuvi vaqt o'tgan sari xalqaro xususiy huquqda son jihatidan o'zgarishlarga olib keladi, shu tufayli turli hamkorlik sohalarining ko'payishini hisobga olgan holda kengayib borayotgan xalqaro aloqalarga muvaffaqiyatli xizmat ko'rsatishi mumkin bo'lgan kollizion normalar soni yanada ko'payadi.

XX asr xalqaro xususiy huquq rivojlanishi uchun juda qo'l keldi, chunki uning birinchi yarmida kollizion muammolar avval ko'rilmagan miqyosda keng tadqiq etilgan adabiyotlar paydo bo'ldi. Ularning ko'pchiligida qariyb sakkiz asr mobaynida o'zining maqsadga muvofiqligini isbotlovchi kollizion huquqning asoslari bo'lib hisoblanuvchi tamoyillar va maqsadlar shubha ostiga olindi. Ilgari mavjud bo'lmagan savollar jahon kollizionistlari oldida paydo bo'ldi. Ularni oddiy qilib quyidagicha ifodalash mumkin: kollizion normalar yordamida qo'llaniladigan huquqni oddiy aniqlash emas, balki bu qanday oqibatlariga olib kelishini, qaysi moddiy huquq normalarining qo'llanilishini va oqilona hamda muayyan huquqiy munosabatlar adolatli tartibga solinishini hisobga olish lozimdir.

Xalqaro xususiy huquqda bo'layotgan o'zgarishlarni aniq misol keltirish orqali eng yaxshi tarzda namoyon etish mumkin. Adabiyotda buni qisqacha L.A.Luns "Xalqaro xususiy huquq kursida"³, batafsilroq esa uni V.P.Zvekov yaqinda chiqqan "Xalqaro xususiy huquq bo'yicha leksiyalar kursida tahlil qilgan"⁴. Masalan, 1990-yil 16-sentabrda D.Bebkok o'zining o'rtoqlari va umr yo'ldoshi Jekson (ularning barchalari Nyu-York shtati Rochester shahrida yashaydi) bilan birga Jeksonning mashinasida shanba va yakshanbaga Kanada bo'ylab safarga jo'nashadi. Ular bir necha soatdan keyin Kanadaning Ontario hududiga etib kelganlarida mashina yo'ldan chiqib, yo'l yonidagi loshli devorga uriladi. Nyu-York shtatiga qaytishda jiddiy tan jarohatlari olgan D.Bebkok Jeksonga qarshi da'vo qo'zg'atadi hamda uni avtomobilni boshqarishdagi ehtiyotsizlikda ayblaydi. Javobgar Jekson da'voga qarshi bo'ladi. Asos ushbu holda qo'llaniladigan huquq halokat yuz bergan joy huquqi bo'lib, Ontarioning amaldagi qonunida nazarda tutilishicha, avtomashina egasi yoki haydovchisi basharti u yo'lovchilarni (professional ravishda) haq evaziga tashimayotgan bo'lsa, mashinadagi har qanday shaxsning sog'lig'iga zarar yetkazganlik yoki uning o'limi uchun javobgar bo'lmaydi. Bir qator sharhlovchilar ta'kidlaganidek, ushbu ishda yuzaga kelgan savol oddiy: *lex loci delicti* yetkazilgan zararni qoplash mumkinligi haqidagi masalani hal qilishda hamisha qo'llanilishi yoki kollizion norma zararni undirishda yoki undirishni rad etishda muhim bo'lgan boshqa omillarni ham hisobga

³ Луниц Я.А. Курс международного частного права. Особенная часть. - М., 1975. - С. 362

⁴ Звеков В.П. Международное частное право. Курс лекций. - М., 1999. - С. 123

olishi kerakmi? O'sha vaqt uchun an'anaviy, AQSHning xalqaro xususiy huquq bo'yicha kilobida (Restatement of Conflict Laws USA) mavjud bo'lgan hamda sudlar tomonidan so'zsiz qollanilgan *lex loci delicti* kollizion normasi belgilab qo'yganki, zarami yetkazishdan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlar zarar yetkazilgan joy huquqi bilan tartibga solinadi.

Birinchi instansiyadagi sudda ish aynan ana shu tarzda hal etilgan hamda D.Bebkokka uning da'vosi bo'yicha rad etilgan. Ammo ish apeliatsiya tarzida shtat sudida ko'rilganda uning boshqa jihatlari ham yuzaga keladi. Shtatning apeliatsiya sudida ko'rib chiqishga doir boshqa yondashuvlarda aytilgani deliktning klassik vaziyatida tasodif emasdek tuyulardi. Bu vaqtga kelib taniqli Amerika kollizionistlari V.Kuk, V.Riza, B.Karri, A.Erensveyg va boshqalarning ishlari e'lon qililib, ularda o'sha vaqt uchun yangi bolgan kollizion huquqning konsepsiyalari o'z aksini topgan. Turli mualliflik yondashuvlarida bu nazariyalarni yagona g'oya birlashtirgan, ya'ni klassik kollizion normalarning qatliqligi va mo'ljallanganligini bartaraf etish hamda aniq nizolami ko'rib chiqishda oqilona va adolatli echimlarga erishishni ta'minlashi mumkin bo'lgan yangi mezon va tamoyillarni ishlab chiqish kabilar. Tajribada xalqaro xususiy huquq sohasida yangi yondashuvlarni qo'llash huquqni qo'llaydigan organlar oldiga murakkab vazifalarni qo'yadi. Xalqaro xususiy huquqning ushbu muammosi - qattiq kollizion normalardan voz kechish hamda adolatli va oqilona natijaga erishish maqsadida bu borada sud muhimroq rol o'ynaydigan egiluvchanlikni ishlab chiqish xususiy huquq kardinal muammosining muhim qismidir: qonun va adolatning, qonun va sud nuqtayi nazarlarining nisbiyligi jamiyat oldida qonun paydo bolishi bilan birga vujudga keladi. Turli mamlakatlarda, turli tarixiy davrlarda turlicha hal etilgan ushbu muammoni ma'lum bo'lgan quyidagi ibora to'g'ri ifodalaydi: "jus summa injuria" (eng mukammal qonun bu buyuk adolatsizlikdir)⁵.

Hozirgi zamonda huquqning ham milliy, ham konvension jihatdan rivojlanishi huquqqa hamda qonun va sudlar o'rtasidagi nisbatga bo'lgan yondashuvga etarli e'tibor berganlarning haqligini tasdiqlamoqda. Hozirgi zamondagi fuqarolik va xalqaro xususiy huquq adolat, oqilona, odatda kabi iboralardan keng foydalanadi. Ushbu kategoriyalardan foydalanish sud va arbitraj tajribasi guvohlik qilganidek, sudning o'zboshimchaligiga olib kelmadi, lekin hozirgi zamondagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarning adekvat tartibga solinishini ta'minlashga yordam berdi. Bu yerda shunga e'tibor berish kerakki, qonunning o'zi ushbu kategoriyalar qo'lanishi lozim bo'lgan aniq doiralarni belgilaydi, bu esa qonunni qo'llashda aniqlik va oldindan bashorat qilishdan saqlashga ko'mak beradi. Shu o'rinda Gollandiyalik yurist P.Sxilfgardning Gollandiyaning yangi Fuqarolik kodeksi qabul qilinishi bilan bog'liq bo'lgan fikrini keltirish mumkin: "Huquq qoidalar majmuasiga qaraganda qandaydir kattaroq narsa bo'lib, u aslida ko'pchilik ishtirok etuvchi doimiy "suhbatdir"⁶.

Falsafiy nuqtayi nazardan qaralganda esa quyidagi iborani ta'kidlab o'tish joiz: "haqiqat har doim bahsda aniqlanadi". Nazariy hamda amaliy nuqtayi nazardan qaraganda, xalqaro xususiy huquqning asosiy institutlaridan biri hisoblanadigan shartnomadan tashqari majburiyatlar asosan zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan barcha (huquqbuzarlik) delikt holatlarini bitta kodeks yoki qonun miqyosida qamrab olib bo'lmaydi. Bu holatlar behisobdir. Masalan, jahon miqyosida adekvat biologik nazoratsiz ko'payish xususiyatiga ega bo'lgan o'simliklarni himoya qilish uzoq muddatli vositalarining o'sib borayotgan ishlab chiqarish hajmi butunjahon xalqaro xavfsizlik muammosiga aylanmoqda. Ayrim hollarda shu narsa namoyon bo'ladiki, import qilingan oziq-ovqat mahsulotlarida inson sog'lig'i uchun xavfli bo'lgan o'simliklardan himoya qilish vositalari mavjud bo'lgan. Turli pestitsidlar, detergenlar, farmatsevtika mahsulotlari, kosmetika, fertelazyerlar va hokazolarning katta miqdorlari odam organizmiga doim salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu boisdan ham organizmga nisbatan umumiy uzoq muddatli bo'lgan ta'sirlarni aniqlash uchun maxsus toksikologik tadqiqotlar talab etiladi. Shuning uchun xalqaro shartnomalar tuzish orqali yuqorida tilga olingan zararli mahsulotlar konsratsiyasi miqdorining minimal yo'l qo'yiladigan mezonlarini aniqlash lozim. Bu

⁵ Звсков В.П. Международное частное право. Курс лекции. - М., 1999. - С. 125

⁶ Право и арбитражная практика. Вып. 1. - М., 1997. - С. 33

muammolar barcha davlatlar tomonidan birgalikda hal etilishi lozimdir, chunki u hamma davlatlar manfaatiga tegishli. Shu munosabat bilan, yuqorida tilga olingan xavfli mahsulotlarning salbiy ta'siridan jahon hamjamiyati turli davlatlari aholisini himoya qilish uchun qo'shma xalqaro huquqiy vositalar mexanizmlarini izlash va ishlab chiqish dunyo huquqshunoslari oldida turgan juda dolzarb muammodir.

Shu bilan birga, hozirgi paytda xalqaro xususiy huquqda mavjud bo'lgan hamda kam o'rganilgan yana bitta muhim muammo haqida aytib o'tish lozim. Masalan, aksariyat hollarda milliy chegaralar suv qatlamlari havzalari bilan to'g'ri kelmaydi. Shu tariqa chegara oldida vujudga keladigan ifloslanishlar qo'shni mamlakat hududlariga ham tarqalishi mumkin. Bu holda yuqorida aytib o'tilganidek, u yoki bu davlat aholisi sog'lig'iga hamda shu davlatning ekologik xavfsizligiga zarar yetkazilgan taqdirda zararni qoplash bilan bog'liq masalalami huquqiy jihatdan hal qilish juda katta ahamiyatga ega.

Shu o'rinda qayd qilish lozimki, ayrim xalqaro savdo bitimlari, chunonchi, 1988-yildagi tariflar va savdo bo'yicha bosh bitim ehtimol keyinchalik 1989-yilgi Bazel konvensiyasiga o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Masalan, konvensiyaning ayrim jihatlari tariflar va savdo bo'yicha bosh bitim eng qulay rejim bo'lgan mamlakatning tarifiga hamda uning milliy majburiyatlariga zid bo'lishi mumkin. Masalan, tovar yoki xizmat kabi bo'lgan turli xil xavfli chiqindilarning maqomi. Tariflar va savdo bo'yicha bosh bitim talqini bo'yicha etarli darajada tushunarli emas. Birorta dastur xavfli chiqindilar bilan xomashyo yoki mahsulot sifatida muomala qilish yoki chiqindilarga foydali moddiy tarkibiy qismlar yoki ikkilamchi foydalanish uchun mahsulot sifatida qarash haqidagi ta'rifni taqdim etmagan. Dunyo bo'yicha chiqindilar harakatini aniqlash to'liq emas, shuningdek uning yaxlit emasligiga qaramasdan, ayrim bir xil vaziyatlarning tahlili bunday oqimlar tarqalishini tushunish uchun etarli emasdir.

Oxirgi yillarda har yili xavfli chiqindilarning 6 milionidan ortig'i milliy chegaralar orqali harakat qilgan. Bu chegaralararo harakatning ko'lami, albatta, oxirgi paytlarda hisobga olinganidan ham ko'proq bo'lishi mumkin. Shunday qilib, shuni tan olish kerakki, 1989-yildagi Bazel konvensiyasi bo'yicha xavfli chiqindilarni eksport-import qilish bo'yicha cheklovlar amalda jahon bozorida ma'lum ziddiyatlarga olib kelishi mumkin. Har qanday holda bu konvensiya huquqiy javobgarlik hamda xavfli chiqindilar chegaralararo harakatidan kelib chiqadigan zarar uchun kompensatsiyalar va ulardan ozod etish bo'yicha protokolni qabul qilish orqali rivojlantirilishi lozim. Xavfli chiqindilarni xalqaro miqyosda yuklashni nazorat qilish masalasi hozirgacha ochiq qolmoqda.

3-mavzu. Ashyoviy va nomulkiy huquqlarni kollizion masalalari.

Reja

1. Ashyoviy huquqlarga nisbatan qo'llanadigan umumiy qoidalar

2. Milliy va xalqaro huquqda ashoviy huquqlar.
3. Mulk huquqining kollizion masalalari.
4. Xalqaro huquqda ashoviy huquqlarining tasniflanishi.
5. Nomulkiy huquqlarni tartibga solishining kollizion masalalari

Tayanch soʻz va iboralar: mulk huquqi, ashoviy huquq, nomulkiy huquqlar, huquqlarni cheklanishi

1. Ashyoviy huquqlarga nisbatan qo'llanadigan umumiy qoidalar

Xalqaro xususiy huquqda ashoviy huquqlarni tartibga solish muhim oʻrin tutadi. Bizga ma'lumki, ashoviy atamasi bir xil ma'noda tushunilmaydi. Ashoviy yoki uning muayyan majmuasi mol-mulkni oʻz ichiga qamrab oladi. Huquq normasi bilan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlarning oʻziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda ashoviy, mol-mulk atamalaridan shunga muvofiq tarzda ashoviy yoki mulkiy huquq ma'nolarida foydalaniladi. Shu sababli nafaqat milliy huquqda, balki xalqaro xususiy huquqda ham ashoviy huquqqa yondashuv masalasi eng muhim masala hisoblanadi⁷. Ashoviy huquqni qonun bilan cheklangan muayyan mulkiy huquq deb tushunish mumkin. Mulk shartnoma bilan chegaralanishi mumkin emas. Demak, ashoviy huquq shartnoma bilan belgilanmasdan, balki qonunda ko'rsatilishi lozim⁸. Eng muhimi ashoviy yoki mulkiy huquq ma'nosida tushunishdan qat'i nazar, biz o'rganayotgan mavzu doirasida ularga nisbatan qaysi mamlakat huquqini qo'llashning mohiyatini tushunib olish huquqni qo'llash amaliyoti jihatidan ham muhim ahamiyatga ega. Muayyan holat bo'yicha u yoki bu davlat huquqining to'g'ri qo'llanilishi o'z, navbatida, qonun ustuvorligini ta'minlashning ham muhim omili hisoblanadi.

Fuqarolik kodeksining 165-moddasida mulk huquqi bilan bir qatorda quyidagilar ham ashoviy huquqlar hisoblanadi. Xo'jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi; meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqi; yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi; servitutlar shular jumlasidandir.

Mol-mulkka egalik qilish huquqining boshqa shaxsga o'tishi, agar qonun hujjatlarida o'zga tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, bu mol-mulkka nisbatan o'zga ashoviy huquqlarning bekor bo'lishi uchun asos bo'lmaydi.

Ashoviy huquq har bir rivojlangan davlat fuqarolik qonunchiligining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi⁹. Ko'plab davlatlarning qonun hujjatlarida ko'chmas va ko'char mulklarga nisbatan mulk huquqi farqlanadi. Ushbu davlatlarning qonunchiligiga ko'ra doktrinasi va sud

⁷ Эннекцерус Л. Курс гражданского права. Т. 1. Полутом 1. – М: Ин. Лит, 1949; Жюлли де ла Марандьер Л. Гражданское право Франции. – М.: Ин. Лит, 1958; Ласк Г. Гражданское право США-М. 1961; Дернбург Г. Пандекты., Вещное право. – Т., 1902 – Б. 127. Маттен Уго. Основные принципы права собственности – В. кн.: Основные положения права собственности – М.: Юрист, 1999; Скрыбин С.В. Гражданско-правовые проблемы понятие вещного права. Автореф. дисс... канд. юрид. наук Алматы: КГЮУ 1998; Арипджанов У.А. Право собственности в системе вещного права. Автореф. дисс. канд. юрид. наук, Ташкент 2000; Монова Г.Б. Категория вещных прав в советском гражданском праве //Вестник МГУ, серия 11. Право – 1990. – № 5; Odilxo'jayeva S. O'zbekistonda mulk islohotining huquqiy asoslari //Xo'jalik va huquq – 1998. – №7. – В. 34 – 37. Кулагин М.И. Предпринимательство и право: опыт Запада. – М.: Изд-во Дело, – 1992. – С. 57 –

⁸ Склоковский К.И. Собственность в гражданском праве. – М.: Изд-во Дело, 2000. – Б. 434. Склоковский К.И. Собственность в гражданском праве. – М.: Изд-во Дело, 2000. – С. 434.

⁹ Азизов И. Конституционное регулирование права собственности: сравнительное исследование-В. кн. Проблемы собственности – Т.: Адолат, 1985. – Б. 181. Щенникова Л.В. Вещные права в гражданском праве России. – М.: Бек, 1996. – С. 21.

amaliyotida ko'chmas mulklarga nisbatan mulk huquqi, mulkning joylashgan mamlakat qonuni bilan belgilanishi tamoyili amal qilinishi bilan tavsiflanadi. Bu qonunlarda ko'chmas mulkka bo'lgan mulkiy huquq mazmuni va ularga nisbatan mulk huquqining o'tish shakllari va shartlari belgilangan. Eng avvalo, bunday tamoyil ko'chmas mulklarning alohida toifalaridan hisoblangan yer uchastkasiga nisbatan belgilanib, maxsus reyestr va kitoblarda yerga bo'lgan mulk huquqini qat'i qayddan o'tkazishni amalga oshirilishidan dalolat beradi.

Ko'char mulklarga nisbatan mulk huquqi holati birmuncha murakkab hisoblanadi. Bunga, odatda, qimmatbaho qog'ozlar, transport vositalari, shaxsiy buyumlar va hokazolarni talab qilib olish huquqi kiradi. Turli davlatlarda bu toifadagi mulklarga nisbatan ashyo joylashgan mamlakat qonunini qo'llash tamoyilining ahamiyati garchi ko'char mulklar holatiga asosan qayd etilgan tamoyil muhim o'rin tutsada, har xil hal etilgan.

Eng avvalo, umumtan olingan qoidaga asosan, agar qaysi bir davlatda, ashyo ushbu davlatning qonuniga ko'ra muayyan shaxsga qonuniy asosda mulk huquqi o'tgan bo'lsa, ashyoning joylashgan joyi o'zgargan taqdirda ham ushbu ashyoga nisbatan mulk huquqi uning egasida saqlanadi. Boshqacha aytganda, chet elda olingan ashyoga nisbatan mulk huquqi tan olinadi.

Shuningdek, mulk huquqining miqdori ashyo joylashgan mamlakat qonuni bilan belgilanadi. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, ashyoning bir mamlakat hududidan boshqa davlatga o'tishi bilan mutanosib ravishda mulk huquqi mazmuni ham o'zgaradi. Shu sababli ushbu davlatlarda ashyo o'tgunga qadar egasiga qanday mulkiy huquqlar tegishli ekanligi ahamiyatga ega emas. Chet el fuqarosining o'z davlatidagi ashyolariga nisbatan mulk huquqi tan olinadi, ammo bu huquq mazmuni uning fuqaroligi belgilangan qonun bilan emas, balki ashyo joylashgan mamlakat qonuni bilan belgilanadi. Xalqaro xususiy huquq doktrinasiga ko'ra, agar ashyo u turgan davlatda sotib olingan bo'lmasa ham mulk huquqining o'tishiga nisbatan qanday qonun bilan tartibga solinishi haqida turli xil nuqtayi nazarlar bor. Ayrim davlatlarda ashyo turgan mamlakat qonuni qo'llanilishi haqidagi qoidalar amal qilsa, boshqa holatda esa mulkdorning shaxsiy qonuni bilan tartibga solinishiga ustuvorlik beriladi. Uzoq yillar mobaynida Buyuk Britaniya va Amerika Qo'shma Shtatlarida ko'chmas mulkka nisbatan mulk huquqiga mulkdorning shaxsiy qonuni qo'llanilishi tamoyili hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib keldi. Fransiya huquqiga asosan bir qator hollarda ko'char mulklarga nisbatan mulk huquqida ashyo joylashgan yer qonunini qo'llash nazarda tutilsa-da, meros huquqida esa mulk huquqining meros tariqasida o'tishida meros qoldiruvchining shaxsiy qonuni bilan belgilanishi ham ifoda etilgan.

Shuni e'tirof etish kerakki, shaxsiy qonun tamoyili umumiy qoidadan istisno sifatida qo'llaniladi. Bu tamoyil faqatgina ayrim davlatlarning qonun hujjatlarida saqlanib qolgan (Argentina, Braziliya).

Ashyo joylashgan mamlakat qonunini qo'llashni kengaytirishning mohiyati, eng avvalo, fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining manfaatlariga to'la mos kelishi bilan tavsiflanadi. Qoidaga ko'ra lex rei sitae tamoyili qanday ashyolar mulk huquqining obyektini hisoblanishiga mulkdorning huquq va majburiyatlar miqdori va mazmuni va mulk huquqining vujudga kelishi, o'tishi va bekor bo'lishini nazarda tutadi. Mulk huquqidan kelib chiqadigan munosabatlarning kollizion masalalari alohida xalqaro kelishuvlar bilan ham tartibga solinadi. 1958-yildagi Gaagada qabul qilingan tovarlarning xalqaro oldi-sotdisiga nisbatan qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi konvensiya mulk huquqining o'tishi bilan bog'liq bir qator masalalar lex rei sitae tamoyiliga asoslanmasdan, balki ashyoviy statutga, ya'ni tashqi savdo oldi-sotdi bitimiga tarafklar tomonidan qo'llaniladigan huquqqa bo'ysunishligiga ko'ra hal etiladi. Ashyoviy huquq o'ziga xos alomatlar bilan majburiyat huquqidan farq qiladi¹⁰.

Ashyoviy huquq subyekti o'z xohishi bilan ashyoviy huquqning yangi turlarini yaratish huquqiga ega bo'lmaydi. Majburiyat huquqi ishtirokchilari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan

¹⁰ Брагинский М.И. К вопросу о соотношении вещных и обязательственных правоотношений в кн.: Гражданский Кодекс России. Проблемы. Теория. Практика – М., – 1998. – Б. 114. Ефимова Л.Г. О соотношении вещных и обязательственных прав// Государство и право. – 1998, – № 10. – Б. 44. Гражданское право// Под. ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Санкт-Петербург. – Изд-во ТЕИС, 1996. – Б. 80-81.

yoki nazarda tutilmagan bo'lsada, lekin ular talablariga zid bo'lmagan bitimlarni tuzish huquqiga ega. Ashyoviy huquq mutlaq huquq turlaridan bo'lib hisoblanganligi tufayli ham majburiyat huquqidan farq qiladi. Shunga bog'liq ravishda va fuqarolik huquqi tizimiga ko'ra mulkiy munosabatlarni tartibga soladigan normalar, birinchidan, ashyoviy huquqqa, ikkinchidan, majburiyat huquqiga bo'linadi. Bizga ma'lumki, ashyoviy huquq (ing. Law of property, interest) obyekt bo'lgan ashyo subyektiv fuqarolik huquqi bo'lib hisoblanadi. Anglo-Amerika huquq tizimida ashyoviy huquqning huquqiy tabiati mazmuni jihatdan sodda konstruktsiya "Ownership" o'z ichiga mulk huquqini "property" va o'zga ashyolarga nisbatan huquqni qamrab oladi. So'nggisi mulkka nisbatan subyektiv huquqning bir ko'rinishi bo'lib, ashyoviyga nisbatan mulk huquqi bo'lganda, masalan, mulkdor ashyodan voz kechgan holda (res nullius) ham davom etadi¹¹.

Kezi kelganda shuni aytish lozimki, xorijiy davlatlarda ashyoviy va majburiyat huquqini turkumlash darajasi bir xilda emas. Xususan, Vengriya, Chexiya, Slovakiya Fuqarolik kodekslari subyektiv mulkiy huquqlarni ashyoviy va majburiyat huquqiga turkumlab bir-biridan ajratmaydi. Polsha, Bolgariya, Ruminiya va Kuba davlatlari fuqarolik qonun hujjatlarida ashyoviy huquq tizimi batafsil o'z ifodasini topgan¹².

Odatda, mulkning o'ziga xos xususiyatini e'tiborga olib ko'chmas (immovables) va ko'char (movables) mulk huquqi bir-biridan huquqiy holati jihatidan farqlanadi. Mulk huquqining bunday turkumlanishi o'zining uzoq yillik tarixiy ildiziga ega bo'lib, Rim xususiy huquqiy tizimida ham o'z ifodasini topgan¹³.

Turli davlatlar huquqi ashyolarni turkumlashni, shu jumladan ashyolarni ko'chmas va ko'char mulklarga kiritishni har xil belgilaydi. Masalan, uying kaliti yoki yerga huquqiy titulni tasdiqlaydigan hujjatlar ko'chmas mulkka tegishli ajratilgan ashyolar hisoblanadi. Angliya qonun hujjatlariga asosan uning mulkdori ko'chmas mulkka manfaati bor shaxs sifatida tavsiflanadi¹⁴. Ushbu o'rinda tabiiy savol tug'ilishi mumkin. Agar mulk bir huquqiy tizim bo'yicha ko'char, boshqasi bo'yicha esa ko'chmas mulk bo'lsa, qaysi huquq hal qiluvchi hisoblanadi yoxud mulk huquqining o'tishida ham bu holatni yaqqol kuzatish mumkin. Bir davlatda mulk huquqining o'tish vaqti – bu tegishli shartnoma (kontrakt)ni imzolash davrida ashyoni faktik berilganligidan qat'i nazar, boshqa holatda esa mulk huquqining o'tish vaqti ashyoni faktik berish davriga mos kelishi bilan tavsiflanadi.

Shunday qilib, amaliyotda bir xil vaziyat turli xil hal qilinishi mumkin. Bunday holda mazkur vaziyatda vujudga kelgan huquqiy munosabatni tartibga solishda qaysi huquqiy tizim normasini qo'llash mumkin. Bu masala nafaqat nazariy jihatdan, balki huquqni qo'llash amaliyotining ahamiyati bo'yicha ham dolzarb muammolardan hisoblanadi¹⁵.

Ashyoviy huquq shunday mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar yig'indisidirki, bunga asosan majbur shaxs o'z mulkiga (ashyoga) nisbatan huquqini boshqa shaxslarning ijobiy harakatiga zaruriyat bo'lmasdan amalga oshiradi. Ashyoviy huquq bevosita mulkka ta'sir qilish imkoniyatini beradi. Ashyoviy huquqqa oid qoidalar vakolatli shaxs mulkka egalik qilishining yuridik imkoniyatini mustahkamlaydi, boshqa shaxslarning u yoki bu harakatiga bog'liq bo'lmagan holda undan foydalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1184-moddasida ashyoviy huquqlarga nisbatan qo'llaniladigan umumiy qoidalar o'z ifodasini topgan. Xususan, ushbu moddaga ko'ra ko'chmas va ko'char mol-mulkka nisbatan mulk huquqi hamda boshqa ashyoviy huquqlar, agar qonunda boshqa tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, bu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi

¹¹ Козыр О.М. Понятие и система прав на недвижимое имущество по английскому праву// Вестник Московского университета. Серия Право. – 1987. – № 5. – Б. 73.

¹² Основные институты гражданского права зарубежных стран (рук. авт. колл. В.В. Залесский. – М.: Норма, – 1999. – Б. 210–226. Кичигина И.Л. Ограниченные вещные права по законодательству Республики Куба-В. кн. Материалы по иностранному законодательству и международному частному праву. Труды 49. – М.: – 1991. – С. 17.

¹³ Римское частное право. Учебник / Под. ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского – М.: Новый Юрист, 1997.

¹⁴ Чешир Дж., Норт П. Международное частное право. Пер. с англ. – М.: 1982. – Б. 24-25.

¹⁵ Скворцов О.Ю. Вещные иски в судебно-арбитражной практике. – М.:1998. – С. 57-59.

bo'yicha aniqlanadi. Mol-mulkning ko'chmas yoki ko'char ashyolarga mansubligi, shuningdek mol-mulkning boshqacha yuridik baholanishi ana shu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Umumiy qoidaga ko'ra, mulkka nisbatan egalik huquqi mol-mulk turgan mamlakatning huquqiga asosan belgilanadi. Shuni e'tirof etish kerakki, mol-mulk boshqa mamlakat hududida joylashgan bo'lishidan qat'i nazar, agar u O'zbekiston Respublikasining davlat reestrda qayd etilgan bo'lsa, bu mulkka nisbatan egalik huquqi O'zbekiston Respublikasining qonuni bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi hududi doirasida joylashgan mol-mulkning ko'chmas yoki ko'char ashyolar turkumiga mansubligi, ularning turlari, ularni tasniflash va ushbu xususiyatlarini hisobga olgan holda ularga nisbatan qo'llaniladigan qoidalar Fuqarolik kodeksining 7 bobidagi 83–96-moddalarida ifoda etilgan. Xulosa qilib aytganda, xalqaro xususiy huquqqa asosan ashyoviy huquqlarga nisbatan qonun normalarini to'g'ri qo'llashning ta'minlanishi uning subyektlari ishtirokidagi munosabatlarni tartibga solishning muhim garovi bo'lib xizmat qiladi.

Ashyoviy huquqning vujudga kelishi va bekor bo'lishi

Xalqaro xususiy huquqda ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi haqidagi qoidalarning ahamiyati beqiyosdir. Bizga ma'lumki, mulk huquqi va ashyoviy huquqlar boshqa har qanday fuqarolik huquqiy munosabat kabi huquq normasi va bu huquqiy munosabat vujudga kelishi uchun muayyan yuridik faktlar, asoslar (yoki usullari) mavjud bo'lganda vujudga keladi¹⁶. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar o'zining vujudga kelish asosiga ko'ra dastlabki va hosila usullarga bo'linadi. Qonunga va boshqa huquqiy aktlarga rioya qilingan holda shaxs tomonidan yaratilgan, ishlangan narsaga nisbatan uning o'zida huquq paydo bo'ladi. Agar biron-bir shaxs o'z mulkiga nisbatan egalik huquqini yo'qotgan bo'lsa, u o'z mol-mulkini tashlab yuborgan yoxud o'z ixtiyoridan chiqarib yuborgan bo'lsa, qonuniy asoslarga muvofiq uni olgan shaxsda bunday mol-mulkka nisbatan egalik huquqi paydo bo'lishi mumkin. Bunday hollarda mol-mulkka, shaxs egalik huquqining vujudga kelishi boshqa shaxsning ushbu mulkka nisbatan egalik huquqi bilan bog'liq emas. Mol-mulkka egalik huquqining bunday yo'l bilan vujudga kelishiga dastlabki usul deb aytiladi.

Mol-mulk, odatda, mulk huquqining obyektida qonun qoidalarga rioya qilingan holda bir shaxs egalik huquqidan ikkinchi shaxsga o'tadi. Bunday hollarda mol-mulk o'zining dastlabki sifatini yo'qotmaydi, faqat unga egalik qiluvchi subyektlar o'zgaradi. Huquq va burchlarning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishi huquq vorisligi hisoblanadi. Huquq vorisligi asosan oldi-sotdi, ayirboshlash shartnomalari, hadya va boshqa bitimlar bilan bog'liqdir. Huquq vorisligi meros qoldirish, yuridik shaxsni qayta tashkil etish hollarida ham yuz berishi mumkinligi ham qonun hujjatlari mohiyatidan kelib chiqadi. Mulk huquqining vorislik bo'yicha bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishi hosila usuli deb yuritiladi.

Mol-mulkka dastlabki usulda egalik huquqining vujudga kelishi, mulk egasi huquq va burchlarining doirasi qonun bilan belgilanadi. Hosila usulida mulk huquqining vujudga kelishida avvalgi mulk egasining erki, xohishi, uning huquq va burchlari, taraflarning kelishuvi va davlat boshqaruv organlarining aktlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy davlatlarning qonun hujjatlarida dastlabki va hosila usulida mulkka egalik huquqi mustahkamlab qo'yilgan. Agar ishning tannarxi, boshqa shaxsiga tegishli materialning bahosidan ortiq bo'lsa, tayyorlovchi ashyoga mulkdor bo'lgan holda material qiymatini uning egasi qoplashi shart. Qolgan boshqa hollarda qayta ishlangan materialning mulkdori bo'lib bajarilgan ishning haqini to'lagan taqdirda, bu material egasi hisoblanadi. (Fransiya Fuqarolik kodeksining

¹⁶ Масевич М.Г. Основания приобретения права собственности на безхозные вещи. //Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. Ред. В.Н. Литовкин, В.А. Рахмилович. – Городец.: Москва,2000. – С. 173. Хохлов С.А. Право собственности и другие вещные права // Гражданский Кодекс России. Проблемы. Теория. Практика. – М., 1998. – С. 396.

570-571-moddalari, Germaniya fuqarolik tuzuklarning 950-§, Shotlandiya Fuqarolik kodeksining 726-moddasi, Angliya-Amerika sud amaliyoti).

Hosil olishda shu nazarda tutiladiki, hosil beruvchi ashyo, uning “hosili” ishlab chiqilgan ashyolar, tabiiy mahsulotlar, masalan, hayvon bolasi, qishloq xo‘jalik mahsulotlari hosili va boshqalar yohud undan foydalanish natijasida olinadigan ashyolar yuridik daromad, xususan, ijara haqi va shu kabilar (Fransiya Fuqarolik kodeksining 547–550-moddalari, Germaniya fuqarolik tuzuklarining 99, 987–993-§, Shotlandiya Fuqarolik kodeksining 642-moddasi).

Umumiy qoidaga ko‘ra, Rim huquqi asosida qabul qilingan (superficiis solo cedit) va barcha o‘rganilayotgan huquqiy tizim davlatlarida amalda bo‘lgan, mulkdor uchastkasida bajarilgan qurilish, ko‘kalamzorlashtirish va boshqa ishlar va ular bilan bog‘liq bo‘lgan natijalar yer bilan “birlashgan” holda hisoblanib, aksi isbotlangunga qadar yer mulkdoriga tegishlidir. Fransiya Fuqarolik kodeksining 553–555-moddalari, Germaniya fuqarolik tuzuklari 946-§, Anglo-Amerika sud amaliyoti). Ko‘char mulklar birlashtirilganda, birlashtirilgan qismlarning asosiysi tegishli shaxs mulkdordir. (Fransiya Fuqarolik kodeksining 566–569-moddalari, Germaniya fuqarolik tuzuklari 997-§, Shotlandiya Fuqarolik kodeksining 727-moddasi). Egasi bo‘lmagan ashyo mulkdori bo‘lmaydi (res nullius) yohud ixtiyoriy ravishda huquqidan voz kechib, mulkdor mulkni egasiz qoldiradi (res derelictate). Germaniya fuqarolik tuzuklari 958-§ va Fransiya sud amaliyotiga asosan xususiy shaxslar faqat ko‘char ashyolarni oluvchi subyekt hisoblanishi mumkin. Davlat nafaqat ko‘char, balki ko‘chmas ashyolar, xususan, yerga nisbatan mulkka egalik huquqini olishi mumkin.

Mulkka egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddatga ko‘ra mulk huquqining vujudga kelish asosi bo‘lib, qonunda belgilangan shartlarga javob beradigan tarzda mulkka egalik qilish fakti hisoblanadi. (Fransiya Fuqarolik kodeksining 2229, 2262–2265-moddalari, Germaniya fuqarolik tuzuklarining 937-§, anglo-amerika sud amaliyoti). Shuni e‘tirof etish kerakki, xorijiy davlatlarda ko‘char va ko‘chmas mulklarga mulkdor bo‘lishlik egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat shartlari va mulkni egallab turish muddati bir xilda hal etilmagan. Masalan, fransuz qonunchiligiga asosan FFK 2162–2265-moddalari faqat ko‘chmas mulklarga egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat 30 yil belgilangan. Angliyada egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat bo‘yicha egalik huquqini olish faqat ko‘chmas mulklarga nisbatan qo‘llanilib, 12 yil mobaynida insof bilan egallash kerakligi talab etiladi.

Hamma huquqiy tizim davlatlarida hosila usulida mulk huquqini olishda asosiy o‘rinni “shartnomali usul” egallaydi. Bunday shartnomalar jumlasiga oldi-sotdi, pudrat, qarz va boshqalar kiradi.

Xorijiy davlatlarda mulk huquqining majburiy o‘tkazish usullari sifatida natsionalizatsiya, rekvizitsiya va musodaralardan foydalaniladi. Natsionalizatsiya usulida vakolatli davlat organining maxsus hujjati asosida xususiy shaxslarga qarashli mulk davlat ixtiyoriga o‘tkaziladi. Bu usul Angliya, Fransiya, Italiya, Avstriya va boshqa davlatlarda ishlab chiqarish va boshqa sohalarda mulkni davlat ixtiyoriga o‘tkazish asosida qo‘llanilgan. Rekvizitsiya nisbatan kam qo‘llaniladigan usul bo‘lib, favquloddagi holatlarda mulkning qiymatini to‘lagan holda davlat tomonidan olib qo‘yiladi. Davlatning iqtisodiy manfaatlarini e‘tiborga olib, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish keng tatbiq etilmoqda. Bunday tajriba Angliya, Fransiya, Germaniya, Portugaliya va boshqa bir qator davlatlarda muhim o‘rin egallaydi.

Musodara usuliga ko‘ra qonunda nazarda tutilgan holda sodir qilingan huquqbuzarlik uchun sanksiya sifatida haq to‘lamasdan musodara qilinayotgan mulk olib qo‘yiladi¹⁷.

Fuqarolik kodeksining 1185-moddasida ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo‘lishi ifoda etib berilgan. Ushbu moddaga ko‘ra mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo‘lishi, agar O‘zbekiston Respublikasining qonunlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi yoxud bekor bo‘lishi

¹⁷ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв. ред. Е.А. Васильев. – М.: Международные отношения, 1993. – С. 220–225.

uchun asos bo'lgan harakat yoki boshqa holat sodir bo'lgan paytda bu mol-mulk turgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi. Bitim predmeti bo'lgan mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi, agar taraflarning kelishuvida boshqacha tartib belgilangan bo'lsa, ushbu bitim buysundirilgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tufayli mol-mulkka nisbatan mulk huquqining vujudga kelishi egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tugagan paytda, mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bilan aniqlanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, turli mamlakatlar o'rtasida o'rnatiladigan mulkiy munosabatlarda mol-mulkka nisbatan egalik huquqlarining vujudga kelishi va bekor bo'lishida har qaysi mamlakatning huquqini qo'llashda o'ziga xos xususiyatlar mavjuddir. Binobarin, mol-mulkka nisbatan egalik huquqi oldi-sotdi shartnomasiga ko'ra vujudga kelishi mumkin. Mol-mulkka nisbatan egalik huquqini bekor qilish, mulkdorning mol-mulk taqdirini hal qiladigan bir tomonlama qaror qabul qilish, undan mol-mulkning sotib olinishi, sud qaroriga asosan mol-mulkning olib qo'yilishi (197-modda), mol-mulkni milliyalashtirish (natsionalizatsiya) yoki rekvizitsiya qilinishi (199-modda) kabi asoslarga ko'ra amalga oshiriladi.

Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha uning narsasi (predmeti) bo'lgan mol-mulkka nisbatan egalik huquqi sotuvchidan sotib oluvchiga, agar taraflar boshqa vaqtni belgilagan bo'lmasa, uni topshirgan paytdan boshlab vujudga keladi. Shu paytdan boshlab sotuvchidagi mol-mulkka nisbatan bo'lgan egalik huquqi bekor bo'ladi. Mol-mulk sud qaroriga asosan olib qo'yiladigan bo'lsa, qaror qabul qilingan paytdan boshlab mulk egasining unga nisbatan bo'lgan egalik huquqi bekor bo'ladi. Demak, olish-sotish shartnomasi yoki sud qaroriga asosan olib qo'yish paytida mol-mulk qaysi mamlakatda turgan bo'lsa, unga nisbatan mulk huquqining vujudga kelishi yoki bekor bo'lishi ham o'sha mamlakatning huquqi bilan belgilanadi.

Bizga ma'lumki, xalqaro xususiy huquq, xalqaro oldi-sotdi shartnomalari va boshqa xalqaro fuqarolik huquqiy munosabatlarni tartibga solishda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib bu asosan kollizion (to'qnashuvchi) va moddiy huquqiy tartibga solish uslublaridan foydalanishda namoyon bo'ladi¹⁸. Fuqarolik kodeksida belgilangan kollizion norma dispozitiv tusga ega bo'lib, huquqni qo'llashda ustuvorlik huquqi taraflarning xohishiga ko'ra, eng avvalo, shartnomada ifoda etish mumkinligi nazarda tutiladi.

Umumiy qoidaga ko'ra, mulk huquqi muddatsizdir. Mulk egasi o'z mulkidan abadiy foydalanish, o'z mulk huquqini xohlagan vaqtda tasarruf qilish huquqiga ega. Hech kim mulkdorga o'z mulkini egallab turish, undan foydalanish va uni tasarruf etish uchun muddat belgilash huquqiga ega emas¹⁹. Ushbu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, Fuqarolik kodeksining 1189-moddasida shartnomani tuzish paytida va ijro etish davomida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga solishda u yoki bu mamlakatning huquqini tanlash bo'yicha taraflarga beriladigan huquqlar belgilangan. Mazkur kodeksning 1190-moddasida esa huquqni tanlash to'g'risida taraflar o'zaro kelisha olmagan taqdirda majburiyatlarning alohida turlari bo'yicha shartnomaga nisbatan qaysi mamlakatning huquqini qo'llash haqidagi qoidalar mustahkamlangan. Masalan, agar oldi-sotdi shartnomasida qaysi mamlakatning huquqini qo'llash to'g'risida taraflar o'zaro kelishib olgan bo'lmasalar, bunday shartnoma mulkni sotuvchi joylashgan mamlakatning huquqi bilan tartibga solinadi.

Bunday kelishuv hadya, ijara (mulk ijarasi), mol-mulkdan tekin foydalanish, pudrat, yo'lovchi, bagaj, yuk tashish, transport ekspeditsiyasi, qarz yoki boshqa kredit, topshiriq, vositachilik, omonat saqlash, sug'urta, kafillik va garov shartnomalarida bo'lmagan taqdirda ushbu shartnomalarga nisbatan hadya qiluvchi, ijaraga beruvchi, ssuda beruvchi, pudratchi, tashuvchi, ekspeditor, kreditor, ishonchli vakil, vositachi, saqlovchi, sug'urtalovchi, kafil, garovga qo'yuvchi bo'lgan mamlakat huquqini qo'llash uchun asos bo'ladi. Bundan kelib

¹⁸ Batafsil qarang: Hoshimov V. Xalqaro xususiy huquq bo'yicha oldi-sotdi shartnomasiga nisbatan qo'llaniladigan huquq // Xo'jalik va huquq. – 2001. – № 11. – B. 43–46.

¹⁹ Rahmonqulov H. Xususiy mulk va uning daxlsizligi Azizov X. Tadbirkorning mulk – T.: Adolat, 2000. – B. 32. Azizov X. Tadbirkorning mulk huquqi // Xo'jalik va huquq, – 1998. – №2. – B. 34–36.

chiqadiki, agar taraflar o'rtasida kelishuv bo'lmagan taqdirda, bitim qaysi mamlakatning huquqi bilan tartibga solinadigan bo'lsa, mol-mulkka nisbatan egalik huquqining vujudga kelishi yoki bekor bo'lishi ham o'sha mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Fuqarolik kodeksining 187-moddasiga ko'ra mulkdor bo'lmagan, lekin ko'chmas mol-mulkka o'n besh yil davomida yoki boshqa mol-mulkka besh yil davomida o'ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka mulk huquqini oladi (egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat).

Ko'chmas va boshqa mol-mulkka davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart bo'lgan mulk huquqi ushbu mol-mulkka egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tufayli olgan shaxsda ana shunday ruyxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi. Egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tufayli mulk huquqini olganga qadar mol-mulkka o'ziniki kabi egalik qilib turgan shaxs o'z egaligini mol-mulkning egalari bo'lmagan, shuningdek qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa asoslarga ko'ra egalik qilish huquqi bo'lmagan uchinchi shaxslardan himoya qilish huquqiga ega. Qayd etilganlarga asosan ta'kidlash joizki, egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tugagan paytda mol-mulk qaysi mamlakatda joylashgan bo'lsa, unga nisbatan egalik qilish huquqining vujudga kelishi o'sha mamlakatning huquqi bilan aniqlanadi.

Mol-mulkka nisbatan egalik huquqining u joylashgan mamlakat huquqiga asosan vujudga kelishi, ushbu mol-mulkning boshqa mamlakatga o'tishi bilan unga nisbatan egalik huquqining bekor bo'lishiga sabab bo'lmasligi mumkin. Chunki boshqa mamlakatda ham unga o'tgan mol-mulkka nisbatan huddi shunday qoida qo'llanilishi mumkinligi ko'zda tutilgan. Bunday holatda shuni e'tirof etish lozimki, agar o'z mamlakatlarining qonunlariga asosan mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqqa ega bo'lgan va ushbu mol-mulkni O'zbekiston Respublikasiga olib kelgan chet el fuqarolari va yuridik shaxslari O'zbekiston qonunlariga ko'ra ushbu mulkka nisbatan egalik huquqidan mahrum bo'lmaydi.

Ashyoviy huquqlarni himoya qilish

Fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining ashyoviy huquqlarini xalqaro xususiy huquqiy himoyalashni ta'minlash muhim ahamiyatga egadir. Ashyoviy huquqlarni himoya qilish keng ma'noda tushunilib, eng avvalo, maxsus fuqarolik huquqiy usullari, vosita va shakllaridan foydalanishda namoyon bo'ladi. Ashyoviy huquqni himoya qilish vazifasi fuqarolik muomalasida mulkdan o'zining tayinlangan maqsadiga ko'ra foydalanishni ta'minlashdir. Bundan tashqari, ashyoviy huquqiy himoya buzilgan huquqlarni tiklash, uchinchi shaxslarning yetkazgan mulkiy zararini qoplashga yordam beradi. Bu maqsadga majburiyat-huquqiy va ashyoviy-huquqiy vositalar yordamida erishish mumkin.

Mulkiy huquqlarni majburiyat-huquqiy vositalarda himoya qilish bitim tarafi sifatida mulkdorning mulkiy manfaatlari yoki shartnomalardan tashqari uning mulkiga zarar yetkazilganda amalga oshiriladi. Ashyoviy huquqiy himoya vositalari mulk huquqining turli xil buzilishiga qarshi va bu huquqning amaliy yaxlit yoki mulkdorning alohida vakolatlarini muhofaza qilish maqsadiga yo'naltirilganligi bilan izohlanadi²⁰.

Roman-german huquqiy tizim davlatlarida buning uchun maxsus ashyoviy-huquqiy da'volardan, umumiy huquq davlatlarida esa huquq buzilishidan kelib chiqadigan alohida da'volar (forts) hamda bir qancha maxsus ashyoviy-huquqiy da'volardan foydalaniladi. Roman-german huquqi tizimi davlatlarida mulk huquqini himoya qilish uchun asosan ikkita ashyoviy-huquqiy da'vodan – da'vogar mulkdor o'z mol-mulkini boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan

²⁰ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв. ред. Е.А. Васильев. – М.: Международные отношения. 1993. – Б. 220. Иванова Н.Р. Защита права собственности в арбитражном суде. Комментарий арбитражной практики. – М., 1999. – Б. 116. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. – М.: – 1976. – Б. 55. Яковлев В.Ф. Принуждение в гражданском праве // Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред. В.Н. Литовкин, В.А. Рахмилович. Городец, – М., 2000. – Б. 222.

talab qilib olish haqidagi da'vo (actio rei vindicatio) va negator da'vo – mulkdor o'z huquqlarining har qanday buzilishini, garchi bu buzish egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa ham bartaraf etishni talab qilish haqidagi da'vodan (actio nedaforia) foydalaniladi. Bunday ikki xil da'vo talablariga asoslangan da'voni taqdim etish, o'z navbatida, mulkdorning oldingi holatini tiklashga yo'naltirilgan (status quo) bo'lib, shu bilan bir qatorda majburiyat-huquqiy normalar asosida uning mutlaq vakolatlarini buzish oqibatida yetkazilgan zararni qoplashga oid talabni qo'yishni ham inkor etmaydi²¹.

Fransiyada vindikatsiya va negator da'vo haqidagi qoidalar kodeksda nazarda tutilmasada, balki insofli va insofsiz egallash haqidagi Fuqarolik va Fuqarolik protsessual kodekslari normalarini sharhlash asosida da'vo va boshqa muddatlar qo'llash bo'yicha doktrina va sud amaliyotida amal qiladi. Xorijiy davlatlar fuqarolik huquqi (Germaniya fuqarolik tuzuklari 932-§; Shotlandiya fuqarolik kodeksi 933-moddasi; Amerika Qo'shma Shtatlari Yagona savdo kodeksi 2-403-moddalari) insofli egallovchining manfaatlari himoyasini ta'minlab, mulkdordan ashyoni talab qilish bo'yicha cheklashni ham nazarda tutadi. Hamma huquqiy tizim uchun umumiy holat shuki, mulkdorning ashyoni faqat insofsiz egallovchidan talab qilib olish tamoyiliga asoslaniladi²².

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga asosan ashyoviy huquqlarni himoya qilish vindikatsiya va negator da'volar asosida amalga oshirilishi belgilangan. Binobarin, Fuqarolik kodeksining 228-moddasiga ko'ra mulkdor o'z mol-mulkini boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olishga haqli (vindikatsiya). Bunday talab, odatda, sudda vindikatsiya da'vosini qo'zg'atish yo'li bilan amalga oshiriladi. Shuningdek, Fuqarolik kodeksining 231-moddasiga ko'ra mulkdor o'z huquqlarining har qanday buzilishini, garchi bu buzish egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa ham, bartaraf etishni talab qilishi mumkin (negator da'vo).

Fuqarolik kodeksiga binoan mol-mulkining kimga (fuqarogami, yuridik shaxsgami, davlatgami) tegishli bo'lishidan qat'i nazar, uni insofli yoki insofsiz egallab turuvchidan hech qanday istisnosiz tenglashtirilgan umumiy qoidaga ko'ra mulk egasi tomonidan talab qilib olish huquqiga ega bo'ladi (FKning 229, 230-moddalari).

Fuqarolik kodeksining 228 va 231-moddalari mazmunidan anglanishicha, vindikatsiya va negator da'volar qo'zg'atish huquqi asosan mulk egasiga berilgan. Mazkur kodeksning 232-moddasiga muvofiq umrbod meros qilib qoldirilgan mol-mulkka egalik qiluvchi shaxslar, xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqlariga ega bo'lgan tashkilotlar, shuningdek qonun yoki shartnomalarda nazarda tutilgan boshqa sabablarga ko'ra mol-mulkka egalik qilayotgan shaxslar ham fuqarolik kodeksining 228–231-moddalarida nazarda tutilgan huquqlarga ega. Binobarin, bunday shaxslar o'z egaligidagi mol-mulkni, uning egalari bo'lgan shaxsdan ham himoya qilish kabi huquqqa ega.

Eng asosiysi ashyoviy huquqlarni himoya qilishda qaysi mamlakat huquqini qo'llashni aniqlash manfaatdor tarafning huquqlari kafolatini ta'minlabgina qolmay, balki sud amaliyotining samaradorligini oshirishga ham yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1188-moddasiga ko'ra mulk huquqini va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilishga nisbatan ariza beruvchining tanlovi bo'yicha mol-mulk turgan mamlakatning huquqi yoki sud qaysi mamlakatga qarashli bo'lsa o'sha mamlakatning huquqi qo'llanadi. Ko'chmas mulkka bo'lgan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilishga nisbatan bu mulk turgan mamlakatning huquqi qo'llaniladi.

²¹ Mul'k huquqini ashyoviy huquqiy himoya qilish usullariga batafsil qarang: Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. – М.: Юрид. Лит.; – Б. 211–227. Сенчищев В.И. Объект гражданского правоотношения // Актуальные проблемы гражданского права/ Под. ред. М.И. Брагинского. – М.: – 1998. – Б. 131–132. Рахмилович В.А. О праве собственности на вещь отчужденную неуправомоченным лицом добросовестному потребителю (к вопросу о приобретении права от неуправомоченного лица). Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред. В.Н. Литовский, В.А. Рахмилович. Городец. – М., 2000. – Б. 210–222.

²² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв. ред. Е.А. Васильев. – М.: Международные отношения.: 1993. – С. 226–229.

O'zbekiston Respublikasining davlat reyestrda qayd etilgan mol-mulkka nisbatan O'zbekiston Respublikasining huquqi qo'llaniladi.

Fuqarolik huquqiy normalar jismoniy va yuridik shaxslarning ashyoviy huquqlarini himoya qilishda katta imkoniyatlarni nazarda tutadi. Ashyoviy huquqlarni himoya qilishda, birinchidan, o'z huquqini himoya qilish maqsadida ariza bergan tomonning tanlovi bo'yicha o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk turgan mamlakat huquqi, ikkinchidan, uning arizasini ko'radigan sud qaysi mamlakatga qarashli bo'lsa, o'sha mamlakatning huquqi qo'llanilishidan dalolat beradi. Ko'chmas mulkka bo'lgan mulk huquqi va ashyoviy huquqlarni himoya qilish ko'char mol-mulklarni muhofaza qilishdan farqli ravishda ko'chmas mol-mulk turgan davlat huquqini, shuningdek O'zbekiston Respublikasi huquqini ham qo'llashni nazarda tutadi. Ko'chmas mulkka nisbatan bo'lgan huquqni himoya qilishga qaratilgan ariza ham ushbu mamlakatga tegishli sud tomonidan ko'riladi. Shuni aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasining davlat reyestrda qayd etilgan transport vositalari va boshqa mol-mulklar qaysi mamlakat hududi doirasida joylashgan yoki turgan bo'lishidan qat'i nazar, bunday mulklarga nisbatan O'zbekiston Respublikasi huquqi qo'llaniladi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro xususiy huquq normalari bilan ashyoviy huquqlarini himoya qilishning ta'minlanishi ular ishtirokidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishning samaradorligini oshirish uchun xizmat qiladi.

4-MAVZU. BITIMLARNI KOLLIZION MASALALARI. ELEKTRON SHARTNOMALAR VA SMART KONTRAKTLAR

Reja

1. Umumiy masalalar;
2. Shartnomaviy munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq;
3. Tashqi iqtisodiy bitimning shakli va turlari;
4. Elektron shartnomalar;
5. Smart kontraktlar;
6. Blokcheyn texnologiyalarining huquqiy jixatlari.

Tayanch so'z va iboralar: shartnomalar, tashqi iqtisodiy bitim, elektron shartnomalar, start kontrakt, kriptovalyuta, blokcheyn

Shartnomaga nisbatan huquq normalarini tanlash va qo'llash

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1189-moddasiga ko'ra xorijiy element mavjud bo'lgan shartnomalar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollardan tashqari uning tomonlari tanlagan mamlakat huquqi vositasida tartibga solinadi. Ushbu moddaning mazmuni shartnoma tomonlarini muayyan mamlakatda amal qiluvchi huquqiy tartibotnigina tanlash huquqiga ega bo'lib, huquqning va oqilonalikning etakchi qoidalarini tanlash imkoniyatiga ega emaslar deya talqin etilmog'i lozim.

Shartnoma taraflari shartnomaning barcha qismiga yoki uning ayrim bo'lagiga nisbatan qo'llaniladigan huquqni tanlashlari mumkin. Bunda shartnoma tuzish paytida ham, keyinchalik ham qo'llaniladigan huquq tanlanishi mumkin. Shuningdek, shartnoma taraflari shartnomaga nisbatan qo'llaniladigan huquqni o'zgartirish masalasini hal etishlari mumkin. Amalda ko'pchilik hollarda tomonlar shartnoma tuzar ekanlar, unga nisbatan qaysi mamlakat huquqini qo'llash lozimligi masalasini hal etish haqida o'ylab ko'rmaydilar. Agar shartnoma tuzuvchi taraflar o'rtasidagi kelishuv bilan shartnoma munosabatlari qaysi mamlakat huquqiga bo'ysundirilganligi masalasi ifoda etilmagan bo'lsa, u holda O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1190-moddasiga ko'ra, qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq kolliziya normalari asosida hal etiladi. Qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq to'g'risida shartnoma taraflarining kelishuvi bo'lmagan taqdirda, bu shartnomaga nisbatan:

- a) oldi-sotdi shartnomasida – sotuvchi;
- b) mulk ijarasi shartnomasida – ijaraga beruvchi;
- c) alohida huquqlardan foydalanish to'g'risidagi litsenziya bitimida – litsenziyachi;
- d) hadya shartnomasida – hadya qiluvchi;
- e) mol-mulkdan tekin foydalanish shartnomasida – ssuda beruvchi;
- f) pudrat shartnomasida – pudratchi;
- g) yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasida – tashuvchi;
- h) transport ekspeditsiyasi shartnomasida – ekspeditor;
- i) qarz shartnomasida yoki boshqa kredit shartnomasida-kreditor;
- j) topshiriq shartnomasida – ishonchli vakil;
- k) vositachilik shartnomasida – vositachi;
- l) omonat saqlash shartnomasida – saqllovchi;
- m) sug'urta shartnomasida – sug'urtalovchi;
- n) kafillik shartnomasida – kafil;
- o) garov to'g'risidagi shartnomada – garovga qo'yuvchi hisoblanuvchi taraf ta'sis etilgan, turar joyiga ega bo'lgan yoki asosiy faoliyat joyi bo'lgan mamlakat huquqi qo'llaniladi.

Qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq to'g'risida shartnoma taraflarining kelishuvi bo'lmagan taqdirda, yuqorida ko'rsatib o'tilgan qoidalaridan qat'i nazar:

1) ko'chmas mulk to'g'risidagi shartnomaga nisbatan – bu mulk turgan mamlakatning huquqi;

2) birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnomaga va qurilish pudrati shartnomasiga nisbatan ana shunday faoliyat amalga oshirilayotgan yoki shartnomada nazarda tutilgan natijalar yaratilayotgan mamlakatning huquqi;

3) kimoshdi savdosida, tanlov bo'yicha yoki birjada tuzilgan shartnomaga nisbatan kimoshdi savdosi, tanlov o'tkazilayotgan yoki birja joylashgan mamlakatning huquqi qo'llaniladi.

Qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq to'g'risida taraflarning kelishuvi bo'lmagan taqdirda, boshqa shartnomalarga bunday shartnomaning mazmuni uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ijroni amalga oshirayotgan taraf ta'asis etgan, turar joyiga ega bo'lgan yoki asosiy faoliyat joyi bo'lgan mamlakatning huquqi qo'llaniladi. Shartnomaning mazmuni uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ijroni aniqlashning imkoniyati bo'lmagan taqdirda shartnoma eng uzviy bog'langan mamlakatning huquqi asosida tartibga solinadi.

Shartnomaga nisbatan qo'llanilishi lozim bo'lgan huquqni aniqlash yo'li bilan shartnomaning majburiy tartiboti belgilanadi. Majburiy tartibot asosida shartnoma bo'yicha taraflarning majburiyatlari, ularni ijro etmaslik oqibatlari (muddatning o'tib ketishi, lozim darajada ijro etmaslik) belgilanadi va aniqlanadi. Javobgarlikdan ozod qilish majburiyati ham majburiy tartibot bilan belgilanadi. Shartnoma tuzilayotganida u qaysi qonunchilik tomonidan tartibga solinishini taraflar belgilashi mumkin. Taraflar erk muxtoriyati prinsiplariga ko'ra tanlash huquqiga ega. Taraflarning o'z xohishiga binoan shartnoma mazmunini belgilash huquqi ushbu muxtoriyatni tashkil qiladi. Bizning qonunchiligimizda bitimning shakliga nisbatan huquqni qo'llashga maxsus yondashish namoyon bo'lmoqda (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1181-moddasi).

Shartnoma taraflari kelishuvi asosida huquqni tanlashning muhim ahamiyatini tan olgan holda, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi qonunga ko'ra tanlashni cheklash imkoniyatiga yo'l qo'yadi (agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, taraflarning kelishuvi bo'yicha tanlangan tomonning huquqi bilan shartnoma tartibga solinadi). Kollizion bog'lovchilarining bo'linishiga yo'l qo'yiladi: shartnoma taraflari qo'llaniladigan huquqni umuman shartnoma uchun ham, uning alohida qismlari uchun ham tanlab olishlari mumkin. Qo'llaniladigan huquq taraflar tomonidan shartnoma tuzilayotganda ham, undan keyin ham istalgan vaqtda tanlanishi mumkin bo'lgan: taraflar, shuningdek istalgan vaqtda qo'llaniladigan huquqni o'zgartirish to'g'risida kelishib olishlari mumkin bo'lgan imkoniyat to'g'risidagi qoida taraflarning manfaatlariga oid.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida qayd etilgan kollizion normalarning tizimi Vengriya, Shveysariya va boshqa mamlakatlardagi shartnoma majburiyatlarini kollizion tartibga solish tajribasini aks ettiradi, ammo uning bir farqi mavjud: bu mamlakatlarning qonunlari tashqi iqtisodiy shartnomalarni tashqi iqtisodiyotga oid bo'lmagan shartnomalardan ajratmaydi. Qator mamlakatlarda taraflar tomonidan qo'llaniladigan huquqni tanlab olish imkoniyati shartnomaning mahalliyashtirish shartlari, ularning o'rtasida oqilona aloqa: shartnomaga muayyan tartibda u bilan bog'liq bo'lgan huquq qo'llanilishi mumkinligi tomonlaridan chegaralangan.

Xalqaro oldi-sotdi va boshqa shartnoma majburiyatlaridan tartibga solish uchun qo'llaniladigan huquqni taraflar tomonidan tanlab olish to'g'risida bu sohada kollizion huquqni yagonalashtirgan xalqaro konvensiyalarda gapirib o'tiladi.

1955-yildagi xalqaro mol-mulkning oldi-sotdisiga qo'llaniladigan huquq to'g'risida Gaaga Konvensiyasi taraflar tomonidan belgilangan mamlakatning ichki huquqiga savdo-sotiqni bo'ysundiradi. Bunday belgilash aniq ifodalanishi yoki shartnoma shartlaridan ikkilanmasdan kelib chiqishi shart. Taraflar tomonidan bu huquq belgilanmagan taqdirda oldi-sotdi sotuvchining buyurtma olish paytida doimiy yashash mamlakatining ichki huquqi bilan tartibga solinadi (buyurtma sotuvchining korxonasi tomonidan qabul qilingan taqdirda, korxonada joylashgan mamlakatning ichki huquqi qo'llanilishi lozim), lekin sotib oluvchining doimiy yashash mamlakati yoki buyurtma bergan korxonada joylashgan mamlakatida buyurtma qabul qilingan taqdirda, oldi-sotdiga ushbu mamlakatning ichki huquqi qo'llaniladi.

1985-yilda mollarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalariga qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi konvensiya qoidalari oldi-sotdi shartnomasiga taraflar tomonidan tanlab olingan huquq qo'llanilishini ko'rsatadi (7-modda, 1-band). 7-moddaga muvofiq taraflar qo'llaniladigan

huquqni tanlab olishmagan taqdirda, oldi-sotdi shartnomasi sotuvchining shartnoma tuzish vaqtida tijorat korxonasi joylashgan davlat huquqi bilan tartibga solinadi. Boshqacha aytganda, ushbu holda shartnoma sotuvchi joylashgan mamlakatning huquqi tomonidan tartibga solinishi lozim. Shunday qilib, bu masalada ega bo'lgan xalqaro bitimlar (1955-yildagi Gaaga Konvensiyasi) tajribasi inobatga olingan.

Yevropa Kengashiga a'zo bo'lgan mamlakatlarda shartnoma majburiyatlarining kollizion masalalarini tartibga solish asosini 1980-yildagi shartnoma majburiyatlariga qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi konvensiya qoidalari tashkil qiladi. Jismoniy shaxslar maqomi, vorislikka oid shartnoma majburiyatlari, ashyoviy huquq, nikoh munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan, oilaviy munosabatlar, veksel, chek va boshqa aylanma hujjatlardan kelib chiqqan, kompaniyalar huquqi va bir qancha boshqa masalalarga konvensiya qoidalari amal qilmaydi.

Tatbiq qilinayotgan huquqning amal qilish doirasi

Shartnoma majburiyatlarini huquqiy tartibga solishning muhim xususiyatlaridan biri qo'llaniladigan huquqning amal qilish doirasini belgilash hisoblanadi. Shartnoma majburiyatlarining tartiboti:

- 1) shartnomaning talqinini;
- 2) taraflarning huquq va majburiyatlarini;
- 3) shartnomaning ijrosini;
- 4) shartnomani umuman yoki tegishli darajada ijro etmaslik oqibatlarini;
- 5) shartnomaning to'xtatilishini;
- 6) shartnomaning o'z-o'zidan haqiqiy emasligini yoki haqiqiy emas deb topilishi oqibatlarini;
- 7) shartnoma munosabati bilan talablardan voz kechish va qarzni o'tkazishni qamrab oladi²³.

Shunda ijro etish usullari va tartibiga, shuningdek tegishli darajada ijro etilmagan taqdirda ko'rilishi lozim bo'lgan choralar borasida qo'llanilayotgan huquqdan tashqari ijro amalga oshirilayotgan mamlakatning huquqi ham e'tiborga olinadi. Shartnomaviy majburiyatlarni tartibga solish har bir mamlakat fuqarolik-huquqiy munosabatlarida muhim ahamiyatga ega. Xalqaro mulkning savdo-sotig'iga va tashqi iqtisodiy bitimlarga tegishli bo'lgan normalar xalqaro xususiy huquqda muhim rol o'ynaydi. Bitimning shakliga qo'llaniladigan huquq to'g'risida kollizion normalar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1181-moddasida o'z aksini topgan. Bu moddada quyidagi qoida ko'zda tutilgan: "Bitimning shakli u tuziladigan joy huquqiga bo'ysunadi. Biroq chet elda tuzilgan bitim, agar O'zbekiston Respublikasi huquqi talablariga rioya etilgan bo'lsa, shaklga rioya etilmaganligi tufayli haqiqiy emas deb topilishi mumkin emas. Chet elda tuzilgan bitimning shakli bitimning tuzilgan joy huquqi bilan belgilangan talablarga yoki mamlakat ichki qonunchiligi talablariga javob berishi shart".

Ko'chmas mulkka oid bitimlarning shakliga tegishli maxsus qoida ham ushbu moddada belgilangan, u bu mulk joylashgan mamlakat huquqiga bo'ysunadi, O'zbekiston Respublikasida davlat reestrda qayd etilgan ko'chmas mulkka nisbatan esa O'zbekiston Respublikasi huquqiga bo'ysunadi. Tashkilotlar va har xil davlat shakllari o'rtasida savdo-iqtisodiy va boshqa xalqaro aloqalarni amalga oshirish jarayonida odatda kontrakt deb nomlanuvchi shartnomalarning katta miqdori tuziladi²⁴.

Bu shartnomalar taraflarining turar joyi hamda tuziladigan joy va bajarilishi bir-biriga to'g'ri kelmaydi, bu chet el elementi bilan tuzilgan shartnomaga qo'llaniladigan huquqning aniqlanishi shini talab qiladi. Tashqi savdo bitimlari to'g'risida gap ketar ekan, bu haqida Luns L.A. quyidagilarni bildirgan: "Tashqi iqtisodiy "bitimlarning" turlari ko'payganda, o'zgarganda

²³ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1192-moddasi.

²⁴ Ba'zi muharrirlar "kontrakt" terminini ishlatishni quvvatlaydilar, boshqalari esa "shartnoma", biroq "kontrakt" ikkitomonlama yoki ko'p tomonlama bitim, shartnoma shartli nomlanishi. Chet elda bitimning nomlanishi- "contract" to'g'ridan-to'g'ri qaytarish degani. Shuning uchun ushbu terminlar o'xshash tushuncha sifatida ishlatilishi mumkin

tashqi iqtisodiy bitimlarning umumiy tushunchasi “barqaror bo‘lishi mumkin emas” va “chet el huquqi normalarini qo‘llash hodisalarini qamrab olgan hamda yagonalashtirilgan (xalqaro bitimlar u xalqaro munosabatlarda keng ishlatilayotgan moddiy normalarni “namunaviy kontraktlar” vositachiligi yo‘li bilan) tashqi savdoda bitimlarning (va munosabatlarning) doirasi tushunchasini topish lozim”²⁵.

“Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish chog‘ida har xil davlatlarda joylashgan shaxslar, tijorat korxonalari o‘rtasida tuzilgan shartnomalarning” tashqi iqtisodiy shartnomalarga tegishli ekanligi to‘g‘risidagi tushunchani Zikin M.S. ishlab chiqishga harakat qilgan.

Bizning doktrinamiz bo‘yicha bitim ishtirokchilaridan loaqal bittasi chet el fuqarosi yoki yuridik shaxsi bo‘lganda va mazmuni chet eldan mol-mulkni olib keltirish yoki chet elga molni olib ketish operatsiyasi, yoki qandaydir molni olib keltirish yoki olib ketish bilan bog‘liq yordamchi operatsiyasi bo‘lganda, to‘lov vositasi sifatida esa ikki taraf uchun yoki loaqal bir taraf uchun chet el valyutasi ishlatilganda tashqi iqtisodiy bitim hisoblanadi. 1980-yildagi mollarning xalqaro savdo-sotiq shartnomalari to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi har xil davlatlarda joylashgan tijorat korxonalari bo‘lgan taraflar tomonidan tuzilgan mollarning oldi-sotdi shartnomalarini shunday shartnomalar qatoriga kiritadi.

Shunday qilib, tashqi savdo bitimlariga har xil davlatlar tashkilotlari va firmalari o‘rtasida tuzilgan oldi-sotdi va qator boshqa shartnomalar kiritiladi.

Zamonaviy sharoitlarda olib-sotish bilan bir qatorda turli-tuman xizmatlar ko‘rsatish, ishlar olib borish, korxonalar qurilishiga texnik yordam ko‘rsatish, sanoat komplekslarini tashkil qilish va boshqa loyihalarni amalga oshirish shartnomalari, ixtiro va boshqa ilmiy-texnika yutuqlari (nou-xau)dan foydalanish to‘g‘risida litsenziya bitimlari, ilmiy-texnika hujjatlarini topshirish to‘g‘risidagi shartnomalar, lizing shartnomalari va boshqalarning ahamiyati katta bo‘lmoqda. Bu turdagi shartnomalar tashqi iqtisodiy bitimlarning har xil turlarini ifodalaydi.

Tashqi iqtisodiy bitimning shakliga nisbatan qo‘llaniladigan huquqqa milliy qonunchiligimizda maxsus yondashish aks ettirilgan. Amaldagi qonunchilik quyidagi qoidadan kelib chiqadi: bizning tashkilotlarimiz qatnashuvchi bo‘lgan tashqi iqtisodiy bitimlar O‘zbekiston Respublikasi huquqi bo‘yicha belgilanadi. Yuridik va jismoniy shaxslar tashqi iqtisodiy bitimlarni oddiy yozma shaklda tuzadilar. Oddiy yozma shaklga rioya qilinmasa, qonunning to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘rsatmasiga binoan tashqi iqtisodiy bitimlar haqiqiy emasligiga olib keladi (O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1181-moddasi 2-qismi). Tashqi savdo bitimlari uchun qonunchilik nafaqat yozma shaklni, balki imzolanishining ma‘lum tartibini belgilaydi (Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 12-yanvardagi 15-sonli qarori).

Bu borada 1980-yilgi xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to‘g‘risidagi BMT konvensiyasi (11-modda) bunday shartnoma yozma shaklda tuzilishi va tasdiqlanishi yoki shakliga nisbatan boshqa shartlarga bo‘ysunishini talab qilmaydi.

Shartnomaning mavjudligi guvoh ko‘rsatuviga binoan tasdiqlanishi mumkin. Konvensiyaning qoidalari taraflarni shartnoma shakliga nisbatan shartlar bilan bog‘lamaslik xalqaro amaliyotiga amal qiladilar. “Shartnoma ham yozma, ham og‘zaki, ham taraflarning xohishini bildiruvchi harakatlar yo‘li bilan (konklyudent harakat) tuzilishi va tasdiqlanishi mumkin”. konvensiyaning 11-moddasidagi qoida uning boshqa qoidalari kabi dispozitiv xususiyatga ega, taraflar cheklanishi va o‘zgartirishi mumkin bo‘lmagan konvensiyaning 12-moddasidagi qoidalari bundan mustasno.

Konvensiyaning 12-moddasida bayon etilgan yagona imperativ ko‘rsatma shartnomalarning tuzilishi va tasdiqlanishi shakliga (11-modda), uning o‘zgartirilishi va tugatilishi (29-modda), aksept va oferta shakliga yoki taraflar xohishining boshqa ko‘rinishiga oid (konvensiyaning 2-qismi)dir.

Konvensiyaning 96-moddasiga asosan talabnoma qo‘ygan Kelishuvchi davlatda joylashgan tijorat korxonasiga ega loaqal taraf bo‘lsa, konvensiyaning II qismi 11 va 29-moddalarida ko‘zda tutilgan qoidalar qo‘llanilishi mumkin emas. Savdo-sotiq shartnomalarining

²⁵ Лунц Л.А. “Xalqaro xususiy huquq”. Maxsus qism. – М.: Юридическая литература, 1975. – Б 130-131.

yozma shaklda tuzilishi va tasdiqlanishini talab qiluvchi kelishuvchi davlat har doim 12-moddada ko'rsatilgan talabnomani qo'yishi mumkinligi konvensiyaning 96-moddasida ko'zda tutilgan. Xalqaro xususiy ahamiyatga ega bo'lgan bitim shakliga maxsus talablar qo'ygan davlatlar konvensiyada qatnashishi imkoniyatini berish talabnoma to'g'risidagi qoidaning-mohiyatini tashkil qiladi.

1998-yil 1-mayda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Garov to'g'risida"gi Qonunida garov munosabatlariga oid huquqning qo'llanilishi haqida qator qoidalar ko'zda tutilgan²⁶. Shuningdek, ushbu qonunning 49-moddasiga muvofiq garov to'g'risida shartnomaning shakli, taraflarning huquq va majburiyatlari, shartnomaning bajarilishi va tugatilishi, shartnomaning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi oqibatlarini, talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish va qarzni boshqa shaxsga o'tkazish, agar qonunchilikda boshqa tartib belgilanmagan bo'lsa, taraflar kelishuviga binoan tanlangan tarafning qonunchiligi bilan tartibga solinadi. Garov to'g'risidagi shartnomaga qo'llaniladigan qonunchilik to'g'risida taraflarning kelishuvi bo'lmagan taqdirda garov beruvchining ta'sis etilgan mamlakati, yashash joyi yoki asosiy faoliyatini olib borayotgan mamlakat qonunchiligi qo'llaniladi.

Ko'chmas mulk garovi to'g'risidagi shartnomaga qo'llaniladigan qonunchilik to'g'risida taraflarning kelishuvi bo'lmagan taqdirda bu mulk joylashgan mamlakatning qonunchiligi qo'llaniladi. Ishonchnoma berilgan mamlakatning huquqi bo'yicha ishonchnomaning shakli va amal qilish muddati belgilanadi. Ammo O'zbekiston Respublikasining huquqiy talablariga javob beradigan ishonchnoma shakliga amal qilinmasligiga asosan haqli emas deb topilishi mumkin emas. O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyatining erkinligini kafolatlash to'g'risida"gi²⁷ Qonunining 18-moddasiga binoan tadbirkorlik faoliyatining subyektlari belgilangan tartibda tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishga haqlidirlar.

Tashqi savdo bitimiga qo'llaniladigan huquqni aniqlash yo'li bilan bitimning majburiy deb nomlanuvchi tartiboti belgilanadi. Majburiy tartibot asosida bitim bo'yicha taraflarning huquq va majburiyatlari, uning bajarilmasligining (muddatning o'tib ketishi), lozim darajada bajarilmasligining oqibatlarini aniqlanadi. Javobgarlikdan ozod qilish ham majburiy tartibot bilan belgilanadi. Majburiy tartibot bo'yicha da'vo muddati masalalari²⁸ ham yechiladi, chunki da'vo muddatiga belgilangan huquq munosabatlari qatnashchilarining huquq va majburiyatlarini aniqlash uchun qo'llaniladigan qonun qo'llaniladi.

Bir paytda tashqi savdo bitimlarining shakliga nisbatan majburiy tartibot qo'llanilishi mumkin emas, chunki mamlakat ichki qonunchiligi bu masalalarga nisbatan maxsus huquq belgilaydi. G'arbda belgilanganidek, agar bu bitimlarning yozma shakli bizning qonunimiz ko'rsatmalarining ichki ommaviy tartib normalariga oid deb topilsa yoki ularni ashyo to'g'risidagi normalar sifatida ko'rsilsa, ular boshqa mamlakatlarda ham qo'llanilishi mumkin. Bitimda qo'llaniladigan huquqni belgilash uchun oxirgi yillarda qator mamlakatlarda boshqa asoslar ham oldinga surilgan, avvalo, birinchi o'rinda shartnomalarga sotuvchining ishlab chiqarish faoliyatini olib boradigan joyi qonuni, sotuvchi qonun prinsiplari qo'llaniladi.

Tashqi iqtisodiy bitimlar tushunchasi

Tashqi iqtisodiy munosabatlar rivojlanishi bilan fuqarolik-huquqiy shartnomalarning xalqaro tijorat operatsiyali ishtirokchilari o'z munosabatlarini rasmiylashtirishda foydalanadigan asosiy hujjatlar sifatidagi ahamiyati sezilarli darajada oshdi. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish nafaqat shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirishni, shu jumladan tashqi iqtisodiy bitimlarni tuzish va uning ijrosini ta'minlash samaradorligini oshirishni ham talab etadi. Ayniqsa, tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish sharoitida tashqi iqtisodiy bitimlar bozor munosabatlari rivojlangan xorijiy davlatlar bilan integratsiyalashuv jarayonini yanada chuqurlashtirishni ham talab etadi.

²⁶ O'zbekiston Respublikasining Yangi qonunlari. – №19. – T. Adolat, 1998. – B. 456.

²⁷ O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyatining erkinligini kafolatlash to'g'risida"gi qonuni. // O'zbekiston Respublikasining yangi qonunlari. – № 23. – T.: Adolat, 2001.

²⁸ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1183-moddasi.

Xorijiy davlatlar bilan o‘zaro integratsiya jarayoni, o‘z navbatida, tashqi iqtisodiy bitimlarning huquqiy tabiati, mohiyati va uning o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy va amaliy nuqtayi nazardan tadqiq qilib o‘rganishni ham zaruriyat qilib qo‘ymokda. Shu bois hozirgi sharoitda tashqi iqtisodiy faoliyatga oid shartnomaviy munosabatlarning fuqarolik huquqiy tartibga solinishi eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida tashqi iqtisodiy bitim tushunchasining rasmiy ta’rifi mavjud emas, faqat O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 1181-moddasining ikkinchi qismida “tashqi iqtisodiy bitim”ni tuzish shakliga tavsif berib o‘tilgan. Lekin milliy qonunchilikda tashqi savdo kontraktlari — xo‘jalik yurituvchi subyektlarning eksport, barter va import kontraktlari deb tushunchasiga tushuntirish berilgan.

Tashqi iqtisodiy bitim tushunchasining rasmiy ta’rifi yo‘qligiga qaramay, ilmiy nazariyada olimlarning bir qator mulohazalari va nuqtayi nazarlari mavjud. Masalan, bizning fuqarolik huquqi mutaxassislarimiz tomonidan quyidagi ta’rif berilgan: taraflardan biri chet el fuqarosi yoki yuridik shaxsi bo‘lgan, maqsadi chet eldan mahsulot olib kirish (import) yoki chet elga mahsulot olib chiqish (eksport) bo‘lgan, to‘lov vositasi sifatida qo‘llanilgan pul birligi ikkala taraf uchun ham yoki bir taraf uchun chet el valyutasi bo‘lganda mazkur bitimlar – tashqi iqtisodiy bitimlar deyiladi²⁹.

“Tashqi iqtisodiy bitim” tushunchasining ta’rifi xususida har xil nuqtayi nazarlar mavjudligiga qaramay, fanda olimlar qo‘shimcha, yanada umumiy kategoriyalarni yaratishga ham harakat qilmoqdalar. Chunonchi, G.K.Dimitrieva “xalqaro tijorat bitimi” atamasini ilmiy muomalaga kiritgan. Bunda u xalqaro tijorat bitimi deganda xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida tadbirkorlik faoliyatini belgilaydigan, tijorat korxonolari turli davlatlar hududida joylashgan taraflar o‘rtasida tuzilgan bitimni tushunadi. N.Y.Erpileva, 1964-yilgi tovarlar xalqaro oldi-sotdisi to‘g‘risidagi Gaaga konvensiyalariga tayangan holda “xalqaro tijorat kontrakti” tushunchasini qo‘llaydi. A.Tinel, Y.Funk, V.Xvalev ko‘rib chiqilayotgan atamaning boshqa bir ta’rifini taklif qiladi: “xalqaro savdo bitimi” – bu “kamida ikki davlat bilan aloqani muayyan holatlar vositasida ifodalovchi” har qanday bitimdir. L.P.Anufrieva tashqi iqtisodiy va savdo, xalqaro tijorat bitimlari va xalqaro bitimlarni o‘z ichiga oluvchi “xalqaro xususiyatga ega bitim” tushunchasini ilgari suradi.

So‘nggi yillarda ayrim mualliflar turli xalqaro konvensiyalar, shu jumladan 1980-yilgi Tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to‘g‘risidagi BMT konvensiyasi qoidalarini hisobga olib, tashqi iqtisodiy bitim tushunchasiga yanada umumiy ta’rif bermoqdalar. Bunda tashqi iqtisodiy bitim deganda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish chog‘idagi tijorat korxonolari turli davlatlarda joylashgan shaxslar o‘rtasida tuzilgan shartnomani tushunadilar³⁰.

Xalqaro xususiy huquqda tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi va tashqi iqtisodiy bitimlarga tegishli me‘yorlar alohida o‘rin egallaydi. Savdo-iqtisodiy va boshqa turdagi xalqaro aloqalarni o‘rnatish davomida turli davlatlarning tijorat tashkilotlari o‘rtasida ko‘plab tashqi iqtisodiy bitimlar tuzilmoqda. Tomonlarning joylashgan joyi, shuningdek mazkur shartnomalarni imzolash va amalga oshirish joyi bir-biriga to‘g‘ri kelmaganligi sababli xorijiy davlatlar ishtirokidagi shartnomalarga qaysi davlatning milliy huquqini qo‘llash masalasi huquqiy fan nuqtayi nazaridan o‘rganilishi muhim amaliy ahamiyatga ega.

Binobarin, O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 101-moddasiga binoan bitimlar deb fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o‘zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlarga aytiladi.

Nazariyada “tashqi iqtisodiy bitim” tushunchasi bilan bir qatorda “tashqi savdo bitimi” degan nisbatan tor tushuncha ham mavjud. V.V.Pokrovskaya fikriga ko‘ra “tashqi savdo bitimi deganda turli davlatlarda joylashgan firmalar, kompaniyalar va tadbirkorlik faoliyatining boshqa shakllari o‘rtasida tovar yetkazib berish yoki xizmatlar ko‘rsatish to‘g‘risidagi shartnoma (bitim) tushuniladi. Biroq turli xorijiy firmalarning bir mamlakat hududida joylashgan filiallari va

²⁹ Xalqaro xususiy huquq: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik / Mas’ul muharrir X.R.Raxmankulov – T.: “Iqtisodiyot va huquq dunyosi” nashriyot uyi, – 2002. – B. 198.

³⁰ Masalan, qarang: Зыкин И.С. Внешнеэкономические операции: право и практика. – М., 1994. – С. 72.

vakolatxonalarini o'rtasida tuziladigan bitimni tashqi savdo bitimi deb hisoblash mumkin emas"³¹.

Ammo bugungi kunda "tashqi iqtisodiy bitim" atamasini qo'llash afzal ko'rilmogda. "Tashqi iqtisodiy bitim" tushunchasini ta'riflash borasidagi izlanishlar har bir alohida bitim turini huquqiy tartibga solish xususiyati bilan belgilanadi (1980 yilgi Tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi BMT konvensiyasi, 1988 yilgi Xalqaro moliyaviy lizing to'g'risidagi konvensiya). "Tashqi iqtisodiy bitim" tushunchasini shakllantirish xorijiy element bilan murakkablashgan bitimlarni umumlashtirish orqali amalga oshirildi (tashqi iqtisodiy bitim toifasiga faktoring, lizing to'g'risidagi shartnomalarni, mol-mulkni ijaraga olish, sug'urta, vositachilik, topshiriq shartnomalarini va xalqaro xususiyatga ega bo'lgan boshqa shartnomalarni kirita boshladilar).

Tashqi iqtisodiy, tashqi savdo va xalqaro tijorat shartnoma munosabatlari xususida har xil nuqtayi nazarlar mavjudligiga qaramay pirovardida ularning hammasi taraflardan biri mamlakat eksporti yoki importining xorijiy kontragenti hisoblanadi, ularning harakatlari tovarni chet elga olib chiqish yoki chet eldan olib kirishga qaratiladi, kontragent bilan hisob-kitoblarda esa xorijiy valyuta qo'llaniladi degan yagona talqin bilan bog'lanadi³².

Tashqi iqtisodiy bitimda xorijiy elementning mavjudligi bitimlarni tuzish va amalga oshirish jarayonini sezilarli darajada og'irlashtiradi, bu esa pirovard natijada bir qator qo'shimcha shartlar paydo bo'lishiga olib keladi. Chunonchi:

- to'lovlarni olishning murakkablashuvi. Bu bitimga to'lovni ta'minlash bilan bog'liq shartni kiritishga intilish paydo bo'lishiga olib keladi;
- valyutaga doir shartlarning mavjudligi;
- tovarni ikki yoki undan ortiq davlat hududi orqali tashib o'tish;
- sug'urtaga doir shartlarning ishlab chiqilishi, zero, uzoq masofaga tashiladigan va aksariyat hollarda bir turdagi transportdan boshqa turdagi transportga qayta yuklanadigan tovarning yo'qolish yoki shikastlanish xavfi kuchayadi;
- tovarlar yoki xizmatlar qaysi davlatlar chegarasidan o'tsa, shu davlatlardan har birining bojxona qoidalarini bajarish zarurligi;
- asosiy shartnomadan tashqari shartnoma bo'yicha barcha majburiyatlar bajarilishini ta'minlovchi bir qator qo'shimcha kontraktlar (yuk tashish, sug'urta shartnomasi va boshq.)ning mavjudligi;
- kutilmagan holatlar (siyosiy to'ntarishlar, qurolli mojarolar, mazkur sohani tartibga soluvchi qonun hujjatlarining o'zgarishi va sh.k.) yuz berish xavfining kattaligi;
- shartnomaga qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi normani va nizolarni ko'rib chiqish tartibini kiritish zarurligi;
- xalqaro tijorat bitimlarining shakli va ularni imzolash tartibi to'g'risidagi alohida qoidalar.

Quyidagilar tashqi iqtisodiy bitimlarni huquqiy tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari hisoblanadi: xalqaro va milliy huquq normalarining o'zaro aloqasi; milliy huquq turli tarmoqlari normalarining qo'llanishi; nodavlat tartibga solish shakllari (kontrakt shartlari, xalqaro savdo odatlari, sud va arbitraj amaliyoti)ning keng tatbiq etilishi.

Tashqi iqtisodiy bitimni quyidagi jihatlariga ko'ra boshqa bitimlardan farqlash mumkin.

Eng ko'p tarqalgan tashqi iqtisodiy bitimlardan biri bu xalqaro oldi-sotdi savdosi bilan bog'liq bo'lgan shartnomalar hisoblanadi. 1980-yilda qabul qilingan "Tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risida"gi Vena konvensiyasi bunday shartnomalarni tartibga soluvchi huquqiy hujjatlardan biri hisoblanadi.

Tovarlar oldi-sotdi bitimga asosan sotuvchi tovarni sotib oluvchining egaligiga shartnomada nazarda tutilgan muddatda va belgilangan shartlarda taqdim etish majburiyatini o'z zimmasiga oladi, sotib oluvchi esa tovarni qabul qilib olish va shartnomada belgilangan pul

³¹ Покровская В.В. Организация и регулирование внешнеэкономической деятельности: Учебник. – М.: Юристъ, 1999. – С. 84.

³² Iqtisodiyotni erkinlashtirishni huquqiy ta'minlash muammolari. X-A. Rahmankulov va boshq./prof. O.Okulov va prof. Sh.N. Ro'zinazarovlarning umumiy tahriri ostida. – T.: TDYU, 2015. – B. 295.

miqdorini to'lash majburiyatini oladi. Tovarlarini eksport va import qilish bitimlari bir-biridan farqlanadi. Xorijiy davlatlar amaliyotida nafaqat valyuta asosida, balki tovar ayirboshlash va kompensatsiya bitimlari ko'rinishida ham tuziladi. Bunday bitim turlaridan biri barter asosidagi bitimlardir. Bunda taraflar o'rtasida ayirbosh qilinadigan tovarlar miqdori shartnomada kelishib olinadi va shu kelishuvga asosan bir tovar ikkinchi bir tovarga almashtiriladi. Tovarlar oldi-sotdisi shartnomasi bilan birga, turli xildagi xizmatlar ko'rsatish, ishlarni bajarish, korxonalar qurilishida texnik yordam ko'rsatish, sanoat majmualarini va turli loyihalarni amalga oshirish, hamkorlikda ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish, ilmiy-texnikaviy yutuqlardan foydalanish to'g'risidagi litsenziya bitimlari, lizing va boshqa turdagi shartnomalar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Bunday shartnomalar tashqi iqtisodiy bitim turlarini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida xo'jalik faoliyatini yurituvchi subyektlar, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bitimlar tuziladi. O'zbekiston Respublikasining chet el davlatlari bilan tovar ayirboshlash to'g'risidagi hukumatlararo kelishuvlari mazkur davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari o'rtasida tuzilgan bitimlar uchun asosiy manba va shu hukumatlararo kelishuvlarni amalga oshirish vositalaridan biri hisoblanadi. Shartnoma imzolanganidan so'ng undagi huquq va majburiyatlar taraflar tomonidan belgilab olinadi, ya'ni bu har bir shartnomaning mustaqilligidan darak beradi. Shu bilan bir qatorda taraflar tomonidan shartnoma majburiyatlarining bajarilishi hukumatlararo kelishuvning mazmuni bilan bog'liqdir. Lekin davlatlarning mazkur kelishuvlari fuqaroviy-huquqiy majburiyatlarni keltirib chiqarmaydi, balki bunday majburiyatlar shartnoma asosida vujudga keladi. Shartnoma imzolanganidan so'ng davlatlarning majburiyatlari o'zgarib qolishi ham mumkin, chunki keyinchalik ularga o'zgartirishlar kiritilishi mumkin. Xususan, tovarning eksport-import miqdorini kamaytirish yoki ma'lum bir tovarni yetkazib berishni boshqa muddatga o'zgartirish bu kabi shartnomalarga o'zgartirishlar kiritilishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Hukumatlararo kelishuvga qaratilgan o'zgartirishlarga asosan yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida tuzilgan shartnoma shartlariga belgilangan tartibda o'zgartirishlar kiritilishi lozim.

Tashqi iqtisodiy bitimlar imzolash chog'ida bir-biriga qarama-qarshi bo'lib qolganida (to'qnashganida) kolliziya holatlari paydo bo'ladi. Bunday hollarda taraflar shartnomani imzolayotganlarida, qaysi davlat qonunchiligini qo'llashni o'zaro kelishib olishlari mumkin. Taraflar qonunchilikni erk muxtoriyati tamoyillari asosida, ya'ni taraflar o'z ixtiyorlari bo'yicha huquq tizimini tanlashlari va shartnoma mazmunini belgilab olishlari lozim.

Taraflarning erk muxtoriyati prinsipi jahondagi ko'pgina davlatlarning qonunchiligi tomonidan tan olinadi. Lekin taraflar erk muxtoriyati tamoyillarining chegaralari ko'p davlatlarda turlicha belgilab qo'yilgan. Ayrim davlatlarda bu tamoyil chegaralanmagan, ya'ni taraflar bitim imzolaganlaridan so'ng mazkur hujjatni xohlagan huquq tizimiga bo'ysundirishlari mumkin. Rivojlangan davlatlarning huquq tizimiga e'tibor beriladigan bo'lsa, masalan:

AQSHda 1990 yilda qabul qilingan Savdo kodeksiga muvofiq taraflar o'rtasida imzolangan bitimda qaysi taraf (shtat, davlat)ning huquq va majburiyatlari qo'llanilishi kerakligini belgilab olishga haqlidirlar, agarda bitimda taraflar tomonidan bunday kelishuv ko'rsatilmagan bo'lsa, Savdo kodeksida mavjud bo'lgan huquq va majburiyatlar qo'llaniladi;

Germaniya huquq tizimi ham taraflar tomonidan imzolangan bitimga qonunchilikni tanlashda erk muxtoriyati prinsipidan kelib chiqadi, lekin taraflar bitimda bunday prinsipni qo'llashmagan bo'lsa, bitim qaysi davlat uchun muhimroq ahamiyatga ega bo'lsa, o'sha davlatning qonunchiligi qo'llaniladi;

Xitoy Xalq Respublikasi ham o'z qonunchiligida, agar taraflar bitimda qo'llanadigan huquqni belgilamagan bo'lsalar, bunday bitim qaysi taraf uchun muhimroq ahamiyatga ega bo'lsa va bitim qaysi mamlakam bilan eng ko'p uzviy bog'langan bo'lsa, o'sha tarafning qonunchiligi qo'llanilishini belgilaydi;

O'zbekiston Respublikasi bunday kollizion masalalarni hal etishda Fuqarolik kodeksining 1181-moddasidagi qoidalarga rioya etadi, ya'ni "Bitimning shakli u tuziladigan joy huquqiga bo'ysunadi". Biroq chet elda tuzilgan bitim, agar O'zbekiston Respublikasi huquqi talablariga rioya etilgan bo'lsa, shaklga rioya etilmaganligi tufayli haqiqiy emas, deb topilishi mumkin

emas. Loaqal ishtirokchilardan bittasi O‘zbekiston Respublikasining yuridik shaxsi yoki fuqarosi bo‘lgan tashqi iqtisodiy bitim qaerda tuzilganligidan qat’i nazar, yozma shaklda tuziladi.

Bitimlarning mazmuniga nisbatan tatbiq qilinadigan huquq

O‘zbekiston Respublikasi jismoniy va yuridik shaxslari chet el yuridik hamda jismoniy shaxslari bilan imzolayotgan shartnomalariga nisbatan qo‘llaniladigan huquq sifatida o‘zlari istagan mamlakat huquqini tanlashlari mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida ham mazkur qoida belgilab qo‘yilgan, xususan, shartnoma, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, taraflarning kelishuviga ko‘ra tanlangan mamlakat huquqi bilan tartibga solinadi. Bu o‘rinda, albatta, shartnomada ishtirok etuvchi taraflar o‘zlarining erk muxtoriyati (irodalilik) prinsiplariga ko‘ra o‘zlari lozim topgan mamlakat huquqi bilan tartibga solinishi mumkin.

Shartnoma taraflari qo‘llaniladigan huquqni umuman shartnoma uchun ham, uning alohida qismlari uchun ham tanlab olishlari mumkin. Qo‘llaniladigan huquq taraflar tomonidan shartnoma tuzilayotganda ham, undan keyin ham istalgan vaqtda tanlanishi mumkin. Shuningdek, taraflar istalgan vaqtda shartnomaga nisbatan qo‘llaniladigan huquqni o‘zgartirish to‘g‘risida kelishib olishlari mumkin (FKning 1189-moddasi).

Ayrim hollarda amalda shartnoma imzolayotganlar qaysi mamlakat huquqini qo‘llash kerakligini aniqlab olmaydilar. Bunday hollarda har bir taraf o‘z mamlakati huquqini tanlashga harakat qiladi, chunki ular mamlakatlarida amalda bo‘lgan o‘z qonunchilik mazmunini yaxshiroq biladilar. O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligini qo‘llash haqida kelishib olinmagan taqdirda, hech bo‘lmaganda ikkinchi tarafga boshqa bir mamlakat qonunchiligini tanlash taklif etiladi, bunday hollarda iloji boricha O‘zbekiston qonunchiligiga yaqinroq bo‘lgan mamlakat qonunchiligini tanlash taklif etilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Agar taraflar kelishuvlarida qo‘llanilishi lozim bo‘lgan mamlakat huquqi belgilanmagan bo‘lsa, O‘zbekiston qonunchiligida mavjud bo‘lgan kollizion normalar asosida belgilanadi. Fuqarolik kodeksining 1190-moddasiga asosan qo‘llanilishi lozim bo‘lgan huquq to‘g‘risida shartnoma taraflarining kelishuvi bo‘lmagan taqdirda bu shartnomaga nisbatan:

- oldi-sotdi shartnomasida – sotuvchi;
- hadya shartnomasida – hadya qiluvchi;
- ijara shartnomasida – ijaraga beruvchi;
- mol-mulkdan tekin foydalanish shartnomasida – ssuda beruvchi;
- pudrat shartnomasida – pudratchi;
- yo‘lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasida – tashuvchi;
- transport ekspeditsiyasi shartnomasida – ekspeditor;
- qarz shartnomasida yoki boshqa kredit shartnomasida – kreditor
- topshiriq shartnomasida – ishonchli vakil;
- vositachilik shartnomasida – vositachi;
- omonat saqlash shartnomasida – saqlovchi;
- sug‘urta shartnomasida – sug‘urtalovchi;
- kafillik shartnomasida – kafil;
- garov to‘g‘risidagi shartnomada – garovga qo‘yuvchi;
- alohida mutlaq huquqlardan foydalanish to‘g‘risidagi litsenziya bitimlarida – litsenziar

hisoblanuvchi taraf ta‘sis etilgan, turar joyga ega bo‘lgan yoki asosiy faoliyat joyi bo‘lgan mamlakat huquqi qo‘llaniladi.

Shartnomani ijro etish usullari va tartibiga, shuningdek lozim darajada ijro etilmagan taqdirda ko‘rilishi lozim bo‘lgan choralar borasida qo‘llanilayotgan huquqdan tashqari ijro amalga oshirilayotgan mamlakatning huquqi ham e‘tiborga olinadi.

Tashqi iqtisodiy bitimga nisbatan qo‘llanilayotgan huquqning belgilanishi bilan bitimning majburiy statuti (maqomi) o‘rnatiladi. Majburiy maqom asosida bitimda taraflarning huquq va majburiyatlari belgilanadi hamda uni bajarmaslik oqibatlarini, shuningdek majburiy maqom

asosida javobgarlikdan ozod etuvchi holatlar ham belgilanadi. Majburiy statut bo'yicha da'vo muddatlari masalalari ham hal etiladi. Lekin da'vo muddatlari, bitimda taraflarning huquq va majburiyatlari qaysi huquq bilan belgilanayotgan bo'lsa, da'vo muddatlari ham o'sha huquq bilan belgilanadi. Shartnomadagi huquq va majburiyatlar, bitimning mazmunini taraflar kelishgan holda belgilaydi, shuning uchun amaliyotda bitimning shartlarini aniq va ravshan belgilab olish, taraflarning javobgarligini hamda boshqa shartlarini aniqlashtirib olish zarur.

Milliy qonunchilik me'yorlaridagi ma'lum bir farqlar, shuningdek taraflarning huquqni belgilashdagi qiyinchiliklari, taraflar tomonidan o'zaro munosabatlarni bitimda belgilab olishga imkon beradi. Bu esa shartnomani imzolashdagi kelishuvlarning murakkablashishiga sabab bo'ladi. Yuqoridagi sabablar tufayli xalqaro oldi-sotdi sohasida bir qancha moddiy huquqiy me'yorlarning qabul qilinishini taqozo etadi.

Tashqi oldi-sotdi munosabatlari bo'yicha xalqaro konvensiyalar. Namunaviy shartnomalar. Savdo atamalari.

Xalqaro oldi-sotdi sohasida xalqaro savdoni muvofiqlashtirib turuvchi moddiy-huquqiy me'yorlarning mavjud emasligi kollizion normalarni qo'llashni zarur qilib qo'yimoqda va xalqaro savdo rivojlanishiga muayyan darajada salbiy ta'sir etmoqda. 1966-yil 17-dekabrda BMT Bosh Assambleyasining 2205-sonli "Turli davlatlarning xalqaro savdosi to'g'risida"gi Rezolyutsiyasida turli mamlakatlar qonunlaridagi farqlar, xalqaro savdo rivojlanishiga asosiy to'siqlardan biri deb ko'rsatiladi. Turli davlatlarning milliy qonunchiliklari o'rtasidagi farqlarning turli-tumanligi, bu masalalar bo'yicha qarama-qarshi qoidalar keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun kolliziya masalasining qanday hal etilishi, nizoni hal etayotganda shartnomaga qaysi huquqni qo'llanish muammolari, ko'p hollarda shartnomani imzolangan deb hisoblash kerakmi, taraflar tomonidan bir-biriga u yoki bu talablarni qo'yishga haqlidirlarmi, taraflarning javobgarlik hajmi chegarasi kabi masalalarni hal qilish bilan ham uzviy bog'liq hisoblanadi.

Yodda tuting!

Savdo bitimini tartibga solishga qaratilgan xalqaro qonunchilik:

- 1980-yilgi tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi Vena konvensiyasi;
- 1983-yilgi tovarlar xalqaro oldi-sotdisida vakillik to'g'risidagi Vena konvensiyasi;
- 1988-yilgi xalqaro moliyaviy lizing to'g'risidagi Ottava konvensiyasi;
- 1988-yilgi xalqaro faktoring to'g'risidagi Ottava konvensiyasi;
- 1992-yil 1-iyuldan kuchga kirgan MDHga a'zo davlatlar uchun tovarlar yetkazib berishning umumiy shartlari to'g'risida a'zo davlatlar ishtirokidagi kelishuv;
- 1955-yil 15-iyunda qabul qilingan va 1986-yil 22-dekabrda o'zgartirilgan tovarlarning xalqaro oldi-sotdisiga qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi Gaaga konvensiyasi;
- 1978-yil 14-martdagi vositachilik va vakillik (agentlik shartnomalari)ga qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi Gaaga konvensiyasi;
- Xalqaro shartnomalarga qo'llaniladigan huquq to'g'risidagi Mexiko konvensiyasi;
- 1993-yil 22-yanvardagi MDH davlatlari o'rtasida huquqiy yordam va fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy aloqalar to'g'risidagi Minsk konvensiya;
- 2015-yil 19-martda qabul qilingan xalqaro tijorat kontraktlariga nisbatan qo'llaniladigan huquqni tanlash

1964-yil Gaaga Konferensiyasining sessiyasida "Tovarlarning xalqaro oldi-sotdi savdosi to'g'risidagi shartnomalarni tuzish" Gaaga konvensiyasi qabul qilingan. Ammo Konferensiyada asosan G'arb mamlakatlari ishtirok etganliklari sababli, mazkur Gaaga konvensiyala rining mazmuni to'liq miqdorda umumiy tusga ega bo'lmadi. Shu bois 1964-yilgi Gaaga konvensiyasi keng qo'lamda qo'llanilmadi. Xalqaro savdo huquqi bo'yicha BMT Komissiyasi barcha mamlakatlarning huquq tizimlariga to'g'ri keladigan qoidalarni ishlab chiqish vazifasini o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Mazkur komissiya ish faoliyati natijasida loyiha ishlab chiqilib, bu loyiha asosida 1980-yili Vena Konferensiyasida "Tovarlar xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risi"da BMT Konvensiyasi qabul qilindi. Konvensiyaning kirish qismida e'tirof etilganidek,

ishtirokchi davlatlarning fikriga ko'ra tovarlarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalarini tartibga soluvchi umumiy me'yorlari qabul qilinishi va unda turli ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy tizimlardagi mavjud farqlarning inobatga olinishi, xalqaro savdoda yuzaga kelayotgan huquqiy to'siqlarni bartaraf etishga va xalqaro savdoning rivojlanishiga olib kelishi mumkinligi qayd etilgan.

Shuningdek, 1980-yilgi Vena konvensiyasi taraflarga o'z shartnomalarida konvensiyani butunlay qo'llamaslikka ham ruxsat bergan. Bundan tashqari, konvensiya normalari umumiy qoida sifatida dispozitiv xarakterga ega. Agarda taraflar shartnomada qo'llanilayotgan qonun yoki tartib xususida yoxud mazkur masala bo'yicha boshqa yo'l bilan kelishib olishgan bo'lsa, bunday hollarda ushbu munosabatlarga konvensiya talablari qo'llanilishi mumkin.

Ma'lumot uchun!

Vena konvensiyasi 101 moddadan iborat bo'lib, 4 guruhga bo'lingan:

1. Qo'llanish doirasi va umumiy qoidalar;

2. Shartnoma tuzish;

3. Tovarlar oldi-sotdisi;

4. Yakunlovchi qoidalar;

Mazkur konvensiya o'zida quyidagi qoidalarni mustahkamlaydi:

Birinchidan, shartnomaning taraflari bo'lgan tijorat tashkilotlari turli davlatlarda (Konvensiya ishtirokchisi) joylashgan bo'lsa;

Ikkinchidan, shartnomada qo'llash uchun ishtirokchi davlatning huquqi tanlangan bo'lsa, agarda taraflardan biri yoki ikkalasi ham ishtirokchi davlatlarning tijoratchi tashkilotlari bo'lmagan taqdirda ham qo'llaniladi.

Yodda tuting!

Vena konvensiyaning ishtirokchisi bo'lgan davlatlarning tijorat tashkilotlari o'rtasida imzolangan shartnomalarga nisbatan konvensiyaning qo'llanishi va taraflar tomonidan ishtirokchi davlatning huquqini shartnomada qo'llangan paytda konvensiyaning qo'llanilishi natijasida konvensiyani qo'llash doirasi kengayishiga va universal bo'lishiga olib keladi. Lekin oldi-sotdining ayrim turlariga, ya'ni kimoshdi savdosidan, qimmatli qog'ozlar, suv va havo transport kemalari hamda elektr quvvatini sotish kabilarga konvensiyaning tartibi qo'llanilmaydi.

Masalan, Ukraina korxonasi va Germaniya firmasi o'rtasida imzolangan shartnomada qo'llanilayotgan huquq ko'rsatilmaganligi natijasida, nizo kelib chiqqanda, sud nizoni ko'rayotgan davlatning konvensiya ishtirokchisi ekanligini inobatga olib, Vena konvensiyasi tartibiga rioya qilib tegishli qaror qabul qiladi.

Da'vo muddati masalasida 1974-yilda "Tovarlar xalqaro oldi-sotdi savdosi da'vo muddati to'g'risida"gi konvensiya qabul qilingan. Konvensiya YUNSITRAL tomonidan ishlab chiqilgan. Bu konvensiya taraflar shartnoma tuzayotganlarida muhim shartlardan birini tartibga soladi. Ya'ni barcha xalqaro oldi-sotdi shartnomalari uchun bir xil bo'lgan 4 yillik da'vo muddati 6 oydan 30 yilgacha qilib belgilangan, shuning uchun ham bularning ko'plari uchun 4 yillik muddat umumtan olingan. Konvensiyada ko'rsatilishicha, shartnomaviy huquqi buzilishdan kelib chiquvchi talabnoma bo'yicha 4 yillik da'vo muddati, bunday buzilish qachon sodir bo'lgan paytdan boshlab, chunonchi, agar mahsulot shartnoma shartlariga to'g'ri kelmasa yoki yaroqsiz bo'lsa, o'sha tovarni sotib oluvchiga bergan kundan boshlab yoki tovarni qabul qilishdan bosh tortgan kundan boshlab hisoblanadi.

Konvensiya tomonidan da'vo muddati o'tishining uzilishi yoki da'vo muddatini uzaytirish haqida qoidalar, uni o'zgartirish, shuningdek da'vo muddatining umumiy cheklovi (10 yil) va da'vo muddatini o'tkazib yuborishning oqibatlarini ifodalangan. Konvensiyaga asosan da'vo muddatining o'tib ketganligi javobgar tarafning arizasiga binoan sudda nizo ko'rilayotganda inobatga olinadi. Bunday ariza mavjud bo'lganda, agarda nizoni ko'rib chiqish

da'vo muddati o'tib ketgandan so'ng boshlangan bo'lsa, da'voni rad etishga asos bo'ladi. Konvensiya nizolarni hal etish tartibini va da'vo muddatini belgilab bermaydi. Bundan tashqari, konvensiyaning 3-moddasida ko'rsatilganidek, agar tovar yetkazib beruvchi tarafning majburiyati asosan ishni bajarish yoki boshqa xildagi xizmatni taqdim etishdan iborat bo'lsa, tuzilgan shartnomalarga konvensiya qo'llanilmaydi.

Konvensiyada tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi to'g'risidagi shartnomalarning hamma asosiy masalalari bo'yicha qoidalar mavjud. Vena konvensiyasining oferta va aksept orqali shartnoma tuzishga oid qoidalari asosan undagi normalar fuqarolik huquqi normalariga o'xshashligi bilan xarakterlanadi. Konvensiyani qo'llash masalasini hal etayotgan paytda taraflarning milliy tegishliligi, ularning fuqarolik yoki savdo maqomi, shuningdek shartnomaning fuqarolik yoki savdo xarakteri hech qanday ahamiyat kasb etmaydi.

Tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi to'g'risidagi shartnomada taraflarning munosabatlarini tartibga soluvchi konvensiyaning tegishli qismi bilan sotuvchi majburiyatlari belgilanadi, xususan, tovarni yetkazib berish va hujjatlarni berish, tovarlarning miqdori va sifati, shuningdek sotib oluvchi majburiyatlari, narx va tovarlarni qabul qilish shular jumlasidandir. Agar imzolangan shartnoma bilan sotilgan tovarning sifati belgilanmagan bo'lsa, unday holda o'zi bunday tovarni qanday holda foydalanish nazarda tutilgan bo'lsa, o'shanday holda taqdim etilmog'i darkor. Bajarish muddati shartnomada belgilanadi. Muddatdan ilgari yetkazib berilgan tovarni qabul qilish sotib oluvchining xohish-irodasiga bog'liq. Konvensiya sotuvchi yoki sotib oluvchi tomonidan shartnoma shartlarining buzilishining oldini olishda huquqiy himoya vositasi hisoblanadi.

Konvensiyaning alohida bobida sotuvchi va sotib oluvchi uchun umumiy bo'lgan majburiyatlar o'z ifodasini topgan. Unda shartnoma shartlarini buzishlarning oldini olish va tovarni yetkazib berish, zarar va foizlarni undirish kabi qoidalar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida o'z aksini topgan.

Vena konvensiyasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri agar bir taraf shartnoma shartlari buzilishiga yo'l qo'ysa, natijada boshqa tarafga zarar yetkazilsa, oqibatda u shartnoma asosida olishi kerak bo'lgan foydaning ma'lum bir miqdoridan mahrum bo'ladi. Shartnoma shartlarining buzilish hollari mavjud bo'lganda, yetkazib berilishi kerak bo'lgan tovarning almashtirib berilishini talab qilishga haqli. Shuningdek, shartnomadan ham voz kechishi mumkin. Bundan tashqari, agar shartnoma imzolangan keyin boshqa taraf shartnoma majburiyatlarining ko'p qismini bajara olmasligi ma'lum bo'lib qolsa, taraflar majburiyatlarni bajarishni to'xtatib turish huquqiga ham ega. Vena konvensiyasiga asosan oldi-sotdi shartnomasidagi majburiyatlarini taraflar buzgan taqdirda javobgarlikning umumiy asoslarida yetkazilgan zararni va boy berilgan foydani qoplash haqidagi talabnoma bildirilishi mumkin. Shartnoma muddatini o'tkazib yuborganligi uchun neustoyka shartlari taraflar tomonidan kelishib olinadi. Agar majburiyat yuklatilgan taraf, bo'lgan shartnoma buzilishini "uning nazoratida bo'lmagan to'siq" (engib bo'lmas kuch) natijasida kelib chiqqanligini isbotlab bera olsa, javobgarlik kelib chiqmaydi. Konvensiyada quyidagi holatlar ham o'z ifodasini topgan:

- 1) shartnomada shartlashilgan neustoykani qo'llash;
- 2) pul majburiyatlarining bajarilish muddatini o'tkazib yuborganlik uchun yillik foiz miqdorini belgilash (ammo konvensiyada bunday foizlarni undirib olish huquqi belgilangan);
- 3) shartnomaning haqiqiyliigi va shu bilan bog'liq holda tashqi iqtisodiy bitimlarning shakli to'g'risidagi qoidalar, bunda milliy qonun normalariga amal qilingan bo'lishi lozim;
- 4) da'vo muddatini qo'llash.

Ma'lum bir masalalar borki, ular konvensiya tomonidan umuman tartibga solinmagan yoki to'liq tartibga solinmagan. Shu sababli M.G.Rozenberg konvensiyaning quyidagi masalalariga o'z e'tiborini qaratadi. Masalan, konvensiya tomonidan tartibga solinmagan masalalarga, kollizion normalar asosidagi huquq qo'llaniladi degan iboradan kelib chiqilsa, 1980-yilda qabul qilingan Vena konvensiyasida kollizion masalalar mavjud emas. Buni konvensiyaning 7-moddasi 2-bandidan ko'rish mumkin, xususan, aytilishicha, "mazkur konvensiya predmeti tomonidan hal etilishi kerak bo'lgan masalalarning to'g'ridan-to'g'ri hal

etilmagani, konvensiyaning umumiy prinsiplari asosida hal etiladi. Agar bunday prinsiplar mavjud bo'lmagan taqdirda – huquq asosida, xalqaro xususiy huquq normalari asosida” hal etiladi. Shunday qilib, konvensiyaning 7-moddasi 2-bandi mezonidan umumiy tamoyillar xalqaro xususiy huquq normalari asosida qo'llanilayotgan huquq hisoblanadi degan tushuncha kelib chiqmoqda.

Davlatlar 1980-yilgi Vena konvensiyasining ishtirokchisi bo'lish uchun oldin 1964-yilda qabul qilingan “Tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi to'g'risidagi shartnomalarni tuzish bir xil qonuni” to'g'risidagi Gaaga konvensiyasini qabul qilishlari (denonsatsiya) kerak bo'ladi. Konvensiyaning bu qoidasi uni eng yuqori darajada qo'llanish sohasini kengaytirish, shu bilan bir qatorda milliy qonunchilikka kiritish maqsadida qo'llaniladi. Faqat XX asrning 70-80-yillaridagina savdo sohasiga oid bir xil moddiy-huquqiy normalarning mavjud emasligi, o'z-o'zidan konvensiyani moddiy-huquqiy qoidalar bilan to'ldirishni taqozo etdi. Bu muammo keyinchalik 1986-yilda tovarlarning xalqaro oldi-sotdi shartnomalariga qo'llanadigan huquq to'g'risidagi konvensiyaning qabul qilinishi bilan hal etildi. Konvensiya 1985-yilda Gaaga konferensiyasining navbatdagi sessiyasida ishlab chiqildi va uning qoidalari bevosita ko'char mulklarning “Xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan” xalqaro oldi-sotdisida qo'llanilishi mumkin bo'ldi. Bunday ko'rinishga ega bo'lgan bitimlar doirasiga taraflari turli davlatlar bo'lgan shartnomalar kiradi. Shuningdek, konvensiya kimoshdi savdosi yoki birjadagi oldi-sotdilarga ham qo'llanilishi mumkin bo'ldi. Bundan tashqari, konvensiyada huquqni tanlashga oid: “Oldi-sotdi shartnomasi taraflar tanlagan huquq bilan tartibga solinadi. Taraflarning bunday tanlov haqidagi kelishuvlari yaqqol ko'rinib turishi kerak yoki shartnoma va taraflarning xulq-atvoridan kelib chiqishi kerak”ligi to'g'risidagi yangi qoidalar o'z aksini topdi.

Konvensiyaning taraflar shartnoma tuzish vaqtida qo'llaniladigan huquqni tanlashmagan bo'lsa, 7-moddada ko'rsatilganidek, unda sotuvchi shartnomani imzolayotganda uning tijorat tashkiloti qayerda bo'lsa, o'sha davlatning huquqi bilan tartibga solinadi. Shunday qilib, bu masalada mavjud bo'lgan xalqaro kelishuvlarning tajribasi qo'llanilgan (1955 yilgi Gaaga konvensiyasi).

Konvensiyaning 22-moddasiga asosan agarda oldi-sotdi shartnomasi taraflari xalqaro kelishuvlarning ishtirokchisi hisoblangan davlat bo'lsa, bunday holda konvensiya qoidalari qo'llanilmaydi. Xalqaro savdo amaliyotida yirik eksport va import qiluvchilar tomonidan, shuningdek ularning uyushmalari yoki assotsiatsiyalari tomonidan XIX asr oxirlarida ishlab chiqilgan namunaviy shartnomalar keng qo'llaniladi. Hozirgi sharoitda yirik firmalar namunaviy shartnomalarni keng qo'llamoqda. Namunaviy shartnoma, shartnomaning shunday bir shakliki, u faqat taraflarning kelishuvi mavjud bo'lgandagina majburiydir. Bunday shartlarning mazmuni esa bevosita bu shartlar qaysi davlatda ishlab chiqilgan bo'lsa, o'sha davlatning huquqi va amaliyotiga asoslanadi.

BMTning Yevropa Iqtisodiy Kengashi tomonidan uskuna va mashinalar, arralanayotgan yog'och-taxtalar va boshqalarni yetkazib berishni umumiy shartlari ishlab chiqilgan. Oddiy namunaviy shartnomalar kabi bunday umumiy shartlar faqat aniq shartnomalarda qo'llaniladi.

Yevropa Iqtisodiy Kengashi (EES) tomonidan 1990 yilda ishlab chiqilgan Qarshi savdo sohasidagi qo'llanma, ya'ni qarshi savdodagi xalqaro shartnomalar va Xalqaro kompensatsiya shartnomalari bo'yicha qo'llanmalar, o'z navbatida, O'zbekiston Respublikasida qarshi savdoga oid munosabatlarini huquqiy tartibga solish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Eng keng xalqaro amaliyotida tarqalgan namunaviy kontraktlar Xalqaro injiner-konkultantlar federatsiyasi (FIDIC) tomonidan ishlab chiqilgan. FIDIC namunaviy kontraktlar xalqaro qurilish loyihalar uchun mo'ljallangan, shuningdek milliy loyihalarda ham foydalanish mumkin. Ushbu namunaviy kontraktlar milliy qonunchilikga imperativ normalarga moslashish mumkin.

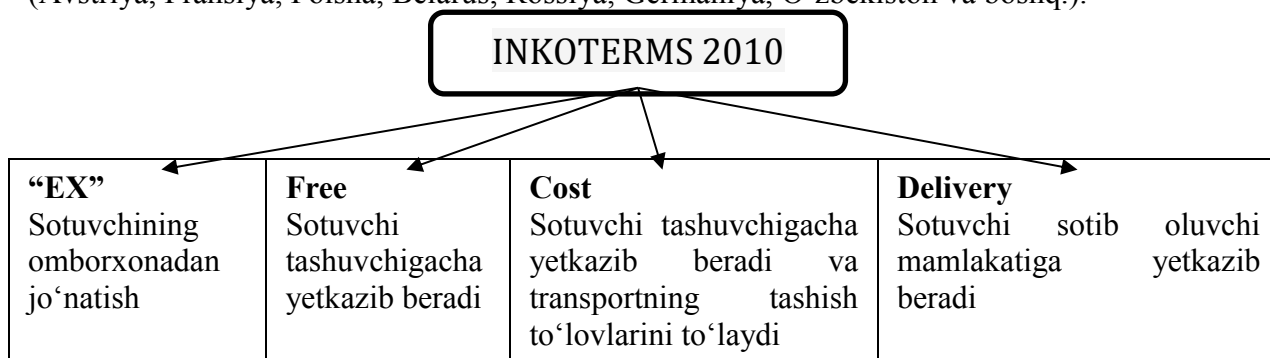
Ma'lumot uchun!

FIDIC namunaviy kontraktlar o'z ichiga qamrab olgan:

- pudrat shartnomasini (umumiy, alohida shartlar);
- buyurtmachining talablari;

- tenderga talabnoma (pudradchini takliflari);
- aksept xati;
- spetsifikatsiya,
- chizmalar;
- ilova.

Tovarlarni dengiz va daryo transport vositalarida tashish bilan bog‘liq oldi-sotdi shartnomalarini tuzish va ijro etishda urf-odatlar ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib hisoblanadi. Ammo shuni alohida ta’kidlash joizki, urf-odatlarining mazmuni turli davlatlarda va hattoki bir davlatning bir nechta portida bir-biriga to‘g‘ri kelmasligi mumkin. Ana shunday urf-odatlar asosida xalqaro savdo amaliyotida “KAF”, “SIF”, “FOB” va “FAS” shartlari asosida shartnomalar ishlab chiqilgan. Bundan tashqari, Xalqaro savdo palatasi tomonidan Xalqaro savdo termin (atama)larini qoidalari INKOTERMS ishlab chiqardi. Mazkur qoidalar birinchi marta 1936 yillarda nashr qilindi va keyingi 1953, 1967, 1976, 1980, 1990, 2000 va 2010 yillarda o‘zgarishlar va qo‘shimcha kiritilgan. Xalqaro savdo palatasi INKOTERMSni turli tahrirlarda e‘lon qilish bilan bir qatorda, tadbirkorlarning ehtiyojlarini INKOTERMSga sharhlar bilan ham ta‘minlaydi. Hozirgi vaqtda xalqaro amaliyotda ushbu qoidalar xalqaro tovarlarni oldi-sotdi shartnomalarda juda keng qo‘llanadi. Qoidalarning huquqiy maqomi davlatning milliy qonunchiligiga qarab belgilanadi. Jami elikka yaqin mamlakat INKOTERMSga qonun sifatida qaraydi (masalan, Iroq, Ispaniya, Ukraina), aksariyat davlatlar uchun esa ular savdo odatlaridir (Avstriya, Fransiya, Polsha, Belarus, Rossiya, Germaniya, O‘zbekiston va boshq.).

INKOTERMS 2010			
E	EXW	Ex Works	Franko-zavod
F	FCA FAS FOB	Free Carrier Free Alongside Ship Free On Board	Franko-tashuvchi Kema borti bo‘ylab erkin Bortga erkin
C	CFR CIF CPT CIP	Cost and Freight Cost, Insurance and Freight Carriage Paid To Carriage and Insurance Paid To	Qiymat va fraxt Qiymat, sug‘urta va fraxt ...gacha tashish to‘langan ...gacha tashish va sug‘urta to‘langan
D	DAP DAT DDP	Delivered at Place Delivered at Terminal Delivered Duty Paid	Belgilangan joyiga yetkazib berish Terminalga yetkazib berish Bojni to‘lab yetkazib berish

INKOTERMS 2010 da 11 ta termin mavjud bo'lib, ulardan 7 tasini istalgan transport turlarida asosiy tashishni tashkillashtirish mumkin:

EXW (ex works, franko-zavod): Tovar sotuvchining shartnomada ko'rsatilgan joydan (zavodidan, omboridan va boshqa) olib ketiladi va eksport bo'jlarini to'lash sotib oluvchining zimmasida bo'ladi.

FCA (free carrier, franko-tashuvchi): tovar sotib oluvchining asosiy tashuvchisiga shartnomada ko'rsatilgan joyga yetkazib beriladi.

CPT (carriage paid to..., ...gacha tashish to'langan): tovar sotib oluvchining asosiy tashuvchisiga yetkazib beriladi, shartnomada ko'rsatilgan yuk yetkazib beriladigan joygacha bo'lgan asosiy tashish haqini sotuvchi to'laydi, sug'urta haqini, import bo'jlarini sotib oluvchi to'laydi va asosiy tashuvchi yukni yetkazib bergan joydan yukni sotib oluvchining o'zi olib ketadi.

CIP (carriage and insurance paid to..., ...gacha tashish va sug'urta to'langan): mazkur termin ham CPT bilan bir xil, ammo bunda asosiy tashishni sug'urtalash sotuvchi tomonidan amalga oshiriladi.

DAP (delivered at place, belgilangan joyiga yetkazib berish): sotuvchi yetkazib berishni amalga oshiradi, qachon mahsulot belgilangan joyiga yetkazib berilgan transport vositasida sotib oluchi tasarrufiga beriladi. Sotuvchi belgilangan joyiga yetkazib berish bilan bog'liq barcha xavfni oladi.

DAT (delivered at terminal, terminalga yetkazib berish): shartnomada ko'rsatilgan bojxona terminaligacha yetkazib berish haqi, jumladan, eksport bo'jlari va asosiy tashish haqi, shuningdek sug'urta to'lovlari ham sotuvchi tomonidan to'lanadi, bojxonadan yukni olib ketish sotib oluvchi tomonidan amalga oshiriladi.

DDP (delivered duty paid, bojni to'lab yetkazib berish): tovar sotib oluvchiga shartnomada ko'rsatilgan joyga yetkazib beriladi, bunda barcha to'lovlar xavfi yuzasidan barcha majburiyatlar sotuvchi zimmasida bo'ladi.

Shuningdek, INKOTERMS 2010 da faqatgina dengiz transporti va hududiy suv transportlarida yuk tashish uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan 4 ta termin mavjud:

FOB (free on board, bortga erkin): tovar sotib oluvchining kemasiga yuklab beriladi. Sotuvchining tovarning zarar ko'rish yoki shikastlash xavfi yuzasidan majburiyatlari yuk kema ortilgan paytdan boshlab to'lanadi.

FAS (free alongside ship, kema borti bo'ylab erkin): sotib oluvchining kema borti bo'ylab tovarni sotuvchi olib boradi, shartnomada yuk tushiriladigan port ko'rsatiladi, tashish haqini va yuklab tushirish xarajatlarini sotib oluvchi to'laydi.

CFR (cost and freight, qiymat va fraxt): tovar sotib oluvchining shartnomada ko'rsatilgan bortiga yetkazib beriladi. Sotuvchi kerak bo'lgan shartnomalar tuzadi va hamma xarajatlarni va fraxt haqlarini to'laydi.

CIF (cost, insurance and freight, qiymat, sug'urta va fraxt): deyarli CFR bilan o'xshash, ammo bunda asosiy tashish bo'yicha sug'urta to'lovlarini sotuvchi amalga oshiradi.

Smart kontraktlar va blokcheynlar

Odam ishtirokisiz elektron vositalar orqali, to'g'ridan-to'g'ri shartnomaning yangi turlarini ham tuzish imkoniyatlari paydo bo'layotganligi "aqli shartnomalar" misolida ushbu yo'nalishda yurisprudensiya sohasida ham yangi davr boshlanayotganligidan dalolat bermoqda. Bugungi kunda "aqli shartnomalar"ning umum qabul qilingan ta'rifi mavjud emas, bu hodisa o'zining juda yangi tabiati va murakkab texnologik asosiga ko'ra ajralib turishini ta'kidlash zarur. "Aqli shartnoma" tushunchasiga berilgan ta'riflarga e'tibor qaratsak, ularning ko'pchiligi "majburiyatlarni avtomatlashtirilgan bajarilishi" degan konsepsiyani atrofida birlashgan. Shartnoma tushunchasiga keltirilgan hamda ilmiy doktrinal ta'riflarning tahlili quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi: ularda yuridik tushunchalarni va axborot texnologiyalar sohasidagi tushunchalar bilan birlashtirishga harakat qilingan.

Qolaversa, mualliflarning axborot texnologiyalar sohasiga oid tushunchalar va atamalardan sof yuridik kategoriyalarga ta'rif berishda foydalanishga intilishi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu o'z navbatida ikki umuman bir-biriga turdosh bo'lmagan sohalarga taaluqli tushunchalarni birlashuvi hodisasi yuz berib, ma'lum murakkab bo'lgan qiyinchiliklar va qarama-qarshiliklarni ham keltirib chiqarishi tabiiy. Buning isbotini "aqli shartnoma"ga ta'rif berishda keng foydalanilayotgan ikkita yondashuv: "dastur kodi" yoki "huquqiy shartnoma" misolida ko'rishimiz mumkin.

Sodda qilib aytganda, aqli shartnoma - bu tuzilishi va to'liq amalga oshirilishi avtomatlashtirilgan shartnomadir. Shartnomani tuzish va uni amalga oshirishning avtomatlashtirish bo'yicha ilk tadqiqotlar o'tkazgan olimlardan biri Nick Szaboning qayd etishicha, "aqli shartnoma shartnoma shartlarini bajaradigan kompyuterlashtirilgan tranzit algoritmidir". Lekin, mazkur ta'rif "aqli shartnomalar"ni boshqa alla qachon avtomatlashtirilgan shartnoma turlaridan (misol uchun, Yevropa davlatlarida O'tgan asrda qo'llanilishi boshlangan tanga yoki pul summasini kiritish orqali ma'lum oldi-sotdi shartnomalarni bajaradigan avtomat uskunalar orqali tuziladigan shartnomalardan) farqlash imkonini bermaydi.

Avtomatlashtirilgan avtomatlar bilan solishtirganda aqli shartnomalarda prinsipial jihatdan qanday yangilik mavjud degan savol tug'ilishi tabiiy. Aqli shartnomalarning yangilik darajasi va uning samardorligi haqida valyuta bozorida kompyuter texnologiyalari asosida tuziladigan shartnomalarning tutgan o'rnini eslashni o'zi kifoya. Mazkur kompyuter tizimi tomonidan boshqariladigan dastur sifatida amalga oshiriladigan savdolar natijasida 2018 yil holatiga ko'ra, AQSH birjalarida sotiladigan aksiyalarning 75% dan ortiqi avtomatlashtirilgan savdo tizimining buyurtmalaridan kelib chiqadi. Mazkur muallifning fikricha, blokcheynni shartnoma sohasida ikkala tomonning shartnomaviy ishlash jarayonini avtomatlashtirishga imkon beradi. Eski maktab avtomatlari faqat bir tomonning harakatlanishini avtomatlashtiradi, bu esa boshqa tomonning shaxsiy ishtirokini talab qiladi (masalan, tanga kiritish yoki bank kartasini qo'llash).

Har ikkala tomonning ishlashi to'liq avtomatlashtiriladigan bo'lsa, shartnomada yangi sifat paydo bo'ladi. Blokchaynga asoslangan shartnomalarning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, ular nafaqat shartnomaviy ishlarni avtomatlashtirishni, balki tuzish jarayonini ham avtomatlashtirishga imkon beradi. Ba'zan esa shartnoma taraflari tomonidan harakat qiladigan elektron agentlar tomonidan ham tuzilishi mumkin. Yuqorida aytilganlarning barchasi shuni ko'rsatadiki, "aqli shartnomalar" shartnoma tuzishning mavjud modellaridan ancha farq qilib, ular kiberhujumdan himoyalaniшни ham o'zida aks ettiradi.

5-mavzu. Xalqaro kredit va hisob-kitob munosabatlarni tartibga solinishi.

REJA

- 1.Umumiy qoidalar.
- 2.Hisob-kitoblarni xalqaro huquqiy tartibga solinishi.
- 3.Xalqaro hisob-kitoblarni turlari.
- 4.Xalqaro kredit munosabatlarini xalqaro huquqiy tartibga solinishi
- 5.Bank kafolati

Tayanch soʻz va iboralar:hisob –kitob, kredit, inkasso, toʻlov, valyuta, SWIFT tizimi, Pensiya fondlari, sugʻurta kompaniyalari, kredit ittifoqlari, lombardlar, memorial order,toʻlov topshiriqnomasi,toʻlov talabnomasi,inkasso topshiriqnomasi

Chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda aloqaga kirishayotgan subʻektlar nafaqat savdo munosabatlariga, balki savdo bilan bogʻliq boʻlmagan, fan-texnika hamkorligi, diplomatik, madaniy, turistik va boshqa aloqalar yuzasidan ham koʻrsatilgan ximat, bajarilgan ish va x.k. uchun oʻzaro xisob-kitoblarni amalga oshirishlari mumkin.

Ushbu nuqtai-nazardan xalqaro hisob-kitoblarni shartli ravishda 2 yoʻnalishga: **savdo va nosavdo mazmundagi xisob-kitoblarga** boʻlib oʻrganish mumkin.

Savdo hisob-kitoblari tashqi savdodan tushgan toʻlovlar, xalqaro kredit kirim-chiqimlari, dengiz, temir yoʻl va boshqa transport turdagi xalqaro yuk va yoʻlovchi tashishdan tushgan kirim-chiqimlar, toʻlovlarni oʻz ichiga oladi. Ushbu boʻlinishga asos sifatida u yoki bu toʻlovlar va pul tushumlarini shakllantirilishiga xizmat qiluvchi narxlar tizimining turlichaligi keltiriladi.Xalqaro toʻlovlarni amalga oshirish jarayonida turli vositachilarning ishtiroki, turli jihozlar va yuridik vositalar, aloqa kanallaridan foydalaniladi. Yana bir oʻziga xos jixati va murakkabligi shunda namoyon boʻladiki, xalqaro toʻlovlarda bir qancha geografik hududlar, suveren davlatlar va ularning yurisdiksiyalari ishtirok etadi. Muayyan valyutada ifodalangan turli toʻlovlar qoida tariqasida toʻlov amalga oshirilayotgan hududda roʻyxatdan oʻtgan banklar, shuningdek xalqaro banklarning boʻlimlari va filiallari tomonidan amalga oshirilib boriladi.

Xalqaro xisob-kitoblar tushunchasi keng qamrovli boʻlib, u eksport-import operatsiyalari, tijorat tusiga ega boʻlmagan toʻlovlar — sayyohlik, sport, fuqarolar tomonidan xorijiy davlatlarga pul oʻtkazishlar, xorijiy davlatlarda diplomatik va savdo vakolatxonalarini ochish, oʻzga davlatlar xududida harbiy qismlarni saqlash xamda kapitallar va kreditlarning xarakati buyicha amalga oshiriladigan xisob-kitoblarni oʻz ichiga oladi.

Xalqaro xisob-kitoblarda qatnashuvchi **subʻektlar** boʻlib, xukumatlar, davlat organlari, Markaziy banklar, tijorat banklari, maxsus moliya-kredit tashkilotlari (Pensiya fondlari, sugʻurta kompaniyalari, kredit ittifoqlari, lombardlar va x.k.), korporatsiyalar, xalqaro va hududiy moliya-kredit tashkilotlari (XVF, JTTB, YeTTB, ORB va x.k.) hisoblanadi.Xalqaro xisob-kitoblarni amalga oshirish buyicha, birinchi oʻrinni tijorat banklari egallaydi. Sababi shundaki, xalqaro operatsiyalarning asosiy kismi — tashki savdo operatsiyalari va kapitallar xamda kreditlarning xarakati buyicha amalga oshiriladigan xisob-kitoblarga toʻgʻri keladi. Ushbu xisob-kitoblarda ishtirok etuvchi tijorat tuzilmalarining milliy va chet el valyutalaridagi joriy xamda depozit xisob-raqamlari, tijorat banklarida joylashgan. Markaziy banklar esa, tijorat tuzilmalariga kredit xisob-kitob xizmatlarini koʻrsatish huquqiga ega emas. Demak, tijorat banklari orqali tijorat tusidagi operatsiyalarning asosiy qismi amalga oshiriladi.

Toʻlov hususiyatlarini kuyidagi bir qator omillarga koʻra ularni oʻzaro bir-biridan farqlash mumkin:

- sotuvchi va xaridorning munosabatlarining oʻziga hos hususiyatiga koʻra;

- Jo'natilayotgan maxsulotning xarakteri va mamlakatning tavakkalchilikka oid o'ziga xos jihatlari ga ko'ra;
- iste'molchining to'lov qobiliyati va yetkazib beruvchining ishonchliligiga ko'ra;
- etkazib berilayotgan mahsulot turi va qadr-qimmati, boshqa korxonalar tomonidan to'lov shartlarini taklif qilinishi, bozor (sotuvchi va oluvchiga foydali) tuzilish holati; bir davlatdan boshq davlatga o'tkazilayotgan vositalar o'tkazmasi cheklovlari riski; bojxona cheklovlari va boshqalarga bog'liq.

Agar yetkazib beruvchi iste'molchi bilan avvaldan xo'jalik yuritishda ishtirok etgan bo'lsa va unga oldingi xisob-kitob tarixi aniq bo'lsa, yangi faolitya uchun xisob-kitob riski kamayadi. Bordiyu, tasavvur qiling, yetkazib beruvchi iste'molchi bilan qandaydur sanoat ko'rgazmasi yoki shunga o'xshash joyda tasodifan tanishgan va aloqa o'rnatgan bo'lsa, ular bir-birlari haqida yetarlicha ma'lumotga ega bo'lmasalar hisob-kitob munosabatlari tomonlar o'rtasida asosli risk-hatarning mavjudligini inkor etmaydi.

To'lov metodi yetkazib beruvchi tovar ishab chiqarishda talab qilgan va uni jo'natishdagi kafolatlar bilan aniqlanadi. Ammo eng ishonchli xisob-kitob, bu tomonlar shartnoma imzolashlari natijasida yetkazib berilmagan tovar (ko'rsatilmagan ish va xizmat) uchun oldindan bo'nak tarzida amalga oshirilgan to'lov hisoblanadi va ushbu usul savdo amaliyotida nixoyatda kam hollarda uchraydi.

O'zbekiston Respublikasi milliy qonunlari tizimida hisob-kitoblarga oid asosiy masalalar O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi, «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi hamda «To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida»gi qonunlariga muvofiq va shu asosda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2020 yil 15 fevraldagi 3/12-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risidagi Nizomga³³ (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2020 yil 13 aprelda ro'yxatdan o'tkazildi, ro'yxat raqami 3229) asosan amalga oshiriladi. Unga ko'ra bugungi kunda naqd pulsiz hisob-kitoblarning quyidagi shakllari nazarda tutilgan:

memorial order;
to'lov topshiriqnomasi;
to'lov talabnomasi;
inkasso topshiriqnomasi;
akkreditiv orqali xisob kitob qilish

Birinchidan, hisob-kitoblarning aksariyat qismi banklar ishtirokida naqd bo'lmagan tarzda amalga oshiriladi. Ikkinchidan, bunday hisob-kitob iste'molchi uchun har doim ham qulay emas, chunki bunday holat unga sifatsiz tovar yoki kech qoladigan ta'minotlar xavfini yuzaga keltiradi. Yuqoridagilarni inobatga olib, ushbu riskni kamaytirish maqsadida xalqaro savdo amaliyotida: bank o'tkazmalari, inkasso, akkreditiv, cheklar, to'lov kartalari orqali xisob-kitob turlari qo'llaniladi.

Xalqaro hisob-kitob shakllari

Bank o'tkazmalari – xalqaro hisob-kitobning eng oddiy shaklidir, bu bir bankdan ikkinchi bankka aniq bir summani o'tkazma qabul qiluvchiga to'laydigan topshiriqnomadir.

Bank o'tkazmalari – bu hisob-kitobli bank operatsiyasi bo'lib, telegraf, pochta orqali yoki o'zgacha usulda bir bankdan boshqa bankka to'lov topshiriqnomasini o'tkazishdir. Bunday topshiriqnomalar – bank buyruqlari, bank-korrespondentlariga yo'naltirilgan va benefisiarlarga aniq pul summasi to'lovi haqidagi taqdim etilgan cheklar va boshqa to'lov hujjatlaridir.

To'lov topshiriqnomalari o'tkazuvchi ko'rsatmasiga asosan bankda tayyorlanadi. Arizalar bankda ro'yxatdan o'tkazilgan holda qabul qilinadi. Arizada keltirilgan ma'lumotlar asosida bank chet el bankiga valyuta o'tkazmasi haqida to'lov topshiriqnomasini tayyorlaydi. SHu bilan birgalikda to'lov

³³ <https://lex.uz/docs/4790646>

topshiriqnomalari qabul qiluvchi bank manfaatdorga to'laydigan yoki boshqa bankka o'tkazadigan aniq bir summani og'zaki, yozma yoki elektron ko'rinishda yuborilishidir. Bank import qiluvchining to'lov topshiriqnomasini o'z nomidan eksport qiluvchiga yuboradi. Topshiriqnomani olgach, bank eksport qiluvchilar o'z hisobidagi o'tkazilgan pul xaqiqiyligini tekshiradi. Mijoz topshiriqnomasi o'tkazma yuboruvchisi tomonidan bankka yuboriladi.

Eksport mollar va xizmatlar uchun chet el banklarining to'lov topshiriqnomalari telegraf, pochta va elektron (SWIFT tizimi bo'yicha) ko'rinishda vakil bank tomonidan taqdim etiladi.

SWIFT tizimi – butunjahon banklararo telekommunikatsiya uyushmasi. Bu bankka 200 dan ortiq tijoriy banklar a'zo bo'lgan, shulardan 30 dan ortig'i Rossiyadan. Har bitta to'lov topshiriqnomasi qayd etilgan order bilan tuziladi. Uning kopiyasi o'z hisobidan manfaatdor tomonga ko'chirma asosida yuboriladi. O'tkazma hujjatlarida o'tkazilgan summaning taqdim etish muddatini bank ko'rsatib o'tadi (eng uzoq muddat pul o'tkazilgan kundan boshlab 15 kun.) O'tkazma vaqtida olinmasa hujjatlarga asoslanib, tashkilot hisobidan o'chiriladi, o'tkazuvchi chet el banki o'tkazma haqida rasmiy murojat qilishi kerak bo'ladi. Ularga ko'rsatilgan muddat buzilgan holatida bank vakili manfaatdor hisobidan pulni ko'chirishi va bir vaqtning o'zida o'tkazmalar haqida chet el bank o'tkazuvchiga rasmiy murojat qilishi mumkin.

Hisob-kitoblarning inkassatsiya shakli.

Inkasso bo'yicha munosabatlar Xalqaro savdo palatasi tomonidan 1994 yil qabul qilingan va 1995 yil 1 yanvarda kuchga kirgan "Inkasso bo'yicha xalqaro Qoidalar" asosida tartibga solinadi. Ushbu qoidalarda asosan inkasso turlarini, to'lov va bajarilgan to'lovlarga hujjatlarni taqdim qilish tartibini, aksept va to'lov bo'lmaganligi haqidagi habarnomalarni, tomonlarni majburiyatlarini va javobgarlik doirasini belgilab beriladi.

Mazkur qoidalarni amaliyotda qo'llanilishi milliy qonun ijodkorlarini muayyan ma'noda chegaralab turadi. SHunday qilib, qoidalar barcha inkasso va tomonlar majburiyatlariga qo'llaniladi, lekin agar mahalliy davlat qonun ijodkorlari ichki qonunchilikda rad etib bo'lmaydigan ommaviy tartib to'g'risidagi izohga zid keladigan hollarda qo'llanilmaydi. Bu borada inkasso qo'llanmasi va inkasso topshiriqnomasini bajarilishi banklarning majburiyati emas. Agar bank biror sababga ko'ra inkasso topshiriqnomasini bajarmasa, bu haqida telekommunikatsiya aloqalari yoki boshqa usullar bilan tomonlarga habar berishi lozim.

Inkasso bo'yicha xalqaro Qoidalar"da inkasso quyidagicha tariflanadi:

Inkasso – bu bank tomonidan to'lovlarni, akseptlarni qabul qilish va to'lovlarga yoki akseptlarga qarshi shuningdek, boshqa shartlarga ko'ra hujjatlarni yetkazishga asoslangan, hujjatlar bilan qabul qilingan yo'riqnomalarga ko'ra amalga oshiriladigan xisob-kitob turi.

Hujjatlar **moliyaviy yoki tijoriy** bo'lishi mumkin.

Moliyaviy hujjatlar – bu veksellar o'tkazmasi, oddiy veksellar, cheklar va boshqa shu kabi hujjatlar, pullarni to'lovini qabul qilishda ishlatiladi,

tijoriy hujjatlar esa – bu moliyaga oid bo'lmagan hujjatlar qaysiki hisoblar, transport, tovarlarni taqsimlash haqida hujjatlardir.

Hujjatlarni ishlatilishiga ko'ra inkasso:

Sof inkasso – yoki moliyaviy hujjatlarga oid inkasso bo'lib, xisob-kitoblarning ushbu turi kamdan-kam qo'llaniladi. Asosan cheklar, veksellar va to'lov haqidagi tilxatlarni qabul qilishda foydalaniladi;

Hujjatli inkasso – tijoriy hujjatlar inkassosi. Hisob-kitobning bunday turi import qiluvchiga mahsulotini yuklashda qo'shimcha kafolat beradi. Asosiy tijoriy hujjatlar sifatida moliyaviy xujjatlar yoki hisob fakturalari inobatga olinadi.

Hujjatli inkasso hardorning hohishiga ko'ra hech qanday shubhalarsiz, siyosiy, iqtisodiy va yuridik tomonlama impoerter tomonidan qoidalarni buzilmagan holatida tovarni o'tkazilishida ifodalanadi.

Inkassoni amalga oshirishning bir necha usullari mavjud:

To'lovga qarshi hujjatlarni berish, naqd pul to'loviga qarshi haridorning hujjatlarni inkasso qiluvchi bankka berishga ruxsat beradi.

Akseptlarga qarshi hujjatlar berish, veksellarning o'tkazmalarining akseptiga qarshi haridorning

hujjatlarni inkasso qiluvchi bankka berishga ruxsat beradi. Eksport qiluvchi haridorning belgilangan muddat ichida majburiyatini amalga oshirishiga ishonch hosil qilganda, akseptlash uchun hujjatlarni taqdim yetishga rozi bo'lishi mumkin. Vekselning muddati sotuvchi va haridor o'rtasida belgilanadi. Vaqtning o'tishi odatda Import qiluvchining akseptni qabul qilgan sanasidan boshlanadi. Import qiluvchi akseptga ega bo'lmaguncha veksel uchun ma'suliyatni o'z bo'yniga olmaydi. Jarayon bankning vekselga "aksept qilindi" degan muhr bosishi bilan o'z yakuniga yetadi.

Inkasatsiya yo'naltirilgan barcha hujjatlar o'zida aniq va to'liq yo'riqnomani mujassam qilgan inkasaatsiya topshiriqnomasini kuzatishi kerak. SHu kabi inkassatsiyali ko'rsatmalarni banklar amalga oshirishiga ruxsat berilgan. Banklar kerakli qo'llanmani topish uchun hujjatlarni tekshirishi shart emas.

Inkasso topshiriqnomasi quyidagi ma'lumotlarni o'zida mujassam qilgan bo'lishi kerak: bank haqida ma'lumot, inkasso topshiriqnomasini qaerdan olinganligi, uning to'liq nomlanishi, manzil, telefon va faks raqami, boshqaruv haqida guvohnoma, to'lovchi haqida guvohnoma, taqdim etuvchi bank haqida guvohnoma, agar mavjud bo'lsa inkassoga tegishli summa va valyuta haqida ma'lumotnoma, to'lovning olish shartlari va muddatlari, hujjatlarni taqdim etish shartlari va boshqa shartlar.

Xalqaro xisob-kitoblarning turlaridan yana biri bu **indossament cheki orqali xisob-kitob qilish**.

Izoh bilan yoki izohsiz to'gridan-to'gri buyruq bilan aniq bir shaxsga to'lov bilan taqdim etilgan yoki o'rtacha indossamentlar yetkazilgan chek.

Indossamentni 4 xil turi bor: blankali, ismi yozilgan, maqsadli va muomalada bo'lomaydigan chek.

Blankali indossament ishlatilgan hollarda, chekni qo'lida ushlab turgan odam uni ikkinchi tarafga o'z imzosini qo'yadi.

Ismi yozilgan indossamentda esa chekni tegishli joyiga tarafga imzo qo'yib, bu chek bilan pul olish imkoniyatiga ega insonni ismi aniq ko'rsatilgan bo'ladi.

Maqsadli indossamentdan foydalanganda esa chekni tegishli joyiga chekni boshqa kishiga berishdan maqsad ko'rsatiladi, bu bilan u pul olish imkoniyatini cheklaydi.

Agar chek egasi chekni to'lov amalga oshirilishidan noroziligini ifoda etmoqchi bo'lsa va chekga egalik qilib turgan shaxs imkoniyatlarini cheklash istagida bo'lsa, u chek matnida "aylantirilmasin" degan so'zlarni kiritadi.

Bankning bunday izohlarini ta'sirini oshirish uchun shaxsiy indossament olinishi kerak. Banklar albatta indossamentni ketma-ketligini tekshirishi lozim, ammo ularni rasmiylashtirishda javobgarlikni o'z bo'ynilariga olishmaydi.

SHunday qilib, banklar cheklar xizmatini nazorat qilishda ularni ko'zdan kechirish ko'proq ahamiyatga ega. Bu jarayonda chekni ikkala tomoniga ham (yuza qismi va orti) ahamiyat berish kerak. Yuza qismida uning oluvchisi, summa, qog'oz, tashqi ko'rinishi, sana, imzo, muhr, transit kodi bo'ladi. Orqa tarafida esa indossamentga e'tibor beriladi: oluvchi kim, bankga shaxsi ma'lummi, maxsus muhr bormi? degan savollarga javob qidiriladi.

Bugungi kunda xisob-kitoblarnig eng zamonaviy va qulay bo'lgan uchullaridan biri – bu, **bank kartalari** orqali xisob-kitob qilishdir.

Xalqaro to'lovlarni amalga oshirishida bank kartalarining o'rnini:

Naqd pulsiz hisob-kitob tizimida plastic kartalar alohida o'rin egallaydi. American Express, Diners Club, Visa card, Master card xalqaro plastik kartalarining butun dunyo bo'ylab shiddat bilan yoyilib borayotganligi ularning xalqaro savdo jarayonlarida o'rni va rolini oshib borishiga sabab bo'lmoqda. Savdo firmalari bilan tovar borasida hisob-kitoblar haqidagi kelishuv tufayli ular allaqachon yearlicha keng tarqalishga ulgurdi. To'lov kartochkalari chek kitobchalarini kamroq ishlatilishi sababli ularning o'rnini egallay boshladi. Xalqaro to'lov aylanishda kartalarni ishlatilishi kreditlardan foydalanish imkoniyatini berdi, foydalanuvchining holatidan kelib chiqib uning sifatli hususiyatini oshirdi. Texnik vositalarning rivojlanishi tufayli kartalarda qo'shimcha magnitli ma'lumotlar bilan ta'minlanish imkoniyati vujudga keldi. Bu karta foydalanuvchilarining ATM mashinalar (maxsus bankomatlar)dan o'z xisob raqamlaridagi pullarni tez va oson yechish va xisob-kitob ishlarini yo'lga qo'yish imkoniyatini berdi.

Bu kartalar to'lov uchun cheklanmagan summasi ko'tarib yurishda va mahsulotni harid qilishda qo'shimcha yengillik beradi. Sababi, xisob-kitobni amalga oshirish uchun mijoz o'z banki bilan bog'lanishi va muayyan operatsiyalarni amalga oshirishi, buning uchun bank xizmatchilarining mexnatidan foydalanishi va eng muhimi, muayyan vaqt oralig'ida kutish majburiyatidan ozod bo'ladi.

Ba'zida bu kartalar **kredit kartalar** ham, deyiladi. Ular tovar haridida bank kreditidan foydalanish imkonini beradi, undan tashqari avans sifatida naqd pul ham olish mumkin. Uning xususiyatli afzalligi – harid davomida yoki naqd pul ko'rinishida avtomatik ravishda foydalanish uchun bankda kredit ochiladi va muayyan pul so'mmasi qo'yiladi. Qoidaga ko'ra, kredit liniyasi ham limitga egadir. **Debet kartalar** moliyaviy tashkilot va banklarga mijos hisobidan chek va omonatlardan foydalanish huquqini beradi. Bu kartalar firma belgisiga yega (masalan, VIZA yoki MASTER KARD). Buni ular savdo operatsiyalarida va bankomatlarda foydalanishlari mumkin.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro savdo huquqi sub'ektlari o'rtasida savdo huquqi ob'ektlarini o'zaro muomalaga kiritish natijasida tomondandari biri ikkinchisiga olingan tova yoki bajarilgan i shva xizmatlar haqqini to'lashda ifodalanadigan majburiyatlari yig'indisi- xalqaro xisob-kitoblarni tashkil etadi. Unga ko'ra xisob-kitoblar kontseptual jihatdan ikkiga: naqd va naqd bo'lmagan o'rinishda amalga oshiriladi. Yuqorida biz ularning qisqacha ro'yxatini keltirdik va asosiy tushunchalarini keltirib o'tdik.

6-mavzu. Xalqaro tashishlarni tartibga solinishi.

REJA

- 1.Xalqaro tashish munosabatlarini xalqaro huquqiy tartibga solinishi.
- 2.Xalqaro tashishlarning turlari.
- 3.Multimodal tashishlar.
- 4.Xalqaro tashish munosabatlarini kollizion tartibga solish

Tayanch so'z va iboralar: xalqaro qatnov temir yo'l, avtomobil, havo, dengiz transporti multimodal, kargo, TIR,

1.Xalqaro tashish munosabatlarini xalqaro huquqiy tartibga solinishi.

Xalqaro qatnov tushunchasi va uning o'ziga xos xususiyatlari. Mamlakatlar o'rtasida tashqi iqtisodiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy aloqalarning kuchayishi va rivojlanishi xalqaro transport aloqalari-ning kengayishiga, yuklar va yo'lovchilarni tashish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish muammolarini hal etishga ohb keladi. Yuridik adabiyotlarda, xalqaro shartnomalarda va qonun hujjatlarida yuklar va yo'lovchilarni ikki va undan ortiq mamlakat o'rtasida tashish bir mamlakat doirasida tashishdan (ichki tashishlar, ichki qatnovda tashishlardan) farqli ravishda xalqaro tashishlar yoki xalqaro qatnov deb ataladi.

Xorijiy davlat hududiga yuklar va yo'lovchilarning kirib kelishi o'zining yuridik shart-sharoitiga ko'ra bir-biridan farq qiladigan ikki xil vaziyatda sodir bo'lishi mumkin: a) xalqaro qatnov to'g'risida bitim mavjud bo'lmagani holda va b) mazkur masalaga oid ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama bitim mavjud bo'lgani holda. Bu holat mamlakatlar o'rtasidagi tashishlarning huquqiy rejimiga muhim ta'sir ko'rsatadi.

2. Xalqaro qatnov turlari.

Amaliyotda xalqaro qatnovlarning har xil turlari ma'lum, ularning har biri talay o'ziga xos xususiyatlarga ega. Transportning qaysi bir turidan foydalanishga qarab xalqaro qatnov temir yo'l, avtomobil, havo, dengiz transportida tashishlariga ajratiladi. Shu bilan birga, xalqaro yo'nalishlarda turli transport vositalari bilan tashishlar (masalan, temir yo'l - suv transporti bilan), O'zbekiston hududi orqali tranzit hamda konteynerli tashishlar ma'lum o'ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Amaldagi xalqaro bitimlarning qoidalaridan kelib chiqqan holda, xalqaro qatnovning quyidagi asosiy turlarini farqlash zarur:

a) ishtirok etuvchi transport tashkilotlarining xususiyatlariga ko'ra - transportning ayrim turlarida tashish va turli transport vositalari qatnovida tashish;b) tashish predmetiga ko'ra - yuklarni, yo'lovchilarni tashish, temir yo'l transportida esa - yuk bagajini (tovar bagajini) tashish; d) transport operatsiyalarining davriyHgiga qarab - muntazam (liniyali) va nomuntazam

tashishlar; e) yuklar va yo'lovchilar chegara punktlaridan (o'tib borilayotgan portlardan) o'tishi tartibini hisobga olgan holda - qayta ortishlarsiz (boshqasiga o'tirilmay) va qayta ortiladigan (boshqasiga o'tiriladigan) tashishlar; f) tashish qo'shni davlat hududida tugallanishi yoki tugallanmasligiga ko'ra - qo'shnilararo, tranzit va to'ppa-to'g'ri o'tadigan (aylanma, halqa shaklidagi) tashishlar; g) qatnov bir yoki bir nechta tashish shartnomasi asosida amalga oshirishiga qarab - to'g'ri bog'lanadigan, to'g'ri bog'lanmaydigan (bo'linishli) tashishlar, birin-ketin tashuvchilar tomonidan tashishlar va yangi joyga jo'natish bilan bog'liq tashishlar; h) transportning ayrim tarmoqlarida xalqaro qatnovlarning alohida turlari - chegara yonidagi (temir yo'l transport!) tashishlar, mayatnik qonuniyati asosidagi (avtomobil transporti) tashishlar.

Hozirgi vaqtda, ichki suv transportidan tashq'ari, transportning barcha turlarida ichki qonun hujjatlari emas, balki xalqaro shartnomalar xalqaro qatnovlarni huquqiy tartibga solishning asosiy manbai hisoblanadi. Bunday xalqaro shartnomalar («transport konvensiyalari») davlatlar o'rtasida transport aloqalarini o'rnatishda yuzaga keladigan keng doiradagi munosabatlarni tartibga soladi. Transport konvensiyalari, ular ko'p sonli bo'lishiga qaramay, mamlakatlar o'rtasida yuklar va yo'lovchilarni tashishni tashkil etish va amalga oshirish jarayonida yuzaga keluvchi ko'pgina masalalar yuzasidan yo'l-yo'riqlarni o'z ichiga olmaydi. Bunday hollarda, boshqa huquqiy manba yo'qligi sababli xalqaro qatnov tartibotini belgilash doimo ichki qonun hujjatlarining normalari yordamida amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi ko'plab transport konvensiyalariga qo'shilgan bo'lib, tashqi yuklarni jo'natish va qabul qilishda korxonalar va fuqarolar ushbu konvensiyalarning qoidalariga amal qiladilar. Transport konvensiyalarining normalari tovarlarning xalqaro oldi-sotdisi to'g'risidagi konvensiyalarning normalariga nisbatan imperativ (majburiy) tusga ega. 3. Xalqaro transport tashkilotlari. Xalqaro transport tashkilotlarining huquqiy sohadagi faoliyati juda rang-barang. U xalqaro shartnomalar loyihalarini tayyorlashni, transportga oid va texnik harxil reglamentlarni, yuk va yo'lovchilarni tashish qoidalarini, transport hujjatlari namunaviy shakllarini ishlab chiqishni, tavsiyalar va xulosalar, amaldagi bitimlarga sharhlar berishni, vositachilik va hakamlilik y o i i bilan nizolarni bartaraf etishni, rasmiy va boshqa huquqiy materiallarni, avvalo sud qarorlarini nashr etishni o'z ichiga oladi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotida xalqaro transport muammolari BMTning dengizda tashish bo'yicha qo'mitasi bo'lgan Savdo va taraqqiyot Konferensiyasi (YUNKTAD), xalqaro savdo huquqi bo'yicha Komissiyasi (YUNSTRAL), shuningdek tarkibida asosan avtomobil va daryo transporti masalalari bilan shug'ullanuvchi ichki transport bo'yicha Yevropa iqtisodiyot komissiyasi (YEIK) qo'mitasi ayniqsa faol ravishda ishlamoqda. qo'mita 1966-yil dekabr oyida BMT Bosh assambleyasi tomonidan ta'sis etilgan bo'lib, uning vazifasi «xalqaro savdo huquqini», shu jumladan transport sohasida «tobora muvofiqlashtirishga va bir xillashtirishga ko'maklashishdan» iborat.

Xalqaro transport sohasidagi kollizion normalarning boshqa umumiy o'ziga xosligi asosiy institut - tashish shartnomasining bir qancha kollizion bog'lanishlar ta'siriga bo'ysundirilishidan (bog'lanishlarning ko'pligi va sochilib ketganligidan) iboratdir. Xalqaro qatnov to'g'risidagi bitimlar va ichki qonun hujjatlari yuklar va yo'lovchilar tashish bo'yicha munosabatlar uchun quyidagi kollizion bog'lanishlarni nazarda tutadi: 1) jo'natish mamlakati qonuni; 2) o'tib borilayotgan mamlakat qonuni; 3) yuk to'xtatib qolingan (turilgan) mamlakat qonuni; 4) tashish shartnomasi o'zgartiriladigan mamlakat qonuni; 5) hodisa sodir bo'lgan joy mamlakati qonuni; 6) yuk tayinlangan mamlakat qonuni; 7) da'vo (talab) bildirilgan mamlakat qonuni; 8) sudida da'vo (sud qonuni) ko'rib chiqiladigan mamlakat qonuni. 8. Xalqaro tashish shartnomasi Yuklar va yo'lovchilarni xalqaro tashish shartnomalarining mohiyati shundan iboratki, tomonlarning bitimlari asosida transport tashkiloti yukni (yo'lovchini) tayinlangan punktga eltib qo'yish majburiyatini o'z zimmasiga oladi, buning uchun yuk egasi (yo'lovchi) tashish haqini to'lash majburiyatini oladi.

- **Xalqaro yuk va yo'lovchi tashish huquqi manbalari kollizion bog'lanishlar**

- 1) jo'natish mamlakati qonuni;
- 2) o'tib borilayotgan mamlakat qonuni;

- 3) yuk to'xtatib qolingan (turilgan) mamlakat qonuni;
- 4) tashish shartnomasi o'zgartiriladigan mamlakat qonuni;
- 5) hodisa sodir bo'lgan joy mamlakati qonuni;
- 6) yuk tayinlangan mamlakat qonuni;
- 7) da'vo (talab) bildirilgan mamlakat qonuni;
- 8) sudida da'vo ko'rib chiqiladigan mamlakat qonuni.

• **Ichki normativ-huquqiy hujjatlar**

- 1) Havo kodeksi;
- 2) Fuqarolik kodeksi;
- 3) "Avtomobil transporti to'g'risida";
- 4) "Temir yo'l transporti to'g'risida";
- 5) "Avtomobil yo'llari to'g'risida";
- 6) "Yo'l harakati xavfsizligi to'g'risida";
- 7) "Maxsus yuklar va harbiy tarkiblarning tranziti to'g'risida" va boshqa qonunlar

Xalqaro ko'lamda yo'lovchi va yuk tashishni himoya qiluvchi shartnomalarga alohida e'tibor qaratish lozim. Xalqaro transport oborotida tovar taqsimlash hujjatlari. Tashish munosabatlarini tartibga soluvchi O'zbekiston Respublikasi ishtirokidagi xalqaro shartnomalari. 1956 yilgi Yuklarni avtomobilda xalqaro tashish shartnomasi to'g'risidagi Konventsiya, 1971 yilgi Yo'l harakati to'g'risidagi Konventsiya, 1975 yilgi MDP daftarchasidan foydalanib, yuklarni xalqaro tashish to'g'risidagi bojga oid Konventsiya, 1957 yilgi Xavfli yuklarni avtomobilda xalqaro tashish to'g'risidagi Yevropa bitimi, 1997 yilgi Avtomobilda yo'lovchi va bagajni xalqaro tashish to'g'risidagi Bishkek konventsiyasi, 1970 yilgi Tez buziladigan oziq-ovqat mahsulotlarini xalqaro tashish to'g'risida va bunday tashuvlar uchun mo'ljallangan maxsus transport vositalari to'g'risidagi Bitim, 1975 yilgi Xalqaro avtomagistrallar to'g'risidagi Yevropa bitimi (SMA).

• **Xalqaro qatnov turlari.** Amaliyotda xalqaro qatnovlarning har xil turlari ma'lum, ularning har biri talay o'ziga xos xususiyatlarga ega. Transportning qaysi bir turidan foydalanishga qarab xalqaro qatnov temir yo'l, avtomobil, havo, dengiz transportida tashishlariga ajratiladi. SHu bilan birga, xalqaro yo'nalishlarda turli transport vositalari bilan tashishlar (masalan, temir yo'l – suv transporti bilan), O'zbekiston hududi orqali tranzit hamda konteynerli tashishlar ma'lum o'ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Amaldagi xalqaro bitimlarning qoidalaridan kelib chiqqan holda, xalqaro qatnovning quyidagi asosiy turlarini farqlash zarur:

a) ishtirok etuvchi transport tashkilotlarining xususiyatlariga ko'ra – transportning ayrim turlarida tashish va turli transport vositalari qatnovida tashish;

b) tashish predmetiga ko'ra – yuklarni, yo'lovchilarni tashish, temir yo'l transportida esa – yuk bagajini (tovar bagajini) tashish;

v) transport operatsiyalarining davriyligiga qarab – muntazam (liniyali) va nomuntazam tashishlar;

g) yuklar va yo'lovchilar chegara punktlaridan (o'tib borilayotgan portlardan) o'tishi tartibini hisobga olgan holda – qayta ortishlarsiz (boshqasiga o'tirilmay) va qayta ortiladigan (boshqasiga o'tiriladigan) tashishlar;

d) tashish qo'shni davlat hududida tugallanishi yoki tugallanmas ligiga ko'ra – qo'shnilararo, tranzit va to'ppa-to'g'ri o'tadigan (aylanma, xalqa shaklidagi) tashishlar;

e) qatnov bir yoki bir nechta tashish shartnomasi asosida amalga oshirilishiga qarab – to'g'ri bog'lanadigan, to'g'ri bog'lanmaydigan (bo'linishli) tashishlar, birin-ketin tashuvchilar tomonidan tashishlar va yangi joyga jo'natish bilan bog'liq tashishlar;

j) transportning ayrim tarmoqlarida xalqaro qatnovlarning alohida turlari – chegara yonidagi (temir yo'l transporti) tashishlar, mayatnik qonuniyati asosidagi (avtomobil transporti) tashishlar.

Yuklarni multimodal (modal) tashishlar deb har xil transport turlaridan foydalaniladigan tashishlarga aytiladi. SHunga muvofiq, mul'timodal transport deganda yuklarni butun tashish

yo'nalishi davomida tashish uchun jalb etilgan barcha transport turlari majmuasi tushuniladi. Ba'zi xorijiy manbalarda mul'timodal termin intermodal atamaga mos keladi. Xalqaro mul'timodal tashishlar odatda bitta tashuvchining javobgarligi ostida bir nechta transport turlaridan foydalanib, to'g'ridan-to'g'ri tashish uchun yagona narx bo'yicha bitta tashish hujjati bilan amalga oshiriladigan tashish sifatida belgilanadi. Bugungi kunda iqtisodiy va huquqiy adabietlarda bunday tashishlar "kombinatsiyalashgan", "aralash", "intermodal" deb ham ataladi. Ushbu atama tashuvlarni amalga oshiruvchi tomonlar va huquqni muhofaza qilish organlari uchun bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, ko'plab davlatlar qonunchiligiga va xalqaro miqesda qabul qilingan mul'timodal tashishlarni aniq belgilashga hech qanday endashuv mavjud emas. Multimodal tashish – bu tashishni tashkil etuvchi shaxs tomonidan tashish jara'ida tashishda ishtirok etuvchi transport turlari sonidan qat'iy nazar yagona tashish hujjati asosida tashish majburiyatini oluvchi tashishlar hisoblanadi. Masalan, tashishning dastlabki elkasida, tyagach, yuk avtomobili, tirkama èki yarim tirkama, olib qo'yiladigan kuzov èki konteyner (20 fut èki undan katta) avtomobil transportida va oxirgi elkasida - temir yo'l, ichki suv yo'llari èki dengiz orqali (boshqa variant: temir yo'l - ichki suv yo'llari dengiz orqali tashish) transportlari ishtirok etadi. SHunday qilib, multimodal transportda yuk birligi belgilangan yo'nalish bo'ylab kamida ikki xil transport turi bilan tashiladi.

7-mavzu. Deliktning kollizion masalalari.

Reja

- 1.Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni kollizion masalalari. (umumiy masalalari).
- 2.Chet el huquqida tartibga solish.
- 3.Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni kollizion masalalari.
4. O'zbekiston Respublikasi huquqida tartibga solish..
- 5.Boshqa shartnomadan tashqari majburiyatlari

Tayanch so'z va tushunchalar: zarar yetkazish, shartnoma, zarar, Bazel Konvensiyasi

Xalqaro xususiy huquq ma'lum bir huquq sohasida, turli huquq normalaridan tashkil topgan majmua sifatida huquqshunoslik sohasida, shuningdek huquq fani sohasida qo'llanishidan qat'i nazar, o'ziga xos alohida ahamiyatga ega. Uning normalari vositasida faqat bitta davlat ichidagi munosabatlar emas, balki uning doirasidan tashqariga chiqadigan, ya'ni turli davlatlar o'rtasidagi ichki huquq qoidalariga bevosita taalluqli bo'lgan va ularda nazarda tutilgan munosabatlar tartibga solinadi³⁴. Bu kabi munosabatlar orasida shartnomadan tashqari majburiyatlar, ya'ni zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar masalasi muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining VI bo'limi bevosita xalqaro xususiy huquq normalarini fuqarolik-huquqiy munosabatlariga nisbatan tatbiq qilish masalalariga bag'ishlangan (FKning 1158–1199-moddalari).

Shartnomadan tashqari majburiyatlar bilan bog'liq munosabatlar Fuqarolik kodeksining 1193–1196-moddalarida belgilangan tartibda bir taraflama harakatlardan iborat majburiyatlardir. Bunda zarar yetkazilganligi oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar, iste'molchiga yetkazilgan zarar uchun javobgarlik, asossiz bo'yluk orttirish natijasida vujudga keladigan majburiyatlar bo'yicha bog'liq munosabatlarni tartibga solish qoidalari belgilangan bo'lib, ular mohiyatiga ko'ra hozirgi zamon xalqaro xususiy huquqining tamoyillarini o'zida mujassamlashtiradi.

³⁴ Rahmonqulov H.R. O'zbekistonda xalqaro xususiy huquqning ahamiyati va vazifalari // Davlat va huquq. – T.: –2000. –№2. – B. 3.

Xalqaro xususiy huquq bo'yicha shartnomadan tashqari majburiyatlar asosan xalqaro huquqiy xarakterdagi fuqarolik munosabatlaridan iborat bo'ladi.

Zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar haqida so'z yuritilganda shuni ta'kidlash kerakki, bunday hollarda asosiy kollizion mezon bo'lib, unda zarar yetkazilgan joy qonuni tamoyili amal qiladi. Masalan, Germaniya, Italiya, Gretsiya, Turkiya, Yaponiya va boshqa bir qator davlatlarda ushbu tamoyil amal qiladi.

Biroq turli mamlakatlarda delikt (huquqbuzarlik) sodir etilgan joy turlicha tushuniladi. Zarar undirilishini talab qilishga asos bo'lib noqonuniy harakat yoki harakatsizlik sodir etilgan joy yoki shu harakat oqibati kelib chiqqan joy yoki ikkala holatning bir-biri bilan uzviy bog'liqligi bo'lishi mumkin.

Masalan, Shveysariya davlatining "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi qonunida belgilanishicha, agar zarar yetkazgan shaxs va jabrlanuvchi bir davlatning fuqarolari bo'lgan taqdirda, ya'ni ikkala tomon ham bir davlatda istiqomat qilishsa, zararni undirish bo'yicha kelib chiqqan nizo shu davlatning qonunchiligiga asosan sud tomonidan ko'rib chiqiladi.

Zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar huquqiy tabiatiga ko'ra qoida tariqasida asosan fuqarolik huquqining, jumladan, xalqaro xususiy huquqning asosiy institutlaridan biri hisoblanadi. Demak, bu turdagi majburiyatlar fuqarolik-huquqiy majburiyat sifatida tan olinadi va jabrlanuvchi o'ziga yetkazilgan zarar uchun tegishli tartibda ma'lum shakldagi mulk yoki boshqa bir ashyoni, shuningdek zarar yetkazish oqibatida kelib chiqqan ma'naviy zararni qoplashni aybdordan talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, ma'naviy zarar jabrlanuvchining mulkiga yoki sog'lig'iga yetkazilgan zarar qoplanishidan qat'i nazar, talab qilinishi mumkin.

Shu sababli jabrlanuvchi moddiy va ma'naviy zararning har birini o'z xohishiga ko'ra ham alohida, ham bir paytning o'zida ikkalasi birgalikda qoplanishini talab qilish huquqiga ega bo'lishi ta'minlanadi. Bu holat O'zbekiston Respublikasi FKning 1022-moddasida belgilab qo'yilgan. Ma'naviy zarar yetkazilganligi uchun javobgarlik shartnomadan tashqari delikt (huquqbuzarlik) xatti-harakati yoki harakatsizligi oqibatida kelib chiqadigan majburiyatdir. Bu turdagi majburiyatlarni xalqaro xususiy huquq normalari va bevosita fuqarolik huquqi normalari orqali tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ikkala huquq sohasi va sud amaliyoti oldida turgan asosiy muammo bu ma'naviy zararni qoplash miqdorini belgilashning yagona mezonlarini ishlab chiqish va sud amaliyotida uni odilona qo'llash hisoblanadi.

Ko'rib chiqilayotgan masalaning murakkabligi inobatga olingani FKning 1022-moddasi mazmunidan ham yaqqol ko'rinadi, ya'ni yetkazilgan ma'naviy zararni qoplash miqdori shaxsga yetkazilgan jismoniy va ma'naviy uqubatning xarakteriga, delikventning (huquqbuzarning) aybi darajasiga e'tibor berilgan holda sud tomonidan belgilanishi nazarda tutilib, shu bilan birgalikda yetkazilgan ma'naviy zararni qoplash miqdorini aniqlashda sudlardan ikkita asosiy tamoyilning bajarilishiga, ya'ni oqilonalik va adolatlilikka rioya qilish talab qilinadi. Agar zarar yetkazgan va zarar ko'rgan shaxslar har xil mamlakatlarda yashasa, bu holda nizolar harakat sodir bo'lgan joy huquqi bilan tartibga solinadi.

Masalan, Vengriyaning qonuni quyidagi qoidalarni belgilaydi. Zarar yetkazganlik uchun javobgarlikka nisbatan zarar yetkazgan shaxsning harakati yoki harakatsizligi sodir etilgan joyda amal qilinadigan qonun qo'llaniladi, agar zarar ko'rgan shaxs uchun bu afzalroq bo'lsa, zarar yuzaga kelgan hududdagi mamlakatning qonuniga amal qilish kerak, agar zarar yetkazgan va zarar ko'rgan shaxslar bitta davlatga mansub bo'lsa, bu holda ushbu davlatning qonuni qo'llaniladi, aybli harakatga qodirlik zarar yetkazganning shaxsiy qonuniga yoki delikt (huquqbuzarlik) sodir etilgan joyning qonuniga ko'ra belgilanishi mumkin. Masalan, Xitoy Xalq Respublikasida noqonuniy harakat sodir etish joyining qonuni amal qiladi.

Shunday qilib, kollizion masalani hal qilishda delikt majburiyatlariga nisbatan ko'pincha zarar yetkazilgan joyning qonuni qo'llanilib, shu bilan birga u basharti zarar ko'rgan shaxsning mamlakati huquqi unga zararni qoplashga doir yaxshiroq imkoniyatlar tug'dirsa, tuzatishlar bilan qabul qilinadi. Zarar yetkazuvchi harakat bir mamlakatda sodir etilib, natijasi esa boshqa mamlakatda yuzaga kelsa, birmuncha murakkabroq vaziyat tug'iladi. Ko'p tomonli bitimlar

(1960-yilda qabul qilingan “Atom energetikasi sohasida uchinchi shaxslarga nisbatan bo‘lgan javobgarlik to‘g‘risida”gi Parij konvensiyasi, 1926-yilda qabul qilingan “Atom kemalari egalarining javobgarligi to‘g‘risida”gi Brussel bitimi hamda 1963-yilda qabul qilingan “Yadroviy zarar uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik to‘g‘risida”gi Vena bitimi) tegishli harakat (oqibat) yuz bergan mamlakatlarning sudlari vakolatligi tamoyilidan kelib chiqadi. Bunda sud ishini ko‘rayotgan joylashgan mamlakatning huquqi qo‘llanilishi lozim. Lekin ko‘p mamlakatlar ushbu bitimlarga qo‘shilmagani sababli bu kabi masalalarga doir alohida ikki tomonlama shartnomalar amal qiladi.

1929-yilda qabul qilingan Varshava konvensiyasi hamda 1955-yilda qabul qilingan Gaaga protokoliga binoan tashuvchining yo‘lovchiga, yukiga, qo‘ldagi yukiga hamda boshqa yukka yetkazilgan zarar uchun javobgarligi miqdori alohida belgilanadigan summa bilan cheklanadi (masalan, yo‘lovchiga yetkazilgan zarar uchun 250 ming frank kompensatsiya belgilangan)³⁵.

MDH mamlakatlari bitimida zarar yetkazish oqibatida yuzaga keladigan majburiyatlar bo‘yicha tomonlarning huquq va vazifalarini belgilash tartibi haqidagi kollizion normalar mavjud. Ularda zararni qoplash to‘g‘risidagi talabga asos bo‘lgan harakat (harakatsizlik) sodir etilgan mamlakat qonun hujjatlarida belgilanadi. MDH mamlakatlarining model Fuqarolik kodeksi belgilaydiki, zarar yetkazilganda iste‘molchiga nisbatan quyidagi huquqlar qo‘llanilishi mumkin: iste‘molchi istiqomat qiladigan mamlakatning huquqi, ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko‘rsatgan shaxs yashaydigan mamlakatning huquqi, iste‘molchi tovar sotib olgan yoki unga xizmat ko‘rsatilgan mamlakatning huquqi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida yetkazilgan zararga nisbatan qo‘llaniladigan huquq

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar o‘ziga xos belgilarga ega bo‘ladi. Xususan, bu majburiyatlarning ta‘sir doirasi zararni qoplashning moddiy xususiyatlariga ega bo‘lishiga qaramasdan, mulkiy hamda shaxsiy nomulkiy munosabatlarni qamrab oladi. Ular to‘liq xarakterga ega bo‘lgan mulkiy huquqlar yoki shaxsiy nomulkiy manfaatlarining buzilishi natijasida kelib chiqadi. Garchi huquq jabrlanuvchi bilan shartnomaviy munosabatlarda bo‘lgan shaxs tomonidan buzilgan bo‘lsa-da, majburiyatlar mutlaq huquqlar buzilganligi tufayli shartnomasiz xarakterga ega bo‘ladi. Bu majburiyatlar zarar kim tomonidan kimga yetkazilgani, zarar qanday ko‘rinishda yetkazilgani va zararni qoplash usullaridan qat‘i nazar, uning to‘liq qoplanishini nazarda tutadi, qonunda nazarda tutilgan hollarda esa zararni to‘lash majburiyati boshqa shaxslarga ham yuklatilishi mumkin.

Zarar yetkazish tufayli vujudga keladigan majburiyatga binoan jabrlangan shaxs yetkazilgan zarar uchun javobgar bo‘lgan shaxsdan o‘ziga avvalgi holati tiklanishini yoki ko‘rgan zararining qoplanishini talab qila oladi. Qonunda zararni qoplash majburiyati zarar yetkazuvchi bo‘lmagan shaxsga ham yuklatilishi mumkin (FKning 985-moddasi). Bu holatda uchinchi shaxsga nisbatan da‘vo qo‘zg‘atish orqali zararni undirib olish mumkin.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni qo‘llash uchun mulkiy zararining bo‘lishi, zarar yetkazuvchining xatti-harakati yoki harakatsizligi qonunga xilof bo‘lishi, qonunga xilof harakat bilan zarar o‘rtasida sababli bog‘lanish mavjud bo‘lishi, zarar yetkazgan shaxsning bevosita aybi bo‘lishi kerak.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatning mazmunini jabrlanuvchining avvalgi holati tiklanishini yoki ko‘rgan zararining to‘lanishini talab qilishga bo‘lgan huquqi va yetkazilgan zarar uchun javobgar bo‘lgan shaxsning mazkur harakatlarni amalga oshirishga qaratilgan burchi tashkil etadi.

³⁵ Дадабаев Ю., Рахимов Г. Международное частное право. / Учебное пособие. – Фергана, 1999. – С. 75.

Yetkazilgan zararni to'lashga qaratilgan mazkur majburiyat bo'yicha belgilanadigan javobgarlik shartnomadan tashqari vujudga keladigan javobgarlik hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1184-moddasiga binoan ko'chmas va ko'char mol-mulkka nisbatan mulk huquqi hamda boshqa ashyoviy huquqlar agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, bu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Mol-mulkning ko'chmas yoki ko'char ashyolarga mansubligi, shuningdek mol-mulkning boshqacha yuridik baholanishi ana shu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Mulk turgan joy qonuni mulk huquqi mazmunini ham belgilaydi. Agar mulkdor ashyoni boshqa davlatga olib kelsa, uning mulkka nisbatan huquq doirasi o'zgarishi mumkin, chunki bu davlatda mulkka tegishli qonun boshqacha mazmunda bo'lishi mumkin. Bu yerdan keyingi holat kelib chiqadi. Agar O'zbekiston fuqarolariga chet elda uy yoki boshqa mulk tegishli bo'lsa, bu mulkka bo'lgan huquq O'zbekiston qonunchiligi bilan emas, balki o'sha chet el davlati qonunchiligi bilan belgilanadi. Lekin ko'char mulk O'zbekiston Respublikasiga olib kelinadigan bo'lsa, uning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan belgilanadi.

Mulk turgan joy qonuni (prinsipi) ashyoviy (mulkiy) huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishini aniqlaydi (FKning 1185-moddasi). Mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi agar O'zbekiston Respublikasining qonunlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi yoxud bekor bo'lishi uchun asos bo'lgan harakat yoki boshqa holat sodir bo'lgan paytda bu mol-mulk turgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Mulk turgan joy qonuni mulk huquqining o'tish shartlarini ham belgilaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi FKning 1185-moddasiga ko'ra bitim predmeti bo'lgan mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi agar tomonlarning kelishuvida boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, ushbu bitim bo'ysundirilgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Xalqaro xususiy huquq tamoyillariga asoslangan holda ashyoviy huquqlarga zarar yetkazilgan taqdirda FKning 1188-moddasiga binoan mulk huquqini va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilishga nisbatan jabrlanuvchining xohishiga ko'ra mulk joylashgan mamlakatning huquqi yoki sud qaysi mamlakatga tegishli bo'lsa, o'sha mamlakatning huquqi qo'llanadi. Bu o'rinda shunday huquqiy munosabatlarga nisbatan qo'llanuvchi huquqni aniqlash va yetkazilgan zararga va bu zararni qoplashga bog'liq da'voni ko'rib chiqish jarayonida bir qator kollizion bog'lanishlarni hisobga olish kerak. Jumladan, ashyo joylashgan joy qonuni, mulkdorning xususiy qonuni, bitim tuzilgan joy qonuni, sotuvchi mamlakatining qonuni va ashyoni jo'natish joyi qonuni.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1194-moddasida zarar yetkazishdan kelib chiqqan majburiyatlarga nisbatan bir qator kollizion bog'lanishlar nazarda tutilgan. Zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha huquq va majburiyatlar zararni undirishda talab qilish uchun asos bo'lgan harakat yoki boshqa holat yuz bergan mamlakatning huquqi bo'yicha belgilanadi. Yetkazilgan zarar uchun mulkiy javobgarlik zarar yetkazish harakati yoki harakatsizligi noqonuniy harakat hisoblangandagina vujudga keladi. Ba'zi harakatlarning qonuniy yoki noqonuniyligi to'g'risidagi masalani hal qilishda qonunning ma'nosini aniq tushunishga imkoniyat beradigan an'anaviy qoidalarni ham e'tiborga olish zarur. Noqonuniy harakatlarning mazmuni FKning 985-moddasida aniq ko'rsatilgan, chunki zarar yetkazish ehtimol qilingan hollarning hammasini avvaldan belgilash mumkin bo'lmaydi.

FKning 988-moddasi sudga zararning qanday holatda yetkazilganligini e'tiborga olib, zarar yetkazgan shaxs kimning manfaatini ko'zlab harakat qilgan bo'lsa, zararni qoplashni shu uchinchi shaxsga yoki uchinchi shaxsni ham, zarar yetkazgan shaxsni ham zarar haqini to'lashdan butunlay yoki qisman ozod qilish huquqini beradi. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan mulkiy javobgarlik faqat noqonuniy harakat bilan zarar o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lgandagina vujudga kelishi mumkin.

Ayb haqidagi umumiy qoidalar shartnomadan tashqari belgilanadigan javobgarlikka ham taalluqli bo'lishi mumkin. Ammo bu masalada ba'zi bir izohlar berilishi kerak. Shartnomadan tashqari bo'ladigan javobgarlik faqat imperativ, ya'ni qat'i normalar bilangina tartibga solinadi, shartnoma yuzasidan belgilanadigan javobgarlik ayb bo'lmagan holatda faqat ayrim hollardagina vujudga kelishi mumkin. Zarar yetkazilganlik uchun javobgarlik esa aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, ham belgilanishi mumkin. Masalan, FKning 999-moddasi bo'yicha ayb bo'lmaganida ham javobgarlikning belgilanishi mumkin deb qayd etilgan.

Ortiqcha xavf manbayidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik FKning 999-moddasida belgilanishicha, faoliyati tevarak-atrofdagilar uchun ortiqcha xavf tug'diradigan yuridik shaxslar va fuqarolar (transport tashkilotlari, sanoat korxonalari, qurilishlar, avtomobil egalari va shu kabilar) ortiqcha xavf manbayida yetkazilgan zararni agar bu zararining bartaraf qilib bo'lmasligini yoki jabrlanuvchining qasddan harakatlari natijasida sodir bo'lganligini isbot qilib bermasalar, qoplashga majburdirlar, shuningdek mazkur yuridik shaxslarning fuqarolik javobgarligi zarar yetkazishda aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, belgilanadi va ular zararining tasodifan yetkazilishi hollarida ham javobgar bo'ladilar.

Havo transporti korxonalarining yo'lovchilar oldidagi mulkiy javobgarligi yana ham oshiqroq darajada belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksining 113-moddasiga ko'ra havo transportida yo'lovchi tashish yo'lovchining havo kemasiga chiqish uchun aeroport perroniga kirgan vaqtidan boshlab tashuvchining vakolatli shaxslari kuzatuv ostida perrondan chiqish qismiga binoan yuqoridagi vaqt mobaynida, ya'ni havo kemasining uchib ketishida, parvoz qilishida, undan chiqishida ko'rilgan zarar, ya'ni yo'lovchining o'limi, uning sog'lig'iga shikast yetkazilishi yoki boshqacha tarzda zarar yetkazilishi uchun agar zarar yoki zararining ko'payishi jabrlanuvchining qo'pol ehtiyotsizligi natijasi ekanligini isbotlab bera olmasa, havo transporti korxonasining javobgarligi zarar bartaraf qilib bo'lmaydigan kuch natijasida sodir bo'lganda ham belgilanadi.

FKning 999-moddasiga ko'ra belgilanadigan javobgarlikning farq qiladigan muhim xususiyati ayb bo'lmaganida ham mulkiy javobgarlikning belgilanishidir. FKning 999-moddasida ko'rsatib o'tilgan yuridik shaxslar va fuqarolar bu moddaning qoidalari bo'yicha belgilangan javobgarlikka faqat oshiqcha xavf manbayi ta'siri natijasida kelgan zarar uchungina javobgar bo'ladilar.

FKning 999-moddasida ko'rsatilgan ortiqcha xavf manbalarining turlarini mukammal deb bo'lmaydi, chunki fan va texnikaning doimiy rivojlanishi natijasida ularni to'la va aniq sanab o'tishning imkoniyati yo'q. Xalqaro xususiy huquqda qabul qilingan qoidaga muvofiq chet davlat huquqining kollizion normasi O'zbekiston Respublikasi qonuniga havola etgan barcha hollarda O'zbekiston qonunni qanday qo'llayotgan bo'lsa, chet el davlati sudi yoki boshqa davlat organi ham uni shunday qo'llashi shartdir.

Respublikamizning sud va boshqa vakolatli davlat organlari chet el qonun normalarini, agar bunday holat tegishli qonun, xalqaro shartnoma qoidalari yoki tomonlardan biri chet el elementi bilan O'zbekiston tashkiloti o'rtasida tuzilgan bitimga asoslangan bo'lgan taqdirda qo'llashlari mumkin. Har qanday kollizion norma chet el davlat huquqi tizimlarining noaniq sohadagi harakati kuchini va uning ta'sirida yuzaga keladigan subyektiv huquqlarni tan olishga yo'naltirilgan bo'ladi. Shuning uchun bu norma termin va tushunchalar yordamida ifodalanib, mazmunan tegishli huquq tizimlari uchun umumiy hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida chet el huquqi kollizion normaga havola etilgan hollar emas, balki moddiy huquqqa havola etilganda qarshi tomon va uchinchi mamlakat huquqi qo'llaniladi. Agar O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari chet el huquqiga havola etilsa-yu, chet el huquqida tegishli munosabatlarni tartibga solish nazarda tutilmagan bo'lsa, bunday holda O'zbekiston qonun hujjatlarini qo'llamaslikka asos yo'q. Chet el elementi ishtirokidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda chet el huquqi u FKning 1168-moddasi, 1169-moddaning 1, 3 va 5-qismlariga, 1171 va 1174-moddalariga muvofiq qo'llanilgan hollarda qarshi tomon sifatida, albatta, O'zbekiston Respublikasi huquqiga va uchinchi mamlakat huquqiga havola etish kerak.

Chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq

Xalqaro xususiy huquq bo'yicha chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq bilan bog'liq fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish amaliyoti o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Bu sharh talab qilinmaydigan holatdir. Chunki har bir davlat o'z milliy qonunchiligiga, o'z navbatida, bu davlatlar qonunchiligi tegishli huquq tizimlariga (romangerman, anglo-sakson kabi tizimlari) kiradi, shuningdek har bir mamlakatning milliy an'analari davlat qonunchiligida o'z aksini topadi. Bu o'rinda bir tomonlama, ikki yoki ko'p tomonlama xalqaro shartnomalar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu sababli ham xalqaro xususiy huquq va amaliyotining asosiy instituti sifatida butun dunyo hamjamiyati tomonidan tan olingan kollizion normalar, xususan, chet elda yetkazilgan zararni, uning miqdorini aniqlash va qoplash mezonlari tartibi kabi masalalar hal qilinadi. Chet elda zarar yetkazilganligi oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha huquq va burchlar, agar fuqarolar yoki yuridik shaxslar ayni bitta davlatdan bo'lsalar, shu davlat huquqi bilan belgilanishi lozim.

Xalqaro xususiy huquq bo'yicha chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq masalalarini to'g'ri hal qilish maqsadida ommaviy tartib to'g'risidagi shartlar keng qo'llaniladi. Ommaviy tartib to'g'risidagi shart xorijiy huquqni qo'llashni cheklash uchun ishlatiladi. Qator mamlakatlarda kollizion normalar murojaat etishni talab qiladigan chet el qonuni bosharti bu normalar ushbu davlatning ommaviy tartibiga zid bo'lsa, qo'llanmasligi mumkin. Ommaviy tartibga nisbatan ziddiyat bu huquqiy tartibot asoslariga nisbatan ziddiyatdir. Uning yuzaga kelishi Fransiyada 1804 yildagi Fuqarolik kodeksini turlicha talqin qilish bilan ifodalanadi. Unga ko'ra, ichki ommaviy tartib – jamoat tartibi hamda qoidalarni xususiy bitimlar bilan buzishni taqiqlashdir. Shuningdek, Fransiyada xalqaro ommaviy tartib tushunchasi, ya'ni chet el huquqini qo'llashni cheklash, ommaviy tartib to'g'risidagi shart joriy etilgan. 1958-yildagi Nyu-York konvensiyasida aytiladiki, chet el arbitraj qarorlari ijro etilishining tan olinishi, bosharti davlat organlari bu qarorlarni ijro etish uning jamoat tartibiga zidligini topsa, rad qilinishi mumkin. Bunda ichki ommaviy huquqni hamda xalqaro ommaviy huquqni farqlash lozim³⁶.

Ommaviy tartib tushunchasi aksariyat davlatlarning sud tajribasi va doktrinasida o'ziga xos noma'lumlik bilan tasniflanadi. Sudlar u haqidagi shartdan cheklash, ayrim hollarda esa chet el huquqini qo'llash, shuningdek boshqa ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi mamlakat huquqini to'liq rad etish maqsadida foydalanadilar. Ushbu shartni qo'llash doiralarini belgilash to'liq sudlarga havola etilgan.

Ayrim davlatlar tajribasi uchun ommaviy tartib to'g'risidagi shartdan foydalanish haqidagi masalaga nisbatan ehtiyotkorlik yondoshuvi xos. Lekin chet el huquqini ikkilamchi qo'llamaslik imkoniyati bor. Ikki mamlakat qonunlari o'rtasidagi prinsipial tafovutlarning mavjudligi ommaviy tartib to'g'risidagi shartni qo'llash uchun shunchaki asos bo'lishi mumkin emas, chunki bu shart mamlakat huquqini boshqa davlatda qo'llashni rad etishga olib kelishi mumkin. Nyu-York konvensiyasiga ko'ra arbitraj qarorini ijro etishni xohlamagan tomon ko'p hollarda boshqa asoslarga binoan ish yuritish imkoniyati bo'lmaganda ushbu shartdan foydalanishga harakat qiladi. Lekin ushbu konvensiyani qo'llashning xalqaro tajribasi shundan dalolat beradiki, sudlar ushbu asosga ko'ra qarorlarni ijro etishni faqat istisno etuvchi hollarda rad etadi.

Buning uchun, birinchidan, xorijiy davlat qonunining qandaydir normasi emas, balki uni qo'llash oqibatlari bizning huquqiy tartibot asoslariga zid kelishi kerak; ikkinchidan, ommaviy

³⁶ Рузиназаров Ш.Н. Производство по делам с участием иностранных организаций, международных организаций и осуществляющих предпринимательскую деятельность иностранных граждан, лиц без гражданства // Хозяйство и право. – 2001. – №1. – С. 75.

tartibga murojaatlar arbitraj yoki sud qarorini tan olish va ijro etish oqibatlari mazkur mamlakat huquqiy tartiboti tamoyiliga daxldor bo'lgan taqdirdagina qo'llanilishi kerak. Hozirgi zamon xalqaro xususiy huquqida chet el huquqini qo'llamaslik imkoniyati ham keng qo'llanilib, bunda milliy huquqning qat'i imperativ normalariga murojaat etilib, ular qo'llanishi lozim bo'lgan chet el huquqi normalari oldida ustunlikka ega bo'lishi mumkin.

Masalan, Shveysariya va Germaniya xalqaro xususiy huquqida shunday qoidalar borki, ularga binoan ushbu mamlakatlarning imperativ normalari mazkur qonunga muvofiq qaysi avlat huquqi qo'llanilishi lozim bo'lishidan qat'i nazar qo'llanilmoqda. Aynan shu munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan qoidalar 1980-yilgi huquq to'g'risidagi Rim konvensiyasida ham mavjud. MDH mamlakatlarining model fuqarolik kodeksida shu narsa nazarda tutilganki, huquqni qo'llash to'g'risidagi qoidalar qonunchilikning huquqni qo'llashdan qat'i nazar, tegishli munosabatlarni tartibga soladigan fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining manfaatlariga doir huquqlarni ta'minlash uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan imperativ normalariga daxldor emas.

Chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq bo'yicha kelib chiqadigan muammolar umume'tirof etilgan kollizion normalar yordamida hal qilinadi. Kollizion normalar o'z xarakteriga ko'ra bir necha ko'rinishda bo'lishi mumkin. Masalan, bir tomonlama – ular faqat mazkur mamlakat qonunining qo'llanilishini ko'rsatadi, ikki tomonlama – ham mazkur mamlakatning, ham chet el mamlakatining huquqini qo'llashga yo'l qo'yiladi. Kollizion normalarning mazmuni ularning tuzilishiga qarab aniqlanadi. Bu tuzilish boshqa huquqiy normalar tuzilishidan farq qilib, asosan ikki narsani, ya'ni chet el elementi huquqiy munosabatlarining turi (huquq institutlari) va mavjud munosabatlarga nisbatan qo'llanishi mumkin bo'lgan mamlakat huquqiga bog'lanish ta'rifini o'z ichiga oladi. Fuqarolik-huquqiy normalar, kollizion normalar imperativ yoki dispozitiv xususiyatga ega bo'lishi mumkin, birinchisi majburiy, ikkinchisi – ular o'rtasidagi munosabatlarga nisbatan boshqa huquqni qo'llashning tamoyiliga yo'l qo'yiladi.

Kollizion normalarni qo'llash jarayonida, ushbu normalarni izohlashda ishlatiladigan yuridik tushunchalarni tasniflash muammosi yuzaga keladi. Turli mamlakatlar huquqida bu tushunchalar o'z mazmuniga ko'ra bir-biriga har doim ham to'g'ri kelmaydi. Masalan, Fransiyada da'vo muddatiga fuqarolik huquqining tushunchasi sifatida, Buyuk Britaniya, AQSH va Finlandiyada protsessual huquqning tushunchasi sifatida qaraladi. Hozirgi davrda Buyuk Britaniya va AQSHda bunday tasniflashdan asta-sekin voz kechilmoqda. Agar Fransiya sudi da'vo muddatini o'z huquqiga ko'ra emas, balki Angliya huquqiga ko'ra tasniflasa, bu holda u da'vo muddatiga nisbatan Angliya huquqi qoidalarini qo'llashi mumkin emas. Ko'pgina g'arb mamlakatlarining doktrinasi shundan kelib chiqadiki, yuridik tushunchalarni tasniflash sud qonuniga ko'ra qonunni tanlash muammosi hal qilinguniga qadar, ya'ni kollizion norma qo'llanganiga qadar o'tkazilishi lozim. Lekin kollizion norma asosida chet el qonuni qo'llanilishi kerak bo'lsa, bu holda har qanday tasniflash kollizion norma olingan huquqiy tizim asosidagina bo'lishi mumkin.

Har qanday kollizion norma chet el huquqi tizimlari nomuayyan doirasining harakatini hamda yuzaga kelgan subyektiv huquqlarni tan olishga qaratilgandir. Shuning uchun bu norma ham atamalar, ham tushunchalar orqaligina ifoda etilishi mumkin bo'lib, ular mazmuniga ko'ra tegishli huquqiy tizimlar uchun umumiy hisoblanadi.

Kollizion sabablarga bog'liq holat esa boshqacha, ya'ni huquqni qo'llashdagi to'liq aniqlik faqat sud qonuniga ko'ra sabablarni tasniflashdan foydalanish yo'li orqaligina ta'minlanishi mumkin. Chunonchi, mamlakat fuqarolik huquqida bo'lgan o'sha tushunchalardan foydalanish yo'li bilan amalga oshiriladi. Masalan, xalqaro savdo tajribasida kontrakt tuzilgan joyning turlicha talqin etilishi sababli qator qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Angliya huquqida bu joy akseptni jo'natish joyi bo'yicha, boshqa aksariyat mamlakatlarda esa akseptni olish joyi

bo'yicha aniqlanadi. Shuningdek, ikkilamchi tasniflash ham mavjud, ya'ni kollizion norma qo'llanganidan keyin u kollizion norma olingan huquqiy tizim asosida amalga oshirilishi kerak.

Bu o'rinda bir savol tug'iladi. Chet el qonuniga murojaat etishni qanday tushunish kerak? Agar moddiy huquq normalariga bo'lgan murojaat deb tushunilsa, bu holda, qayta murojaat qilish doktrinasini qo'llamaslikni anglatadi. Agar xorijiy davlat huquqiga yaxlit holda murojaat deb tushunilsa, bu holda ushbu doktrinani qabul qilishni anglatadi. Xorijiy davlatlarning qonunchilik tajribasi hamda doktrinasini qayta murojaat etish hamda uchinchi mamlakat huquqiga murojaat etishni qo'llash to'g'risidagi savolga aniq javob bermaydi. Masalan, Polshaning "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi Qonuni bu murojaatning ikkala turini tan oladi. Vengriyadagi shunday qonun esa o'z huquqiga murojaat etishni tan oladi. Germaniyada shartnoma huquqi sohasidagi murojaat tan olinmasdan, balki boshqa holda tan olinadi. Avstriya va Shveysariyaning "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi Qonuniga asosan qayta murojaat qilish tan olinadi. Shuni ta'kidlash kerakki, qayta murojaat qilish doktrinasini 1980 yildagi Rim konvensiyasida qabul qilinmagan edi.

Masalan, Shveysariyaning "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi qonunida chet el qonuniga bo'lgan murojaatni moddiy huquqqa murojaat etish sifatida talqin qilish taklif etiladi, fuqaroning shaxsiy maqomi bilan bog'liq vaziyatlar bundan mustasnodir.

Chet elda yetkazilgan zararga nisbatan qo'llaniladigan huquq masalalari doirasi umumjahon globallashuvi va jahon xo'jalik tizimining integratsiyalashuvi jarayoni rivojlangan sari kengayib boradi. Masalan, aviakompaniyalar, koinot faoliyati, ekologik xavfsizlik, oziq-ovqat, farmatsevtika mahsulotlari ishlab chiqarish va yana bir qator boshqa sohalar shular jumlasiga kiradi. Masalan, aviatashuvchi (aviakompaniya) yo'lovchiga yoki yukning egasiga yetkazilgan zarar uchun fuqarolik-huquqiy jihatdan javobgar bo'ladi. Xalqaro havo yo'llari havo transportidan foydalanuvchilarning manfaatlarini ko'zlab, shuningdek raqobat kurashida aviakompaniyalar tomonidan turli shart-sharoitlardan foydalanish, javobgarlikdan qochish maqsadida turli vositalar qo'llanilishi sababli aviatashuvchining moddiy javobgarligi masalalariga bir xil yondashuvni talab etadi.

Ushbu sohadagi davlatlarning o'zaro hamkorligi "Varshava tizimi" nomini olgan turkum shartnomalarni qabul qilishda o'z aksini topgan. Bu shartnomalarning asosiy shartlariga ko'ra bitim (xizmatlarni sotishga doir kontrakt) tomonlari javobgarlik subyektlari bo'lganligi uchun bu masalalar xalqaro xususiy huquq sohasiga bevosita taalluqlidir.

1929 yildagi Varshava konvensiyasiga binoan tashuvchi yo'lovchining vafot etishi yoki har qanday tan jarohati olishi tarzidagi, yukning yo'q qilinishi, yo'qolishi yoki unga shikast yetkazilishi, shuningdek tashishga kechikish ko'rinishida bo'lgan zarar uchun javobgardir. Varshava tizimi shartnomalari bo'yicha aviatashuvchining maksimal javobgarlik chegaralari (pul miqdori bo'yicha javobgarlikni cheklash) belgilab qo'yilganki, ular davlatlarning o'ziga xos o'z milliy aviakompaniyalariga nisbatan himoyalash siyosatini aks ettiradi, bunda zararni qoplash tartibi ham nazarda tutilgan. Xalqaro havo transporti orqali shartnomadagi tashuvchidan boshqa shaxs amalga oshiradigan tashishga daxldor bo'lgan ayrim qoidalarni birxillashtirishga qaratilgan. Varshava konvensiyasiga qo'shimcha bo'lgan 1961-yildagi Gvadalaxara konvensiyasi Varshava konvensiyasining asosiy tamoyillarini ijaraga olingan havo kemalarida tashishga tatbiq etgan.

Hozirgi paytda eng yirik aviakompaniyalar tomonidan, avvalambor, Amerika aviakompaniyalari tomonidan javobgarlikning maksimal chegaralarini oshirishga qaratilgan tendensiya kuzatilmoqda. Bunda Amerika aviakompaniyalarining rivojlanayotgan davlatlarning hali to'liq kuchga kirmagan yosh aviakorxonalari bilan bo'lgan raqobat kurashi o'z aksini topadi. Ushbu nuqtayi nazardan qaraganda, 1966-yildagi qator aviakompaniyalar o'rtasida tuzilgan Monreal bitimini alohida ta'kidlab o'tish kerak. Bu bitim tashuvchining javobgarlik chegarasini 75 ming AQSHdollarigacha ko'paytirdi, shuningdek boshqa mamlakatlar hududiga yo'lovchi va yuk tashish uchun ushbu chegarani qabul qilgan aviakompaniyalargagina yo'l qo'yiladi. 1971-yildagi Gvatemala protokoli javobgarlik chegarasini bir yo'lovchi uchun 100 ming AQSH

dollarigacha oshirib, tashuvchining obyektiv javobgarlik tizimini qabul qildi (uning aybi bilan bog'liq bo'lmagan hollarda).

1975-yilda qabul qilingan 4-sonli Monreal protokoli ham tashuvchining obyektiv tamoyilidan kelib chiqadi. Bu protokol ham Gvatemala protokoliga o'xshab barcha davlatlarda kuchga kirmagan.

Oxirgi yillarda texnik sabablarga ko'ra, aviahalokatlar yuz bergan hollarda da'volarni bevosita havo kemalarini ishlab chiqaruvchilarga nisbatan taqdim etish muammosi dolzarb bo'lib qoldi. Shu tariqa havo harakatini boshqarish organlarining javobgarligi to'g'risidagi masala ham o'z-o'zidan yuzaga keladi. Xalqaro huquqda, jumladan, xalqaro xususiy huquqda bu muammolar hali etarli darajada tartibga solinmagan.

1952-yilda Rimda xorijiy havo kemasi tomonidan yer yuzida uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi konvensiya tuzilgan edi. Bu konvensiya zararni qoplash miqdorini havo kemasi og'irligiga qarab belgilaydi va unga ko'ra havo kemasi ekspluatanti (zarar yetkazilgan paytda kemadan bevosita foydalanuvchi shaxs) javobgarlik subyektini hisoblanadi. Bunda zarar deganda yo'lovchining o'limi, tan jarohati hamda uning mol-mulkiga kemandagi jismoniy ta'sir etishi yoki unga narsa tushishi natijasida yetkazilgan zarar tushuniladi. 1978 yilga kelib esa Monrealda Rim konvensiyasini o'zgartirish to'g'risida protokol qabul qilingan edi. Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi paytda aviadvigatellar shovqini tufayli hamda samolyotlardan foydalanishda shovqin zarbasi natijasida yetkazilgan zarar uchun javobgarlik, atrof-muhit va aholiga turli xarakterdagi avariyalardan so'ng kemalar hamda atom reaktori va jangovar yadro quroli bo'lgan suvosti kemalarining cho'kishi oqibatida yetkazilgan zarar uchun javobgarlik to'g'risidagi dolzarb masalalar xalqaro miqyosda hamon etarli darajada hal etilmagan.

Xalqaro koinot huquq normalarini buzganlik uchun javobgarlik koinot faoliyatini davlatlarning hukumat organlari yoki nohukumat yuridik shaxslar amalga oshirganidan qat'i nazar, tegishli davlatlarning zimmasida bo'ladi. Koinotda xalqaro tashkilot faoliyat ko'rsatgan taqdirda javobgarlik ham tashkilot, ham ishtirok etuvchi davlatlarning zimmasida bo'ladi (solidar javobgarlik).

Agar huquqiy jihatdan to'g'ri bo'lgan koinot faoliyati natijasida chet el davlatiga yoki uning jismoniy va yuridik shaxslariga zarar yetkaziladigan bo'lsa, bu holda zararni qoplash vazifasi koinot obyektini uchirishni amalga oshiruvchi yoki tashkil etuvchi davlatning, shuningdek obyekt uchiriladigan hudud yoki uskuna joylashgan hududdagi davlatning zimmasida bo'ladi. Moddiy javobgarlikni amalga oshirish tartibi 1972 yildagi koinot obyektlari tomonidan yetkazilgan zarar uchun xalqaro javobgarlik to'g'risidagi konvensiyada belgilanadi.

Konvensiya zarar tushunchasiga hayotdan mahrum etish, tan jarohati yetkazish yoki boshqacha tarzda aholi sog'lig'iga zarar yetkazish yoxud davlat, jismoniy yoki yuridik shaxslarning va xalqaro tashkilotlarining mol-mulkini yo'q qilish yoxud unga shikast yetkazishni kiritadi.

Bu javobgarlik obyektiv xususiyatga ega bo'lib, u zarar yer ustida yoki havo kemasi uchganda sodir etgan hollarga taalluqlidir. Bir davlatning koinot obyektini tomonidan boshqa davlatning koinot obyektiga har qanday joyda yetkazilgan zarar uchun javobgarlik ayb tamoyiliga asoslanadi. Ming afsuski, hozirgi davrda ayrim rivojlangan davlatlar tomonidan koinot harbiy kuchlarining tashkil etilishi bu sohadagi muammolar doirasi yanada kengayishiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Hozirgi zamon xalqaro xususiy huquqi turli adabiyotlarda bir necha bor ta'kidlanganidek, jiddiy o'zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Bu kabi o'zgarishlar ham milliy qonunchilik va sud amaliyotida hamda xalqaro huquq normalarida o'z ifodasini topmoqda. Bunday o'zgarishlar xususiy emas, balki alohida yagona tusga ega bo'lib (o'zgarishlar yoki yangi alohida kollizion normalarning paydo bo'lishi), ular kollizion huquqning, uning falsafasining, global maqsadlarining mohiyatiga taalluqlidir.

Ularning eng muhimlari quyidagilardan iboratdir: egiluvchan kollizion normalar sonining ko'payishi; oila, meros huquqi va bu munosabatlarga tegishli deliktlar sohasida tomonlar irodasi mustaqilligining keng tarqalishi; ommaviy tartib masalalari.

Kollizion normalar orqali tartibga solishdagi hozirgi o'zgarishlar yuridik adabiyotlarda ko'pincha XX asrning 60-yillarida Amerika kollizionistlari tomonidan taklif etilgan novellalar bilan bog'lanib, klassik xalqaro xususiy huquq doirasida vujudga kelgan. Klassik xalqaro xususiy huquq vujudga kelishining sabablari, vaqti va joyi bizga ko'pgina adabiyotlardan birinchi navbatda L.A.Luns asarlaridan, xususan, uning "Xalqaro xususiy huquq kursi"dan ma'lumdir³⁷. Huquqshunoslarning an'anaviy vazifasi chet el elementi bilan bog'liq bo'lgan fuqarolik huquqiy munosabatni u yoki bu huquqiy tizimga ulash mumkin bo'lgan bo'g'inni aniqlashdadir. Ularning tajribada yoki qonun normalarida mavjudligi va mustahkamlangani sudyalarga nizoni hal etish, tomonlarga esa ularning huquqlari qaysi huquq bilan tartibga solinishi haqida oldindan bilish imkoniyatini yaratadi.

Ayrim omadli deb topilgan echimlar vaqt sinovidan o'tdi hamda aksariyat mamlakatlarning hozirgi zamon kollizion huquqida qo'llanilmoqda. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin: jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni (FKning 1168-moddasi), yuridik shaxs qonuni (FKning 1175-moddasi), sud qonuni (sud joylashgan mamlakatda amal qilinayotgan qonun), fuqarolik-huquqiy munosabatlarning subyektlari tomonidan tanlangan huquq, mazkur huquqiy munosabat uzviy bog'langan qonun, xatti-harakat sodir etilgan joy qonuni, zarar yetkazilgan joy qonuni, sotuvchi mamlakatining qonuni, nikoh qayd qilingan joy qonuni va boshqalar. Ularning qo'llanilishi hamda talqin qilinishi ma'lum qiyinchiliklarga duch kelishiga qaramasdan, ular turli milliy huquq normalari va odatlari majmuyidagi ishonchli va aniq mo'ljall bo'lib xizmat qiladi.

Xalqaro hamkorlikning rivojlanishi hamda faollashuvi vaqt o'tgan sari xalqaro xususiy huquqda son jihatidan o'zgarishlarga olib keladi, shu tufayli turli hamkorlik sohaslarining ko'payishini hisobga olgan holda kengayib borayotgan xalqaro aloqalarga muvaffaqiyatli xizmat ko'rsatishi mumkin bo'lgan kollizion normalar soni yanada ko'payadi.

XX asr xalqaro xususiy huquq rivojlanishi uchun juda qo'l keldi, chunki uning birinchi yarmida kollizion muammolar avval ko'rilmagan miqyosda keng tadqiq etilgan adabiyotlar paydo bo'ldi. Ularning ko'pchiligida qariyb sakkiz asr mobaynida o'zining maqsadga muvofiqligini isbotlovchi kollizion huquqning asoslari bo'lib hisoblanuvchi tamoyillar va maqsadlar shubha ostiga olindi. Ilgari mavjud bo'lmagan savollar jahon kollizionistlari oldida paydo bo'ldi. Ularni oddiy qilib quyidagicha ifodalash mumkin: kollizion normalar yordamida qo'llaniladigan huquqni oddiy aniqlash emas, balki bu qanday oqibatlariga olib kelishini, qaysi moddiy huquq normalarining qo'llanilishini va oqilona hamda muayyan huquqiy munosabatlar adolatli tartibga solinishini hisobga olish lozimdir.

Xalqaro xususiy huquqda bo'layotgan o'zgarishlarni aniq misol keltirish orqali eng yaxshi tarzda namoyon etish mumkin. Adabiyotda buni qisqacha L.A.Luns "Xalqaro xususiy huquq kursi"da³⁸, batafsilroq esa uni V.P.Zvekov yaqinda chiqqan "Xalqaro xususiy huquq bo'yicha leksiya kursi"da tahlil qilgan³⁹.

Masalan, 1990-yil 16-sentabrda D.Bebkok o'zining o'rtoqlari va umr yo'ldoshi Jekson (ularning barchalari Nyu-York shtati Rochester shahrida yashaydi) bilan birga Jeksonning mashinasida shanba va yakshanbaga Kanada bo'ylab safarga jo'nashadi. Ular bir necha soatdan keyin Kanadaning Ontario hududiga etib kelganlarida mashina yo'ldan chiqib, yo'l yonidagi toshli devorga uriladi. Nyu-York shtatiga qaytishda jiddiy tan jarohatlari olgan D.Bebkok

³⁷ Луниц Л.А. Курс международного частного права. Общая часть. – М., 1973.

³⁸ Луниц Л.А. Курс международного частного права. Особенная часть. – М., 1975. – С. 362.

³⁹ Звекон В.П. Международное частное право. Курс лекций. – М., 1999. – С. 123.

Jeksonga qarshi da'vo qo'zg'atadi hamda uni avtomobilni boshqarishdagi ehtiyotsizlikda ayblaydi.

Javobgar Jekson da'voga qarshi bo'ladi. Asos ushbu holda qo'llaniladigan huquq halokat yuz bergan joy huquqi bo'lib, Ontarioning amaldagi qonunida nazarda tutilishicha, avtomashina egasi yoki haydovchisi basharti u yo'lovchilarni (professional ravishda) haq evaziga tashimayotgan bo'lsa, mashinadagi har qanday shaxsning sog'lig'iga zarar yetkazganlik yoki uning o'limi uchun javobgar bo'lmaydi.

Bir qator sharhlovchilar ta'kidlaganidek, ushbu ishda yuzaga kelgan savol oddiy: *lex loci delicti* yetkazilgan zararni qoplash mumkinligi haqidagi masalani hal qilishda hamisha qo'llanilishi yoki kollizion norma zararni undirishda yoki undirishni rad etishda muhim bo'lgan boshqa omillarni ham hisobga olishi kerakmi? O'sha vaqt uchun an'anaviy, AQSHning xalqaro xususiy huquq bo'yicha kitobida (*Restatement of Conflict Laws USA*) mavjud bo'lgan hamda sudlar tomonidan so'zsiz qo'llanilgan *lex loci delicti* kollizion normasi belgilab qo'yganki, zararni yetkazishdan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlar zarar yetkazilgan joy huquqi bilan tartibga solinadi. Birinchi instansiyadagi sudda ish aynan ana shu tarzda hal etilgan hamda D.Bebkokka uning da'vosi bo'yicha rad etilgan.

Ammo ish apellatsiya tarzida shtat sudida ko'rilganda uning boshqa jihatlar ham yuzaga keladi. Shtatning apellatsiya sudida ko'rib chiqishga doir boshqa yondashuvlarda aytilgani deliktning klassik vaziyatida tasodif emasdek tuyulardi. Bu vaqtga kelib taniqli Amerika kollizionistlari V.Kuk, V.Riza, B.Karri, A.Erensveyg va boshqalarning ishlari e'lon qilinib, ularda o'sha vaqt uchun yangi bo'lgan kollizion huquqning konsepsiyalari o'z aksini topgan. Turli mualliflik yondashuvlarida bu nazariyalarni yagona g'oya birlashtirgan, ya'ni klassik kollizion normalarning qattiqligi va mo'ljallanganligini bartaraf etish hamda aniq nizolarni ko'rib chiqishda oqilona va adolatli echimlarga erishishni ta'minlashi mumkin bo'lgan yangi mezon va tamoyillarni ishlab chiqish kabilar.

Tajribada xalqaro xususiy huquq sohasida yangi yondashuvlarni qo'llash huquqni qo'llaydigan organlar oldiga murakkab vazifalarni qo'yadi. Xalqaro xususiy huquqning ushbu muammosi – qattiq kollizion normalardan voz kechish hamda adolatli va oqilona natijaga erishish maqsadida bu borada sud muhimroq rol o'ynaydigan egiluvchanlikni ishlab chiqish xususiy huquq kardinal muammosining muhim qismidir: qonun va adolatning, qonun va sud nuqtayi nazarlarining nisbiyligi jamiyat oldida qonun paydo bo'lishi bilan birga vujudga keladi. Turli mamlakatlarda, turli tarixiy davrlarda turlicha hal etilgan ushbu muammoni ma'lum bo'lgan quyidagi ibora to'g'ri ifodalaydi: “*jus summa injuria*” (eng mukammal qonun bu buyuk adolatsizlikdir)⁴⁰.

Hozirgi zamonda huquqning ham milliy, ham konvension jihatdan rivojlanishi huquqqa hamda qonun va sudlar o'rtasidagi nisbatga bo'lgan yondashuvga etarli e'tibor berganlarning haqligini tasdiqlamoqda. Hozirgi zamondagi fuqarolik va xalqaro xususiy huquq adolat, oqilona, odatda kabi iboralardan keng foydalanadi. Ushbu kategoriyalardan foydalanish sud va arbitraj tajribasi guvohlik qilganidek, sudning o'zboshimchaligiga olib kelmadi, lekin hozirgi zamondagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarning adekvat tartibga solinishini ta'minlashga yordam berdi. Bu yerda shunga e'tibor berish kerakki, qonunning o'zi ushbu kategoriyalar qo'llanishi lozim bo'lgan aniq doiralarni belgilaydi, bu esa qonunni qo'llashda aniqlik va oldindan bashorat qilishdan saqlashga ko'mak beradi. Shu o'rinda Gollandiyalik yurist P.Sxilfgardning Gollandiyaning yangi Fuqarolik kodeksi qabul qilinishi bilan bog'liq bo'lgan fikrini keltirish mumkin: “Huquq qoidalar majmuasiga qaraganda qandaydir kattaroq narsa bo'lib, u aslida ko'pchilik ishtirok etuvchi doimiy “suhbatdir”⁴¹. Falsafiy nuqtayi nazardan qaralganda esa quyidagi iborani ta'kidlab o'tish joiz: “haqiqat har doim bahsda aniqlanadi”.

Nazariy hamda amaliy nuqtayi nazardan qaraganda, xalqaro xususiy huquqning asosiy institutlaridan biri hisoblanadigan shartnomadan tashqari majburiyatlar asosan zarar yetkazish

⁴⁰ Звеков В.П. Международное частное право. Курс лекций. – М., 1999. – С. 125.

⁴¹ Право и арбитражная практика. Вып. 1. – М., 1997. – С. 33.

oqibatida kelib chiqadigan barcha (huquqbuzarlik) delikt holatlarini bitta kodeks yoki qonun miqyosida qamrab olib bo'lmaydi. Bu holatlar behisobdir.

Masalan, jahon miqyosida adekvat biologik nazoratsiz ko'payish xususiyatiga ega bo'lgan o'simliklarni himoya qilish uzoq muddatli vositalarining o'sib borayotgan ishlab chiqarish hajmi butunjahon xalqaro xavfsizlik muammosiga aylanmoqda. Ayrim hollarda shu narsa namoyon bo'ladiki, import qilingan oziq-ovqat mahsulotlarida inson sog'lig'i uchun xavfli bo'lgan o'simliklardan himoya qilish vositalari mavjud bo'lgan. Turli pestitsidlar, detergenlar, farmatsevtika mahsulotlari, kosmetika, fertelayerlar va hokazolarning katta miqdorlari odam organizmiga doim salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu boisdan ham organizmga nisbatan umumiy uzoq muddatli bo'lgan ta'sirlarni aniqlash uchun maxsus toksikologik tadqiqotlar talab etiladi. Shuning uchun xalqaro shartnomalar tuzish orqali yuqorida tilga olingan zararli mahsulotlar konsentratsiyasi miqdorining minimal yo'l qo'yiladigan mezonlarini aniqlash lozim. Bu muammolar barcha davlatlar tomonidan birgalikda hal etilishi lozimdir, chunki u hamma davlatlar manfaatiga tegishli. Shu munosabat bilan, yuqorida tilga olingan xavfli mahsulotlarning salbiy ta'siridan jahon hamjamiyati turli davlatlari aholisini himoya qilish uchun qo'shma xalqaro huquqiy vositalar mexanizmlarini izlash va ishlab chiqish dunyo huquqshunoslari oldida turgan juda dolzarb muammodir.

Shu bilan birga, hozirgi paytda xalqaro xususiy huquqda mavjud bo'lgan hamda kam o'rganilgan yana bitta muhim muammo haqida aytib o'tish lozim. Masalan, aksariyat hollarda milliy chegaralar suv qatlamlari havzalari bilan to'g'ri kelmaydi.

Shu tariqa chegara oldida vujudga keladigan ifloslanishlar qo'shni mamlakat hududlariga ham tarqalishi mumkin. Bu holda yuqorida aytib o'tilganidek, u yoki bu davlat aholisi sog'lig'iga hamda shu davlatning ekologik xavfsizligiga zarar yetkazilgan taqdirda zararni qoplash bilan bog'liq masalalarni huquqiy jihatdan hal qilish juda katta ahamiyatga ega.

Shu o'rinda qayd qilish lozimki, ayrim xalqaro savdo bitimlari, chunonchi, 1988-yildagi tariflar va savdo bo'yicha bosh bitim ehtimol keyinchalik 1989 yilgi Bazel konvensiyasiga o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Masalan, konvensiyaning ayrim jihatlari tariflar va savdo bo'yicha bosh bitim eng qulay rejim bo'lgan mamlakatning tarifiga hamda uning milliy majburiyatlariga zid bo'lishi mumkin.

Masalan, tovar yoki xizmat kabi bo'lgan turli xil xavfli chiqindilarning maqomi Tariflar va savdo bo'yicha bosh bitim talqini bo'yicha etarli darajada tushunarli emas. Birorta dastur xavfli chiqindilar bilan xomashyo yoki mahsulot sifatida muomala qilish yoki chiqindilarga foydali moddiy tarkibiy qismlar yoki ikkilamchi foydalanish uchun mahsulot sifatida qarash haqidagi ta'rifni taqdim etmagan. Dunyo bo'yicha chiqindilar harakatini aniqlash to'liq emas, shuningdek uning yaxlit emasligiga qaramasdan, ayrim bir xil vaziyatlarning tahlili bunday oqimlar tarqalishini tushunish uchun etarli emasdir.

Oxirgi yillarda har yili xavfli chiqindilarning 6 miliondan ortig'i milliy chegaralar orqali harakat qilgan. Bu chegaralararo harakatning ko'lami, albatta, oxirgi paytlarda hisobga olinganidan ham ko'proq bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, shuni tan olish kerakki, 1989-yildagi Bazel konvensiyasi bo'yicha xavfli chiqindilarni eksport-import qilish bo'yicha cheklovlar amalda jahon bozorida ma'lum ziddiyatlarga olib kelishi mumkin. Har qanday holda bu konvensiya huquqiy javobgarlik hamda xavfli chiqindilar chegaralararo harakatidan kelib chiqadigan zarar uchun kompensatsiyalar va ulardan ozod etish bo'yicha protokolni qabul qilish orqali rivojlantirilishi lozim. Xavfli chiqindilarni xalqaro miqyosda yuklashni nazorat qilish masalasi hozirgacha ochiq qolmoqda.

8-mavzu. Oila va vorislik munosabatlarini kollizion masalalari.

Reja

- 1.Oila munosabatlarini kollizion tartibga solishining umumiy masalalari.
 - 2.Oila munosabatlarining chet el fuqarosi va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi alohida turlariga nisbatan oila qonunchiligining qo'llanilishi.
 - 3.Xalqaro xususiy huquqda vorislikning umumiy muammolari.
 - 4.Vorislik statuti.
 - 5.Ko'chmas mulkka nisbatan vorislikning ahamiyati.
 - 6.Vasiyatnoma bo'yicha vorislik
- Tayanch so'z va tushunchalar

1.Oila munosabatlarini kollizion tartibga solishining umumiy masalalari.

Keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi bilan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi oilaviy munosabatlarni huquqiy tartibga solish masalalari alohida dolzarblik kasb etmoqda. Bu holat quyida e'tiboringizga havola etilayotgan bir qator obyektiv xarakterdagi sabablar bilan bog'liqdir; - aholi ko'chishining o'ta kuchayib ketganligi, shu jumladan bir mamlakat fuqarolarining u yoki bu mamlakatdan o'tga hamda chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning bu mamlakatga erkin kirib kelishi; - O'zbekiston fuqarolari bilan chet el fuqarolari o'rtasidagi (ish yuzasidan) amaliy va shaxsiy aloqalarning kuchayib borayotganligi. O'zbekiston fuqarolarining chet el fuqarolari bilan nikoh tuzishlari sonining sezilarli darajada oshganligi, bitta oila a'zolarining turli davlatlar fuqarolari bo'lishi hollarining ko'payganligi yuqorida sanab o'tilgan holatlarning oqibatidir. Bunda xorijiy (xalqaro) element ishtirokidagi xilma-xil munosabatlar, ya'ni nikoh tuzishda, nikohning tugatilishida, nikohni haqiqiy emas deb topishda, er-xotin o'rtasidagi shaxsiy nomulkiy va mulkiy munosabatlarda, ota-ona va bolalar o'rtasidagi mulkiy munosabatlarda tafovutlar yuzaga keladi.

Xalqaro xususiy huquqda xorijiy davlatlar fuqarolari bo'lgan shaxslar ishtirok etadigan munosabatlar, ya'ni masalan, ularning o'zaro nikoh tuzishlari yoki umumiy fuqarolikka ega bo'lmagan erxotinning aliment to'lash to'g'risida bitim tuzishi xorijiy element ishtirokidagi munosabatlar deb ataladi. Huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgartirilishi yoki tugatilishi bilan bog'liq bo'lgan yuridik fakt chegaradan tashqarida sodir bo'lgan hollarda ham (masalan, O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida O'zbekiston fuqarolari o'rtasida nikohning tuzilishi yoki tugatilishi) chet el elementi bilan murakkablashgan oilaviy munosabatlar mavjud bo'ladi.

Oilaviy munosabatlar bilan murakkablashgan chet el elementi mavjud bo'lgan hollarda qaysi davlat huquqi qo'llaniladi va qaysi davlat organlari oilaviy munosabatlardan kelib chiqadigan u yoki bu masalalar bo'yicha qaror qabul qilishga vakolatli, degan savollar yuzaga keladi. Bunday muammolar xalqaro xususiy huquq doirasiga tegishlidir. U yoki bu masalani qanday hal etish lozimligi xususidagi to'g'ridan to'g'ri javobni, to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmani o'zida mujassam etmagan va qaysi qonunchilik qo'llanilishi lozimligini ko'rsatuvchi kollizion (to'qnashuv) normalar xalqaro xususiy huquqning asosini tashkil etadi. Bunday normalar turli manbalarda mavjuddir. Eng avvalo, bu O'zbekiston Respublikasining ichki qonunlaridir. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksida kollizion normalardan tashkil topgan Maxsus bo'lim bor (VIII bo'lim. Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi oilaviy munosabatlarni tartibga solish). O'zbekiston Respublikasi bilan boshqa davlatlar o'rtasidagi xalqaro shartnomalarda ham kollizion normalar mavjuddir.

Chet el elementi bilan murakkablashgan oilaviy munosabatlarning keng tarqalganligi O'zbekiston Respublikasi bilan boshqa davlatlar oilaviy qonunchiliklari o'rtasidagi ziddiyatlarni hal etish muammosini keltirib chiqaradi, zero o'sha davlatlar fuqarolari O'zbekiston Respublikasi oila huquqining ta'sir doirasiga tez-tez tushib qola boshladilar, bu esa tegishli ravishda mamlakat hududidagi oilaviy munosabatlarda ularning huquqlarini ishonchli kafolatlash zaruriyatini keltirib chiqardi.

Ikkinchi tomondan, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi oilaviy munosabatlarda O'zbekiston fuqarolarining, ayniqsa bolalaming qonuniy huquqlari va manfaatlariga rioya qilish masalasi muhimlikda yuqorida tilga olingan masalalardan qolishmaydi (Bu hol chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning o'zbekistonlik bolalami farzandlikka olganlarida, otaonalar va bolalaming aliment majburiyatlarini tartibga solishda yaqqol ko'zga tashlanadi). Shu sababdan, oilaviy munosabatlarni tartibga solishda chet ellarning oila huquqi normalarini qo'llash imkoniyatiga yondashuvni tubdan o'zgartirish zamriyati yuzaga keldi, zero bu masalaga nisbatan ilgari mavjud bo'lgan salbiy munosabat ko'pgina hollarda O'zbekiston fuqarolari hamda chet el fuqarolarining huquqlari va manfaatlarini cheklab qo'yishga olib kelgan edi.

Ko'plab davlatlarda bn: qator kollizion masalalar hal etiladi.

Vengriya Respublikasi Xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi qonunning 31-paragrafi bo'yicha nikoh haqiqiylikning moddiyhuquqiy shart-sharoitlari nikoh tuzuvchilarning «umumiy shaxsiy qonuni» bilan tartibga solinadi. Agar bu shaxslar fuqarolikda turgan davlatlarning qonunlari turlicha bo'lsa, «har ikki tomon qonunlari bo'yicha haqiqiylik sharti mavjud» bo'lgan hollardagina nikoh haqiqiy deb hisoblanadi. Vengriyada nikoh shakliga nisbatan nikoh tutilgan joy huquqi qo'llaniladi.

Xitoy Xalq Respublikasida XXR fuqarosi chet ellik bilan nikoh tuzayotganda nikoh tuzilayotgan joy qonuni qo'llaniladi, nikoh tugatilayotganda esa ishni ko'rib chiqish uchun qabul qilingan sud joylashgan joy qonuni qo'llaniladi (XXRning 1986-yilda qabul qilingan «Fuqarolik huquqi umumiy qoidalarini»ning 147-moddasi).

Vengriya va Serbiyada nikohni tugatish masalalarini hal etishda, qoida bo'yicha, er va xotinning davlatlardagi fuqarolik qonunlari asos bo'lib xizmat qiladi. Rossiya Oila qonunchiligining xorijiy element ishtirokidagi oilaviy munosabatlarga taalluqli nomaalari an'anaviy ravishda asosiy federal sohaviy hujjatga kiritilgandi: 1996-yilgacha RSFSRning Nikoh va oila to'g'risidagi kodeksning 5-bo'limi amalda bo'ldi. Uning normalari SSSR va ittifoqdosh respublikalarning nikoh va oila to'g'risidagi qonunchilik asoslarining tegishli 5 -bo'limi qoidalarini amalda aynan takrorlardi.

Rossiya Federatsiyasining kodifikatsiyalangan federal qonun bo'lmish yangi Oila kodeksiga «Xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi oilaviy munosabatlarga nisbatan oila qonunchiligini qo'llash» degan VII bo'lim kiritilgan. Uning normalari RSFSRning ilgari amalda bo'lgan Nikoh va oila to'g'risidagi kodeksining V bo'lim qoidalaridan tubdan farq qiladi. Rossiya Federatsiyasining Oila kodeksidagi 156-167-moddalarida aytilishicha, RF hududida nikoh tuzishning shakli va tartibi Rossiya Federatsiyasi qonunlari bo'yicha belgilanadi. Agar chet el fuqarosi bo'lgan shaxs bir vaqtning o'zida Rossiya Federatsiyasining ham fuqarosi bo'lsa, nikoh Rossiya Federatsiyasi qonunlari bo'yicha tuziladi. Agar shaxs bir qancha xorijiy davlatlar fuqaroligiga ega bo'lsa uning xohishi bo'yicha o'sha davlatlardan birining qonunchiligi qo'llaniladi. Fuqaroligi bo'lmagan shaxsning Rossiya Federatsiyasi hududida nikoh tuzishi o'sha shaxs doimiy turarjoyga ega bo'lgan davlat qonunlari bo'yicha amalga oshiriladi. Rossiya Federatsiyasi hududidan tashqarida istiqomat qilayotgan RF fuqarolari Rossiya Federatsiyasining diplomatik vakolatxonalarida yoki konsullik muassasalarida nikohdan o'tadilar. Rossiya Federatsiyasi hududidagi xorijiy davlatlarning diplomatik vakolatxonalarida yoki konsullik muassasalarida tuzilgan chet elliklar o'rtasidagi nikoh, nikohlanuvchilar nikoh tuzish paytida Rossiya Federatsiyasiga elchi yoki konsul jo'natgan xorijiy davlatlarning fuqarolari bo'lgan taqdirdagina o'zaro keHshuv sharti bilan haqiqiy hisoblanadi (RF Oila kodeksining 157-moddasi).

Boshqa moddalarda quyidagi holatlar bayon etilgan; «Rossiya Federatsisi hududida tashqarida tuzilgan nikohlarning tan olinishi» (158-modda), «Nikohning tugatilishi» (160-modda), «Er va xotinning shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquqlari va majburiyatlari» (161-modda), «Otalik (onalik)ning belgilanishi va shu xususda nizolashish» (162-modda), «Ota-onalar va bolalarning huquqlari va majburiyatlari» (163-modda), «Balog'tga yetgan farzandlar va oilaning boshqa a'zolarining alimentga oid majburiyatlari» (164-modda), «Farzandlikka olish»

(165-modda), «Xorijiy oila huquqi normalari mohiyatini aniqlash» (166-modda), «Xorijiy oila huquqi normalarini cheklash» (167-modda). 1997-yil 15-noyabrda qabul qilingan «Fuqarolik holati aktlari to'g'risida»gi Federatsiya qonunida hamda 1998-yil 5-noyabrda RF Prezidenti Farmoni bilan tasdiqlangan Rossiya Federatsiyasining konsullik muassasalari to'g'risidagi Nizomda ham xorijiy element ishtirokidagi oilaviy munosabatlar xususida so'z yuritilgan.

Rossiya Federatsiyasining ko'ptomonlama, shuningdek ikkitomonlama xalqaro shartnomalari ham chet el fuqarolari ishtirokidagi oilaviy munosabatlarni huquqiy tartibga solish manbai bo'lib xizmat qiladi. Rossiyaning quyida tilga olingan bir qator mamlakatlar bilan fuqarolik, oila va jinoyat ishlarini hal etish bo'yicha o'zaro huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi ikkitomonlama shartnomalarda ham oila huquqi masalalari hal etib berilgan: Albaniya, Bolgariya, Vengriya, Vyetnam, KXDR, Kuba, Mongoliya, Polsha, Ruminiya, Chexoslovakiya (1982-yildan beri Chexiya va Slovakiya), Yugoslaviya bilan; shuningdek, Ozarbayjon, Gmziya, Qirg'iziston, Latviya, Litva, Moldaviya, Estoniya bilan.

Oila huquqi kolliziyalarini tartibga solish va bu shartnomalarda ko'rib chiqiladigan masalalar doirasi MDH davlatlarining 1993-yil 22-yanvarda qabul qilingan konvensiyasi orqali tartibga solinadigan masalalar doirasiga ancha yaqindir.

Jahon hamjamiyatida xuddi O'zbekiston va boshqa sobiq sovet respublikalari statusi o'zgarganligi singari Rossiya statusining o'zgarganligi, ochiq jamiyat usuliga o'tilganligi, Konstitutsiyada yangi ustuvorliklarning mustahkamlab qo'yilganligi xorijiy element ishtirokidagi oilaviy munosabatlarga nisbatan qo'llanilishi lozim bo'lgan muhitni aniqlash usuliga yondashuvni tubdan o'zgartirib yubordi. Masalan, Rossiya Federatsiyasining yangi Oila kodeksida, O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksida qonun chiqaruvchi bog'lanishlarni tanlashda birinchi navbatda munosabatlarning ma'lum turining u yoki bu davlat bilan, shu jumladan xorijiy davlat bilan ko'proq yoki kamroq uzviy aloqasini e'tiborga olgan. Sud qonuniga bog'liqlikdan foydalanish doirasi ancha toraytirilgan.

Yorislik huquqi sohasida kollizion masalalar

Vorislik huquqi (droit successoral, Erbrecht, law of succession, hereditary law) - fuqarolik huquqining instituti sifatida jafot etgan shaxsning huquq va majburiyatlari boshqa shaxsga o'tishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni tartibga soladi. Vorislik barcha huquq tizimlarida mulkni egallashning alohida usuli hisoblanadi. Vorislik huquqi ikkita asosiy - vasiyat erkinligi va oila manfaatlarini muhofaza qilish tamoyillaridan tashkil topgan. Agar qarindosh-uragiar boshqa-boshqa davladar fuqarolari yoki u yerlarda doimiy yashaydigan boisalar vorislik huquqlari bo'yicha ko'pgina muammolar kelib chiqishi mumkin. Masalan, bizning vatandoshlar har xil mamlakatlarda yashashlari, ularning qarindoshlari esa O'zbekiston Respublikasida istiqomat qilishlari mumkin va tabiiyki, bu yerda quyidagi savol vujudga keladi: agar chet eldagi shaxs vafot etgan bo'lsa, uning o'zbekistonlik qarindoshi meros olish huquqiga egami, boshqa holatda esa o'zbekistonlik shaxsning vafotidan so'ng uning chet eldagi qarindoshi meros olish huquqiga egami? Bu savollarga javob, albatta, qarindoshlik darajasiga, vasiyatnoma mavjudligiga, merosni qabul qilish muddati va qonun tomonidan qo'yiladigan boshqa talablarga javob berishga bog'liqdir.

Vorislik huquqi bo'yicha chet el fuqarolarining huquq layoqati masalalariga keladigan bo'lsak, shuni aytish lozimki, chet el fuqarolarining huquqlari o'zbekistonlik fuqarolar huquqlariga tenglashtiriladi.

Shunday qilib, O'zbekistonda chet elliklar vorislik huquqiga egadirlar. Lekin bu o'rinda vorislarning qonun, vasiyatnoma bo'yicha doiralari, vasiyatnomalarning shakli, merosni taqsimlash shartlari qanday aniqlanadi? Bu savol qo'yilishiga asos bor, chunki bir mamlakatda vasiyatnoma yozma shaklda tuzilishi va notarius tomonidan tasdiqlani shi lozim, boshqa mamlakatlarda esavasiyatnoma meros qoldiruvchining o'z qo'li bilan yozilishi kifoya.

Vorislarning navbatini aniqlash borasida ham katta farqlar mavjud. O'zbekiston Respublikasi hududida chet el fuqarosi meros olish holmasligi qaysi mamlakatning qonuni tatbiq etilishiga bog'liqdir. Ba'zi bir davlatlarning qonunchiligi va amaliyoti bu masalalarni turli tarzda hal qiladi. Buyuk Britaniya va AQSH, Fransiyada ko'char va ko'chmas mulkka vorislar orasida

farq mavjud. GFRda esa vorislik mulkining birligi tamoyili amaldadir. Ham ko'char, ham ko'chmas mulkka nisbatan meros qoldimvchining fuqaroligi qonuni tatbiq etiladi. Xuddi shunday tamoyillar Vengriya (1979-yildagi Vengriyaning XXH to'g'risidagi qonuni), Polsha (Polshaning XXH to'g'risidagi 1965-yildagi Qonuni)'va boshqa davlatlarning qonunchiligida aks ettirilgan.

Vorislik bo'yicha kolliziya masalalari, odatda, davlatlarning ichki qonunchiliklari tomonidan tartibga solinadi. Ba'zi bir masalalar bo'yicha ko'p tomonlama konvensiyalar mavjud. (Vasiyatnoma shakli to'g'risidagi 1961-yil 5-oktabr qonunlar kolliziyasi to'g'risidagi Konvensiya; 1973-yil 26-oktabrda Vashingtonda o'tkazilgan diplomatik konferensiyasida xalqaro vasiyatnomaning shakli to'g'risida ko'p tomonlama Konvensiya qabul qilingan).

Vorislikka tegishli masalalar Fuqarolik, oila va jinoyat ishlari bo'yicha ikki tomonlama shartnomalar va 1993-yil 22-yanvarda qabul qilingan MDH Konvensiyasida ham tartibga solinadi. Ushbu masalani yoritganda shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, vorislik vasiyat va qonun asosida vujudga keladi (FKning 67, 68-boblari). Fuqaroning o'ziga tegishli mol-mulkni yoki bu mol-mulkka nisbatan huquqini vafot etgan taqdirda tasarruf etish xususidagi xohish-irodasi vasiyat (will) deb e'tirof qilinadi (FKning 1120-moddasi). Bu xohish-iroda, odatda, bir tomonlama xarakterga ega. Vasiyatnoma shaxsan tuzilishi lozim. Vasiyatnomaning vakil orqali tuzilishiga yo'l qo'yilmaydi (FKning 1120-moddasi 2-qismi). Ma'lum davlatlarning qonunchiligi birgalikdagi vasiyatnoma tuzishga mxsat beradi. Bu vasiyatnomada ikki yoki undan ortiq shaxslarning irodasi ifoda etilgan bo'lishi mumkin. (Germaniya (erxotin tomonidan), Angliya, AQSH).

Bundan tashqari, anglo-amerika huquqida o'zarolik vasiyatnomalar ma'lumotlar bir necha shaxslarning bir-biriga nisbatan o'zarolik majburiyatlarini o'z ichiga olgan. Fransiyada qonun (FKning 968-moddasi) ham birgalikdagi ham o'zarolik vasiyatnomalarni to'g'ridan-to'g'ri man etadi. Shveysariya qonunchiligi bu masala bo'yicha hech qanday holatlar ko'rsatmagan, lekin sud amaliyoti bu vasiyatnomalarni haqiqiy emas deb tan oladi. Kontinental Yevropa mamlakatlarining qonunchiligi vasiyatnomaning quyidagi asosiy shakllarini nazarda tutadi.

1. Shaxsning o'z qo'li bilan tuzgan vasiyatnoma - ushbu vasiyatnoma boshidan oxirigacha meros qoldimvchining o'zi tomonidan yoziladi, imzolani va sana qo'yiladi. Bu yerda soxta vasiyatnomalarning vujudga kelish ehtimoli kamayadi, shuning uchun ham mashinka yozuvlariga yo'l qo'yilmaydi. Vasiyatnomaning ushbu shakli tuzilishining soddaligi va vasiyatnoma sirini saqlash imkonini berishi tufayli keng tarqalgan. Lekin u kamchiliklardan ham xoli emas, masalan, bu yerda vasiyatnomaning nobud bo'lishi, yo'qolishi, uchinchi shaxs tomonidan boshqacha ta'sir ko'rsatilishi ehtimoli yo'q emas.

2. Ommaviy hujjat shaklidagi vasiyatnoma - bu yerda qonunda belgilangan tartibda rasmiy mansabdor shaxs (odatda notarius) ishtirokida vasiyatnoma tuziladi (Fransiyada vasiyatnoma ikki notarius yoki ikki guvoh ishtirokida tuziladi). Bu shaklning asosiy ustuvorligi shundaki, vasiyatnomaning haqiqiyliги kafolatlanadi va vasiyatnomaning mazmuni vasiyat qiluvchining irodasiga to'liq rioya qilingan holda tuziladi. Vasiyatnomaning saqlanishi, qonunchilikda ko'zda tutilganidek, notarius yoki boshqa mansabdor shaxsga rasmiy topshirish bilan ta'minlanadi.

3. Maxfiy vasiyatnoma vasiyat qiluvchi tomonidan tuzilib imzolani va yelimgan xatjildda odatda guvohlar ishtirokida notariusga topshiriladi. Bu shakl vasiyatnoma maxfiyligini saqlaydi va bu haqda Fransiya va Germaniya qonunchiliklarida to'g'ridan-to'g'ri aytilgan (FKning 969 va 1007-moddalari) (GFT 2232-paragrafi). O'zbekiston Respublikasida bu shaklga FKning 1125-moddasin 4 va 5-qismlari bag'ishlangan.

Agar vafot etgan shaxs o'zining mol-mulkiga yoki mol-mulkka nisbatan huquqlar bo'yicha vasiyatnoma tuzmagan bo'lsa qonun bo'yicha vorislik amal qiladi. Bu yerda merosni olish huquqiga ega bo'lgan shaxslarning doirasini belgilagan holda, qonun vasiyat qoldimvchining hozir bo'lmagan irodasini qoplashga harakat qiladi. Qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasiga birinchi navbatda meros qoldimvchining eng yaqin qarindoshlari kiritiladi. Shu borada,

ta'kidlab o'tish joizki, qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasi va ulaming navbati turli xil mamlakatlarda bir-biriga o'xshamaydi.

O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarining vorislik huquqi

O'zbekiston Respublikasida vorislik huquqi doirasida chet el fuqarolariga milliy tartib taqdim etiladi. Bizning qonunchilik asosida chet el fuqarolari mulkni meros qilib qoldirishlari va qabul qilishlari mumkin. Mol-mulkning merosxo'rlari bo'lganda, ulaming huquqlari to'la ravishda o'zbekistonlik fuqarolar huquqiga tenglashtiriladi. Shunday qilib, bu borada chet el fuqarolariga milliy tartib qo'llaniladi va o'zarolik tatbiq etilmaydi. O'zbekiston Respublikasi FKning 1197-moddasiga binoan vorislikka doir munosabatlar meros qoldimvchi vasiyatnomada o'zi fuqarosi bo'lgan mamlakatning huquqini tanlagan bo'lmasa, meros qoldimvchi oxirgi doimiy turar joyga ega bo'lgan mamlakatning huquqi bo'yicha belgilanadi. Demak, vorislik doirasida meros qoldimvchining oxirgi doimiy turar joyi kollizion tamoyih bo'lib qoladi. Agar meros qoldimvchi O'zbekiston Respublikasida oxirgi turar joyiga ega bo'lgan bo'lsa, bu yerda O'zbekiston qonunchiligi tatbiq etilishi lozim. Ushbu qonunchilik bo'yicha merosxo'rlaming doirasi belgilanadi, meros mulkida ulaming ulushlari va sh.k.lar aniqlanadi. Agarda meros qoldimvchining oxirgi turar joyi chet el mamlakati bo'ladigan bo'lsa, bu holatda ushbu chet el davlatining qonuni tatbiq etiladi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 21-moddasiga binoan fuqaroning doimiy yoki asosan yashab turgan joyi uning yashash joyi hisoblanadi. Ko'chmas mulkka vorislik mazkur mulk joylashgan mamlakat huquqi bo'yicha, O'zbekiston Respublikasining reyestrda qayd etilgan mol-mulkka vorislik esa, O'zbekiston Respublikasining huquqi bo'yicha belgilanadi (FKning 1199-moddasi) Vasiyat bo'yicha vorislik to'g'risida FKning 1198-moddasida shunday holat belgilab qo'yilgan; shaxsning vasiyatnoma tuzish va uni bekor qilish layoqati, shuningdek vasiyatnomaning va uni bekor qilish hujjatining shakli, agar meros qoldiruvchi vasiyatnomada o'zi fuqaro bo'lgan mamlakatning huquqini tanlagan bo'lmasa, hujjat tuzilayotgan paytda meros qoldiruvchi doimiy turar joyga ega bo'lgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi. Biroq vasiyatnoma yoki uning bekor qilinishi, agar shakl hujjat tuzilgan joyning yoki O'zbekiston Respublikasining huquqi talablarini qanoatlantirsa, shaklga rioya etilmaganligi natijasida haqiqiy emas deb topilmaydi (kumulyativ kollizion normasi darslikning SH bobiga qarang). Shunday qilib, vasiyatnoma shaklini aniqlaganda, turar joyi tamoyili - asosiy, qolgan tamoyillar esa qo'shimcha bo'lib hisoblanadi, vasiyatnoma tuzish layoqatida esa asos qilib - turar joy tamoyili olingan.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet elda vorislik huquqi

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi (u meros qoldiruvchi bo'ladigan bo'lsa) vafotidan so'ng chet elda vorislik bo'yicha munosabatlar vujudga kelishi mumkin.

Barcha holatlarda chet el elementi bo'lgan vorislik bo'yicha munosabatlar ichki qonunchilik kolliziya normalari yoki xalqaro kelishuvlar tartibi bo'yicha aniqlanadi. Asosan, so'z ko'char mol-mulk to'g'risida yuritiladigan bo'lsa, meros qoldiruvchining mamlakati huquqi bilan aniqlanadi, ko'chmas mulkka nisbatan esa ushbu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bilan belgilanadi. Vorislik ishlarini meros qoldiruvchi mamlakatining organlari amalga oshiradi (ko'char mol-mulkka nisbatan), yoki ko'chmas molmulk qaysi mamlakatda joylashgan bo'lsa, o'sha mamlakatning organlari ish yuritadi. Shaxsning vasiyatnoma qoldirishi, uni o'zgartirishi yoki bekor qilish layoqati meros qoldiruvchining qonunchiligi bilan belgilanadi.

Vasiyatnomaning shakli ham ushbu qonunchilik bilan belgilanadi. Lekin, shuni ham aytib o'tish lozimki, vasiyatnoma haqiqiy sanalishi uchun u tuzilayotgan davlatning qonuniga rioya qilinishi kifoyadir. 1996-yil 29-avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konsullik Ustavining 35-moddasiga binoan konsul O'zbekiston Respublikasi fuqarosining vafotidan so'ng undan qolgan mol-mulkni qo'riqlash chora-tadbirlarini ko'radi. Agar qolgan mol-mulkning hammasi yoki uning bir qismi buzilishi mumkin bo'lgan narsalardan iborat bo'lsa, shuningdek ulaming saqlanishi o'ta qimmatga tushadigan bo'lsa, konsul bu molmulkni sotish huquqiga ega va tushgan pulni tegishli shaxsga jo'natishi shart. Agar O'zbekiston Respublikasi fuqarosi vaqtincha chet elda bo'lib va u yerda vafot etsa, konsulga uning pullari va narsalari topshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari chet elda ochilgan merosni qabul qilish huquqiga egadirlar. Chet el davlatining qonunchiligi asosida ochilgan vorislik huquqi O'zbekiston Respublikasida to'la ravishda tan olinadi. Yuqorida aytilganidek, chet elda O'zbekiston Respublikasi fuqarosining vorislik huquqini himoya qilishda konsullarga muhim o'rin ajratilgan. Agar konsulga O'zbekiston fuqarosining foydasiga meros ochilganligi to'g'risidagi ma'lumot yetkazilgan bo'lsa, u ushbu ma'lumotni O'zbekiston Respublikasi Tashqi Ishlar Vazirligiga yetkazadi. Vorislik ishlari bo'yicha fuqarolar va yuridik shaxslar hozir bo'lmagan holda va ish yuritishni biron-bir shaxsga topshirmagan bo'lsalar yoki boshqa sabablarga ko'ra o'z manfaatlarini himoya qilishga qodir bo'lmasalar, konsullik joylashgan davlat muassasalarida konsul ulaming nomidan ishonchnomasiz vakillik qilish huquqiga egadir. Ushbu vakolat ular o'z vakillarini tayinlagunga qadar yoki o'z huquq va manfaatlarini himoya qilishni o'z zimmalariga olgunga qadar davom etadi (Konsullik Ustavining 29-moddasi).

Xalqaro bitimlari asosida konsullar vorislikka tegishli boshqa harakatlar ham qilish huquqlariga egadirlar (meros mulkini qo'riqlash harakatlari, meros to'g'risida guvohnoma olish, meros mulkini keyinchalik merosxo'rga topshirish uchun qabul qilish va hokazo).

9-mavzu. Intellektual mulkni himoya qilishining kollizion masalalari. Kiber huquqni kollizion masalalari

Reja

1. Umumiy qoidalar.
2. Mualliflik huquqi.
3. Turdosh mualliflik huquqlar.
4. Patent huquqi.
5. Hizmat ko'rsatish va tovar belgilariga bo'lgan huquq.
6. Tovar kelib chiqqan joy nomiga bo'lgan huquq.
7. Kiber huquq tushunchasi va mohiyati.
8. Kiber makon, unda vujudga keluvchi kollizion munosabatlar.
9. Kiber munosabatlar sub'ekti va ob'ekti.
10. Kiber munosabatlarni kollizion huquqiy tartibga solish muammolari.

Tayanch so'z va tushunchalar. Mualliflik huquqi, turdosh huquqlar, patent huquqi, seleksiya yutuqlari, kiber huquq, firma nomi..

1. Intellektual mulk obyektlarining xalqaro muomalada bolishining o'ziga xos xususiyatlari

Intellektual mulk obyektlari fuqarolik huquqining ham, uning tarkibiy qismi bo'lgan xalqaro xususiy huquqiy munosabatlarning ham o'ziga xos obyekti hisoblanadi. Ushbu obyektlar ko'proq g'oyaviy negizga ega bo'lgani sababli ularga nisbatan odatdagi an'anaviy mulk huquqi me'yorlarini qo'llab bo'lmaydi. Shu sababli ham ularga nisbatan bo'lgan huquqlarga ko'proq mutloq huquqlar deb atalmish huquqlar majmui qo'llaniladi. Intellektual mulk tushunchasi, uning doirasiga kiradigan obyektlar turlari, ularga nisbatan huquqlarning vujudga kelish asoslari bo'yicha talabalar fuqarolik huquqi o'quv kursi bo'yicha asosiy ma'lumotlar, zaruriy bilimlarga ega bo'lishganini ta'kidlab, bevosita intellektual mulk obyektlarining xalqaro muomalada bo'lishining asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilar qayd etiladi: *birinchidan*, intellektual mulk obyektlari muomalada eng harakatchan obyektlardan hisoblanadi. Ular g'oyaviy negizga ega bo'lgani sababli butun jahon bo'yicha tezlik bilan tarqalishi mumkin; *ikkinchidan*, bunday obyektlar muayyan mamlakat miqyosida milliy rejimga ega bo'lishi yoxud xalqaro bitimlar, kelishuvlar, konvensiyalar asosida xalqaro huquqiy rejimga ega bo'lishlari ham mumkin; *ucliinchidan*, ko'pgina intellektual mulk obyektlariga nisbatan huquqlar m axsus m uhofaza y o rlig 'i (patent) asosida vujudga keladi. Patent o 'zining amal qilish hududiga ega va ayni vaqtda uning amal qilish muddati chegaralangan yoxud bu muddatni uzaytirib turish lozim; *to'rtinchidan*, intellektual mulk obyektlari muomalada bo'lishida muayyan infratuzilma bo'lishini taqozo etadi. Bu infratuzilma asosan intellektual mulk obyektlari huquq sohiblariga xizmat ko'rsatish, huquqiy muhofaza qilish vazifalarini amalga oshiradi (masalan, ixtisoslashgan yuridik firmalar, audit xizmati, patent sudlari va h.k.); *beshinchidan*, intellektual mulkning xalqaro

muomalada bo'lishida intellektual mulk bozoriga o'ziga xos ta'sir ko'rsatib turuvchi tashkiliy tuzilmalar mavjud. Bu tuzilmalar jumlasiga Butunjahon Intellektual Mulk Tashkiloti (BMT), Intellektual mulk bo'yicha xalqaro Assotsiatsiya (MAIS), Parij Ittifoqi, Bern Ittifoqi va sh.k. kiradi;

Va nihoyat, *oltinchidan*, intellektual mulkka bo'lgan huquqlarga nisbatan bu huquqlarni himoya qilish so'raladigan mamlakat huquqi qo'llaniladi; *yettinchidan*, intellektual mulk obyektlarining muomalada bo'lishi asosan litsenziya shartnomalari orqali rasmiylashtiriladi. Intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutloq huquqlardan foydalanish to'g'risidagi litsenziya shartnomasida litsenziar (mutlaq huquq egasi) hisoblanuvchi taraf ta'sis etilgan, turar-joyga ega bo'lgan yoki asosiy faoliyat joyi bo'lgan mamlakat huquqi qo'llaniladi (FKning 1190-moddasi).

XIX asming oxirlariga kelib intellektual faoliyat mahsullari taraqqiyotning belgilovchi omiliga aylangach, xalqaro miqyoslarda ilmiy texnikaviy bozor vujudga keldi, turli mamlakatlarda bu sohani tartibga soluvchi qonunlarni yaqinlashtirishga obyektiv zarurat tug'ildi. Buning o'ziga xos ifodasi sifatida sanoat mulki tushunchasi vujudga keldi, uning huquqiy rejimi belgilari 1883-yil 20-martda tuzilgan sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij konvensiyasida mustahkamlab qo'yildi. O'z navbatida, bunday joriy mualliflik huquqida ham sodir bo'ldi va 1886-yilda tuzilgan adabiy va badiiy asarlar huquqiy muhofaza qilish to'g'risidagi Bern konvensiyasi asosida o'z mujassamini topdi. 1967-yil 14-iyulda Stokgolmda qabul qilingan Butunjahon intellektual mulk tashkiloti (BIMT)ni ta'sis etish haqidagi konvensiyada intellektual mulk huquqi obyektlari doirasi belgilandi va binobarin "intellektual mulk" tushunchasi ma'lum ma'noda huquqiy asosga ega bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi 1993-yildan buyon Parij Konvensiyasi ishtirokchisi va BIMT a'zosi bo'lganligi sababli intellektual mulk va sanoat mulki tushunchasi bizning huquqiy tizimimiz uchun ma'lum ma'noda ahamiyatga ega. BIMT ta'sis Konvensiyasining 2-moddasi (7-qism)ga asosan quyidagilar intellektual mulk huquqi obyekti hisoblanadi. 1) adabiy, badiiy asarlar va ilmiy ishlar; 2) artistlarning ijrochilik faoliyati, fonogrammalar va radioeshittirishlar; 3) inson faoliyatining barcha sohalaridagi ixtirolar; 4) sanoat namunalari; 5) ilmiy kashfiyotlar; 6) mahsulot belgilari, xizmat belgilari va tijorat nomlari va belgilari (ramzlari); 7) g'irrom raqobatning oldini olish; 8) sanoat, adabiy va badiiy faoliyat sohalarida intellektual faoliyatdan kelib chiquvchi boshqa huquqlar.⁴²

Sanoat mulki deganda inson tafakkuri, ijodning mahsuli bo'lgan va amaliyotda qo'llaganda moddiy yoki boshqacha tarzda samara beradigan mahsullari tushuniladi. Sanoat mulki iborasi uning qo'llanish doirasini cheklangan ma'noda talqin etadi va bu mulk obyektlari amalda tatbiq etish sohalarini to'liq qamrab olmaydi. Bunday noaniqlik o'zining tarixiy ildizlariga ega. Ma'lumki sanoat mulkining asosiy turi bolgan ixtirolar dastlab asosan sanoatda bevosita qollanilgan va keyinchalik moddiy ishlab chiqarish va ijtimoiy tunnushning boshqa sohalarida tatbiq etila boshlagan. Biroq bu davrga kelib, "sanoat mulki" tushunchasi Yevropa tadarida va mamlakat qonunlarida mustahkam o'rnatilib qolgani uchun garchi yetarli darajada aniq ifodalangan ibora bo'lmasa ham tegishli ibora bilan almashtirilmadi.

Parij konvensiyasining 1-2-moddasiga asosan sanoat mulkining muhofaza obyektlari bolib quyidagilar hisoblanadi: 1) ixtirolar; 2) foydali modellar; 3) sanoat namunalari; 4) mahsulot belgilari; 5) xizmat belgilari; 6) firina nomi; 7) kashfiyot; 8) manbani (mahsulot kelib chiqish manbasi) ko'rsatuvchi ma'lumot; 9) mahsulot kelib chiqish (tayyorlash) joyining nomi; 10) g'irrom raqobatning oldini olish. Seleksiya yutuqlari (o'simliklarning yangi navlari va hayvonlarning yangi zotlari) ham ko'p hollarda sanoat mulki obyektlariga tenglashtiriladi.

Yuqorida ko'rsatilgandek, intellektual mulk tarkibiga kashfiyotlar ham kiradi. Biroq kashfiyotlarning fuqarolik huquqiy rejimi boshqa obyektlarga nisbatan farq qiladi. Kashfiyot ham ijodiy faoliyat mahsuli bolib, moddiy olamning ilgari nomalum bolgan qonuniyatlari hodisalarini ochish, aniqlash hisoblanadi. Ilgari amalda bolgan Fuqarolik kodeksining 546-566-moddalarida kashfiyotchilik huquqi mustahkamlab qo'yilgan edi. Bunga asosan kashfiyot Davlat

⁴² Интеллектуальная собственность. 4.1. - Новосибирск: Наука, 1999. - С. 14

ro'yxatidan o'kazilib, uning muallifi kashfiyot qilganligini, uning ustuvorlik sanasini guvohlantiruvchi diplom berish, mukofot berish va boshqa mulkiy va shaxsiy xarakterdagi imtiyozlarga ega bo'lish nazarda tutilgan edi. Ammo yangi FKda kashfiyot maxsus huquqiy maqomga ega ijodiy faoliyat mahsuli sifatida belgilanmagan. Buning asosiy sababi shundan iboratki, kashfiyotga bolgan huquq u yoki bu shaxsning undan foydalanishga bolgan mutlaq huquqini nazarda tutmaydi, chunki u xarakteri bo'yicha u yoki bu subyektga monopoliya (mutloq tegishli) obyekt bo'la olmaydi. Shu sababli ham u ko'p mamlakatlarda bevosita huquqiy muhofaza ostiga olinmagan. 1978-yilda BIMT doirasida kashfiyotlarni xalqaro ro'yxatga olish haqida Jeneva konvensiyasi tuzilgan. Lekin ushbu konvensiyada ham ilmiy kashfiyotlarning maxsus muhofaza shakli nazarda tutilmagan. Ba'zi mualliflar buning sababini kashfiyot mulkiy muomala obyektini bolishiga layoqatli bolgan ijodiy mahsulotni vujudga keltirmaydi, balki moddiy olam haqidagi tasavurlarimizni chuqurlashtirib, bilimlarimizni boyitadi, anglab yetish, bilib olish vazifalarini hal etadi xolos, degan qarashlar bilan izohlaydilar va bundan kashfiyot bilan bog'liq munosabatlar fuqarolik-huquqiy tartibga solish predmeti bo'la olmaydi degan xulosaga keladilar.

2. Intellektual mulk bo'yicha xalqaro konvensiyalar va bitimlarning umumiy tavsifi

Ma'lumki, intellektual mulkning turli obyektlari bo'yicha xalqaro miqyoslarda o'nlab, yuzlab xalqaro bitimlar, kelishuvlar- konvensiyalar amal qiladi. Ularning dastlabkilari XIX asming ikkinchi yarmida ishlab chiqilgan. Ularning ishlab chiqib qabul qilinishiga turtki bergan holat - bu intellektual mulk obyektlarini xalqaro miqyoslarda muhofaza elishdir. Odatda, har bir mamlakat qonunlari shu mamlakat hududida intellektual mulk obyektini himoya qiladi. Masalan, ixtiro, sanoat namunasi bo'yicha patent egasi bu obyektlar bo'yicha bir necha mamlakatda huquqiy muhofaza olmoqchi bo'lsa, bu mamlakatlarning har birida patent olmoqchi bo'la o'z fuqarolarini intellektual mulk obyektiga nisbatan xorijiy davladarda huquqiy muhofazaga olishni kafolatlash maqsadida 1883-yilda 11-davlat sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij konvensiyasini imzoladi va Xalqaro Parij Ittifoqini tuzdi. Hozirgi vaqtda ushbu konvensiyani 110 dan ortiq mamlakat imzolagan. O'zbekiston Respublikasi ham Parij konvensiyasining ishtirokchisi hisoblanadi.

Konvensiyada uning qatnashchisi bolgan davlatlar sanoat mulkining ayrim sohalari bo'yicha maxsus bitimlar tuzishi mumkinligi nazarda tutilgan. Albatta, bunday bitimlar konvensiyaga zid bo'lmasligi shart. Parij Ittifoqi kotibiyati vazifasini BIMT bajaradi. Konvensiyaning dastlabki matni 1883-yilda tuzilgan, 1891-yilda Madridda Tushuntirish bayonnomasi bilan to'ldirilgan, 1900-yilda Bryusseldada, 1911-yilda Vashingtonda, 1925-yilda Gaagada, 1934-yilda Londonda, 1958-yilda Lissabonda, 1967-yilda Stokgolmda qayta ko'rib chiqilgan va 1979-yilda unga tuzatishlar kiritilgan. Konvensiya barcha davlatlar uchun ochiq. Ratifikatsiya yorlig'i yoxud qo'shilish haqidagi hujjat BIMT Bosh direktoriga saqlash uchun topshirilishi lozim.

Konvensiya keng ma'nodagi sanoat mulki sohasida qo'llaniladi. Uning doirasiga ixtirolar, tovar belgilari, xizmat belgilari, sanoat namunalari, foydali modellar, firma nomi, geografik ko'rsatkichlar (kelib chiqish manbasi ko'rsatkichi, kelib chiqish joyining nomi) va g'irrom raqobatning oldini olish kiradi. Konvensiyaning asosiy qoidalari uch asosiy toifaga bo'linadi: milliy rejim, ustuvorlik huquqi, umumiy qoidalar. Milliy rejim yoxud unga tenglashtirish to'g'risidagi qoidalarga asosan konvensiyada qatnashuvchi har bir davlat unda qatnashuvchi boshqa davlatlar fuqarolariga nisbatan sanoat mulkini huquqiy muhofaza qilish sohasida o'z fuqarolariga qanday huquqlar bersa, xuddi shunday huquqlar berishi lozim. Ayni vaqtda garchi Konvensiya ishtirokchisi bo'lmagan davlatning fuqarosi bo'lsa ham, biroq Konvensiya ishtirokchisi bo'lgan davlatlarda istiqomat qilsa yoxud haqiqiy va soxta bo'lmagan sanoat yoki savdo korxonalariga ega bo'lsa ham konvensiya tomonidan beriladigan huquqiy muhofazadan foydalanadi.

Konvensiyada ustuvorlik sanasiga bo'lgan huquq patentlarga, tovar belgilari, sanoat namunalariga nisbatan mustahkarlangan. Uning mohiyati shundan iboratki, konvensiya qatnashchisi bo'lgan davlatlardan biriga to'g'ri rasmiylashtirilgan asosda ariza (talabnoma)

bergan talabnomachi muayyan belgilangan muddat davomida (ixtirolarga va foydali modellar patentlariga 12 oy, tovar belgilari va sanoat namunalari 6 oy) boshqa har qanday ishtirokchi davlatlardan muhofaza so'rab murojaat etishi mumkin, bunda keyingi talabnomalar birinchi marta berilgan ariza (talabnoma) sanasida berilgan hisoblanadi. Boshqacha aytganda, keyingi talabnomalar xuddi shu muddat davomida boshqa shaxslar tomonidan ixtiro, sanoat namunasi, tovar belgisi, foydali modelga huquqiy muhofaza berilishini so'rab berilgan talabnomalarga nisbatan ustuvorlik huquqiga ega bo'ladi. Bundan tashqari, keyingi berilgan talabnomalar o'sha talabnoma beruvchining birinchi talabnomasiga asoslangani sababli shu vaqt oralig'ida ixtironi e'lon qilish, ushbu sanoat namunasi yoxud tovar belgisini o'zida mujassamlantiruvchi buyumning solilishi va shu kabi xatti-harakatlar talabnoma sofligiga ta'sir elmaydi. Bu qoidaning amaliy afzalliklaridan biri shundaki, agar talabnoma beruvchi obyektga nisbatan bir necha mamlakatlarda huquqiy muhofaza olmoqchi bo'lsa, u birvaqtning o'zida barcha mamlakatlarga talabnoma berishi shart emas, uning ixtiyorida 6 oy yoki 12 oy bor, bu muddat ichida u qaysi mamlakatlarda huquqiy muhofaza yorlig'i olishi maqsadga muvofiqligi, muhofazani ta'minlash uchun nimalar qilishi lozimligi bo'yicha puxta reja tuzishga ulguradi.

Konvensiyada barcha ishtirokchi davlatlar rioya qilishlari shart bo'lgan qator umumiy qoidalar belgilangan. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi: a) patentlarga nisbatan: turli ishtirokchi davlatlarda aynan bir ixtiroga berilgan patentlar bir-biridan mustaqildir; bir ishtirokchi davlatning patent berishi boshqa ishtirokchi davlatning ham patent berishini ham shart qilib qo'ymaydi. Bir ishtirokchi davlatda patent berish rad etilganligi, patentni bekor qilganligi, uning muddati o'tganligi boshqa ishtirokchi davlatda patent berish rad etishga, uni muddati tamom bo'lgan deb e'lon qilishga yoki patentni bekor qilishga asos bo'lmaydi.

Ixtirochi patentda o'z nomining ko'rsatilishi huquqiga ega. Agar milliy qonunchilikka asosan patentlangan usul bo'yicha tayyorlangan buyumni sotish taqiqlangan yoxud cheklangan bo'lsa ham, patent berishni rad etish yoxud patentni haqiqiy emas deb topish uchun asos bo'lmaydi. Har bir ishtirokchi davlat mutloq huquqlarini amalga oshirish har xil suiistemolchiliklarni keltirib chiqarmasligi uchun majburiy litsenziya berilishi lozim bo'lgan holatlarni qonunlarda nazarda tutishi mumkin. b) tovar belgilariga nisbatan: tovar belgilariga talabnoma berish va ro'yxatdan o'tkazish har bir ishtirokchi davlatning milliy qonunlari bilan belgilanadi. Demak, ishtirokchi davlat fuqarosi tomonidan tovar belgisini ro'yxatdan o'tkazish uchun berilgan talabnoma bu fuqaroni o'z davlatida ro'yxatdan o'tkazdirilmaganligi yoki muddati uzaytirilmaganligi sababli qabul qilinmasligi yoki ro'yxatdan o'tkazishni rad etishi mumkin emas. Tovar belgisi ishtirokchi davlatlardan birida ro'yxatdan o'tkazdirilishi bilan u boshqa har qanday mamlakatda, shu jumladan tovar belgisini kelib chiqish manbai bo'lgan mamlakatda ro'yxatdan o'tkazdirishlardan mustaqil bo'ladi va ularga bog'liq bo'lmaydi. Binobarin, tovar belgisini ishtirokchi davlatlardan birida ro'yxatdan o'tkazdirish muddatining tugashi yoki bekor qilinishi tovar belgisi boshqa ishtirokchi davlatlarda ro'yxatdan o'tkazdirilganligining haqiqiylikiga ta'sir qilmaydi.

Agar tovar belgisi tovar belgisini kelib chiqish joyi bo'lgan mamlakatda tegishli tarzda ro'yxatdan o'tkazdirilgan bo'lsa, u talabnoma bo'yicha o'zining dastlabki holatida boshqa ishtirokchi davlatlar ham ro'yxatdan o'tkazdirishi uchun qabul qilinishi va muhofaza etilishi shart. Biroq shunga qaramasdan qonunda aniq belgilangan holatlarda, masalan, tovar belgisi uchinchi shaxslarning mavjud huquqlarini buzsa yoxud u farqlanuvchi belgilarga ega bo'lmasa yoki ijtimoiy tartibot va axloqqa zid bo'lsa yoki ommani chalg'itishga sabab bo'ladigan bo'lsa, ro'yxatdan o'tkazdirish rad etilishi mumkin.

Agarda qandaydir ishtirokchi davlatda qayd qilingan tovar belgisidan foydalanish majburiy bo'lsa, ro'yxatdan o'tkazishning bekor bo'lishi muayyan oqilona muddat o'tganidan keyin va shunda ham tovar belgisining egasi o'z harakatsizligini oqlaydigan isbot, dalillar keltira olmagan taqdirdagina bekor bo'ladi. Har bir ishtirokchi davlat bu davlatda belgi sifatida hammaga ma'lum bo'lgan konvensiya tomonidan beriladigan afzalliklardan foydalanayotgan shaxsga tegishli bo'lgan va uning aynan yoki o'xshash mahsulotlariga qo'yilayotgan tovar belgilarini

takrorlovchi, unga o'xshash bo'lgan yoki chalg'itishga sabab bo'luvchi belgilarini ro'yxatdan o'tkazish va foydalanishni taqiqlashi lozim.

Har bir ishtirokchi davlat maxsus ruxsatsiz davlat ramzlari, rasmiy belgilari, nazorat va kafolat tamg'alarini tovar belgisi sifatida ro'yxatdan o'tkazishni rad etishi va foydalanishni taqiqlashi shart. Bu qoida ba'zi xalqaro tashkilotlarning ramzlari, bayroqlari, emblemalari, qisqartirilgan va to'liq nomlariga ham taalluqlidir. Xizmat ko'rsatish belgilari va jamoa belgilariga nisbatan ham huquqiy muhofaza to'la taalluqlidir;

d) sanoat namunalari nisbatan: har bir ishtirokchi davlatda sanoat namunalari muhofaza etilishi lozim va bunda sanoat namunasi ifodalangan buyum bu davlatda tayyorlanmasligi huquqiy muhofazani haqiqiy emas deb topishga asos bo'lmaydi; c) firma nomiga nisbatan: har bir ishtirokchi davlatda firma nomlari talabnoma berish yoki ro'yxatdan o'tkazish shart bo'lmagan holda huquqiy muhofaza qilinadi; f) mahsulotlarning kelib chiqish joyi ko'rsatkichlariga nisbatan: har bir ishtirokchi davlat mahsulotning kelib chiqish joyi haqidagi yolg'on ko'rsatkichlardan yoki bu mahsulotni ishlab chiqaruvchi bevosita yoki bivosita foydalanishiga qarshi choralarni ko'rmog'i shall; g) g'irrom raqobatga nisbatan: har bir ishtirokchi davlat g'irrom raqobatdan samarali muhofaza qilinishi shart; h) milliy ma'muriyatga nisbatan: har bir ishtirokchi davlat ommani patentlar, tovar belgilari, sanoat namunalari bilan tanishtirish uchun sanoat mulki bo'yicha maxsus xizmat yoki markaziy muassasa tashkil etmog'i lozim. Bu xizmat rasmiy davriy axborotnoma chiqarishi lozim. Axborotnomada berilgan patent egalarining nomlari, patentlangan ixtirolarning qisqacha izohi va qayd etilgan har bir tovar belgisi tasviri e'lon qilinib berilishi lozim.

Shuni ta'kidlash lozimki, yuqoridagi umumiy qoidalardan tashqari konvensiya har bir ishtirokchi davlatga sanoat mulki sohasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishda lo'liq erkinlik beradi. Jumladan, har bir ishtirokchi davlat texnikaning muayyan sohasiga taalluqli bo'lgan echimlarni patentga layoqatli ixtirolar doirasiga kiritgan echimlarni patentga layoqatli ixtirolar doirasiga kiritmasligi mumkin: patent echimining yangiligi va uni patentga layoqatli ekanligini belgilovchi boshqa mezonlar asosida tekshirish bo'yicha ekspertizadan o'tkazilib yoki ekspertizadan o'tkazmasdan berilishi bo'yicha tartib o'rnatish mumkin; tovar belgisiga bo'lgan huquq undan foydalanish asosida yoxud ro'yxatdan o'tkazdirish asosida vujudga kelishini hal etishga haqli; tovar belgisini va sanoat namunasini ekspertizadan o'tkazish asosida yoki ekspertizadan o'tkazmasdan ro'yxatga olish tartibini belgilashga haqli. Sanoat namunalari muhofaza qilish muddatini belgilashga haqli. Sanoat mulkini boshqarish tashkiliy tizimini va huquqlarini rasmiylashtirish bo'yicha turli ish qog'ozlarini yuritish tartibi va protsedurasini belgilashga haqli.

Tovarlarning kelib chiqishi bo'yicha yolg'on yoki chalg'ituvchi ko'rsatkichlarning oldini olish to'g'risida Madrid bitimi (1891-yil). Ushbu bitim 1891-yilda tuzilgan bo'lib 1911-yilda Vashingtonda, 1925-yilda Gaagada, 1931-yilda Londonda, 1958-yilda Lissabonda va 1967-yilda Stokgolmda qayta ko'rib chiqilgan. Ushbu bitim Parij konvensiyasi ishtirokchilari bo'lgan davlatlar uchun ochiqdir.

Ushbu bitimga asosan agarda tovarning kelib chiqishi bo'yicha yolg'on yoki chalg'ituvchi ko'rsatkichlar bo'lsa va ko'rsatkichlar ishtirokchi davlatlardan birining yoki uning hududini tovarning kelib chiqish joyi yoki tayyorlangan mamlakat sifatida bevosita yoki bilvosita ko'rsatsa bunday tovarlarni olib kirishga arest solinadi yoki ularni olib kirish taqiqlanadi yoki ularni olib kirishga nisbatan boshqa choralar yoki sanksiyalar qo'llaniladi.

Bitimda bunday arest solishni talab qilish va uni amalga oshirish holatlari va usullari belgilab qo'yilgan. Ushbu bitimga asosan tovarning kelib chiqish manbayiga nisbatan ommani chalg'itishi mumkin bo'lgan har xil reklama belgilari va bu belgilardan foydalanib tovarni namoyish etish, sotishga va ulardan foydalanishga taklif etish taqiqlanadi. Har bir ishtirokchi davlatlarning sudlari qanday nomlar ushbu bitim ta'sir doirasiga kirmasligini belgilashga haqli (vinochilik mahsulotlarining mintaqaviy nomlaridan tashqari). Olimpiya ramzlarini muhofaza qilish bo'yicha Nayrobi shartnomasi (1981-yil). Ushbu shartnoma Butunjahon intellektual mulk tashkiloti, Parij Ittifoqi, BMT yoki BMT bilan bog'liq bo'lgan u yoki bu ixtisoslashtirilgan

muassasalarning a'zolari bo'lgan davlatlar uchun ochiqdir. Ushbu shartnomaning ishtirokchisi bo'lgan barcha davlatlar Olimpiya ramzlarini (beshta tutash halqalar tasvirlarini) xalqaro olimpiada qo'mitasi ruxsatisiz tijorat maqsadida (reklama e'lonlarida, tovarlarda tovar belgisi sifatida) foydalanishdan muhofaza qilishi shart. Shuningdek shartnoma, Olimpiya ramzlaridan tijorat maqsadlarida foydalanish uchun ruxsat berishda olinadigan litsenziya bojlaridan tushgan daroinadning bir qismi tegishli manfaatdor milliy olimpiya qo'mitalari hisobiga o'tkazilishini nazarda tutadi.

Patent kooperatsiyasi to'g'risida shartnoma (1970-yil). Ushbu shartnoma 1970-yilda tuzilgan va 1979, 1984-yil Uarda qayta ko'rib ehiqilgan. Ko'p hollarda yuridik adabiyotlarda bu shartnoma uning inglizcha nomi bosh harflari bilan "RST" deb ham beriladi. RST Parij konvensiyasi a'zolari bo'lgan barcha ishtirokchi davlatlar uchun ochiqdir. O'zbekiston Respublikasi ham ushbu shartnomaning ishtirokchisi hisoblanadi. Shartnoma "Xalqaro" patent talabnomasi berilishini nazarda tutadi. Bunday talabnoma ishtirokchi davlatning har qanday fuqarosi yoki unda istiqomat qiluvchi shaxs tomonidan berilishi mumkin. Talabnoma uni berayotgan shaxs fuqarosi bo'lgan yoki hududida yashab turgan ishtirokchi davlatning milliy patent idorasiga beriladi. Agar talabnoma beruvchi Yevropa patent konvensiyasining ishtirokchisi bo'lgan davlatning fuqarosi bo'lsa yoki uning hududida istiqomat qiluvchi shaxs bo'lsa, xalqaro talabnoma Yevropa patent idorasiga berilishi mumkin; agar talabnoma beruvchi Barbados, Madagaskar, Shri Lanka yoki Afrika intellektual mulk tashkiloti a'zosi bo'lgan davlatning fuqarosi bo'lsa yoki uning hududida istiqomat qilsa, xalqaro talabnoma BMTga berilishi mumkin. Shartnomada har qanday xalqaro talabnomani rasmiylashtirishda unga qo'yiladigan talablar batafsil tartibga solinadi.

Talabnoma beruvchi barcha ishtirokchi davlatlar ichidan o'zining xalqaro talabnomasi ta'sir kuchiga ega bo'lishini xohlagan davlatlarni ko'rsatadi (ular belgilangan yoki ko'rsatilgan davlatlar deb ataladi). Ushbu ko'rsatilgan davlatlarda xalqaro talabnoma u davlatlarning milliy patent idoralariga berilgan talabnoma bilan bir xil kuchga ega bo'ladi. Agar ko'rsatilgan davlatlar Yevropa patent konvensiyasining ishtirokchisi bo'lsa, talabnoma beruvchi Yevropa patent talabnomasini rasmiylashtirishga haqli. Agarda ko'rsatilgan davlatlar Afrika intellektual mulk tashkilotining a'zosi bo'lsa, xalqaro talabnoma mintaqaviy talabnoma kuchiga ega bo'ladi.

So'ngra xalqaro talabnoma xalqaro izlanishlar yoki qidirishlar predmeti hisoblanadi. Bunday izlanishlar yoki qidirishlar yirik patent idoralarining biri tomondan amalga oshiriladi (ya'ni Avstraliya, Avstriya, Rossiya, AQSH, Shveysariya, Yaponiya va Yevropa patent idorasi). Bunday qidiruvlar natijasida xalqaro izlanishlar to'g'risida hisobot tayyorlanadi. Bu hisobotda xalqaro talabnomada ilgari surilgan ixtironing patent sofligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan va boshqa shaxslarga berilgan patentlarning hujjatlari, ya'ni e'lon qilingan hujjatlar in g havolaki ro'yxati o'z ifodasini topadi. Xalqaro izlanishlar haqidagi hisobot talabnoma beruvchiga yuboriladi. U esa hisobot xulosasidan uning patent olish ehlimoli kamligi anglashilsa, talabnomani qaytarib olishi mumkin. Agar xalqaro talabnoma qaytarib olinmasa, BMT uni xalqaro izlanishlar haqidagi hisobotda e'lon qiladi va ko'rsatilgan h a r b ir idoraga yuboradi.

Agar talabnoma beruvchi milliy yoki mintaqaviy patent olish maqsadida xalqaro talabnomani qoldirishni istasa, u muayyan shartlarga rioya qilgan holda har bir belgilangan idoraga bu idoraning rasmiy tilida tayyorlangan talabnomalar berishi lozim. Bunda u xalqaro talabnoma berilgandan keyin 20 oy muddat ichida, agar bu talabnoma avvalgi talabnomaning ustuvorligiga daxl qiladigan bo'lsa, o'sha avvalgi talabnoma berilgandan boshlab 20 oygacha muddat ichida belgilangan miqdorda boj to'lashi lozim. Agar talabnoma beruvchi "Dastlabki xalqaro ekspertiza xulosasi"ning berilishini so'rasa, 20 oylik muddat yana 10 oyga uzaytiriladi. Bunday xulosa yirik patent idoralari tomonidan tayyorlanishi lozim va taqdim etilgan ixtironing patentga layoqatli ekanligi to'g'risidagi fikri majburiy kuchga ega bo'lmaydi. R S T nazarda tutilgan protsedurada talabnoma beruvchilarga, patent idoralariga va keng ommaga quyidagi afzalliklarni beradi:

1. Talabnoma beruvchi RST doirasidan tashqaridagi protsedura tartibga nisbatan boshqa mamlakatlarning huquqiy muhofaza yorlig'ini olish maqsadga muvofiqligi to'g'risida har b

ir m am lakatda m ahalliy p ate n t vakillarini tayinlash bo'yicha zaruriy tarjimalami tayyorlash to'g'risida va milliy bojlarm to'lash bo'yicha 8-18 oy ico'proq vaqtga ega bo'ladi. Agar talabnomaning shakli RSTda belgilangan talablarga muvofiq bo'lsa, uni milliy patent idoralarida ko'rib chiqish bosqichlarida formal asoslar bo'yicha rad etilmasligi talabnoma beruvchiga kafolatlanadi. Xalqaro izlanishlar hisobotiga asosan talabnoma beruvchiga o'z ixtirosini patentlash imkoniyati haqida ishonchli va asosli baholash imkoniyatlariga ega bo'ladi. Dastlabki xalqaro ekspertiza xulosasi esa bu imkoniyatni yanada oshiradi.

2. Milliy patent idoralarining izlanishlar va ekspertiza o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan ishlar hajmi jiddiy ravishda kamayadi yoki unga hojat qolmaydi. Chunki xalqaro izlanishlar haqidagi hisobot yoki zarur hollarda xalqaro dastlabki ekspertiza xulosasi xalqaro talabnomaga ilova qilingan bo'ladi. 3. Har bir xalqaro talabnoma xalqaro izlanishlar to'g'risidagi hisobotlar bilan e'lon qilingani sababli manfaatdor har bir shaxs taqdim etilayotgan ixtironing patentga layoqatligi to'g'risida asoslantirilgan ma'lumotlar olishi mumkin. RST doirasida Ittifoq tuzilgan. Ittifoq assambleyaga ega. RST ishtirokchisi bo'lgan barcha davlatlar assambleya a'zosi hisoblanadi.

RST tizimi yildan yilga rivojlanib bormoqda. Agar 1979-yilda 2.500 dan ortiq xalqaro talabnoma berilgan bo'lsa, 1982-yilda 26.000, 1992-yilda 26.000 mingga yaqin xalqaro talabnoma berilgan.

Patent protsedurasi maqsadlari uchun mikroorganizmlarni deponlashtirishni xalqaro tan olish haqida Budapesht shartnomasi 1977-yilda tuzilgan, 1980-yilda qayta ko'rib chiqilgan. Shartnoma Parij konvensiyasi ishtirokchilari bo'lgan davlatlar uchun ochiqdir. Odatda patent berishning sharti - ixtironing mohiyatini oshkor qilish hisoblanadi. Oshkor qilish esa ixtironing yozma bayoni orqali amalga oshiriladi. Biroq ixtiro mikroorganizmlar bilan yoki ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lsa, ixtironi yozma tasvirlash, bayon etishning iloji yo'q. U omma uchun ochiq bo'lgan ixtisoslashtirilgan muassasalarda mikroorganizmlar namunalarini deponlashtirish orqali amalga oshiriladi. Huquqiy muhofaza so'ralganda har bir mamlakatda mikroorganizmlar namunalarini deponlashtirish zaruriyatining oldini olish uchun shartnomada deponlashtirish bo'yicha har qanday xalqaro organda mikroorganizmlar namunasini deponlashtirish ishtirokchi davlatlarning milliy patent idoralarida va har qanday mintaqaviy patent idorasida (agar bu mintaqaviy patent idorasi shartnoma ta'sir kuchini e'tirof etsa) patent protsedurasi uchun yetarli hisoblanadi.

Shartnomada ko'rsatilgan deponlashtirish bo'yicha xalqaro organ ilmiy muassasa hisoblanib, mikroorganizmlarni, o'simliklarni, shtammlarini, kolleksiyalarini saqlashni amalga oshirishga qodir bo'lishi lozim. Bunday muassasa deponlashtirish bo'yicha xalqaro organ maqomini olish uchun ishtirokchi davlatlardan biri BIMT bosh direktoriga ushbu muassasa shartnomada belgilangan talablarga javob berishi haqida kafolat berishi shart.

Hozirgi paytda jahon bo'yicha 25 ta bunday muassasa bor. Ulardan 2 tasi AQSHda, 3 tasi Rossiya Federatsiyasida, Buyuk Britaniyada 7 ta, Koreya Respublikasida 2 ta, Avstraliya, Belgiya, Bolgariya, Vengriya, Germaniya, Ispaniya, Niderlandiya, Sloveniya, Fransiya, Chexiya va Yaponiyada 1 tadan joylashgan. Shartnoma, eng avvalo, bir necha ishtirokchi davlatga patent talabnomasi bergan depozitor uchun qulaydir. Shartnomada nazarda tutilgan tartibga muvofiq mikroorganizmlarni deponlashtirish depozitor xarajatlarini kamaytiradi va mavqeyini mustahkamlaydi. Chunki u patent uchun talabnoma bergan har bir ishtirokchi davlatdan mikroorganizmlarni deponlashtirish xarajatlaridan ozod bo'ladi. Shartnoma byudjet ta'sis etishni nazarda tutmagan, biroq unda ishtirokchi davlatlardan iborat Ittifoq va Assambleya tashkil etish ko'zda tutiladi. Assambleyaning asosiy vazifasi shartnomaning qo'llanmasiga tuzatish kiritish hisoblanadi.

Belgilarni xalqaro qayd etish to'g'risidagi Madrid bitimi (1891-yil). Bitim Parij Konvensiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Ushbu bitim 1891 -yilda tuzilgan bo'lib 1900-yilda Bryusselda, 1911-yilda Vashingtonda, 1925-yilda Gaagada, 1934-yilda Londonda, 1957-yilda Nitsda, 1967-yilda Stokgolmda qayta ko'rib ehiqilgan va 1979-yilda uning matniga tuzatishlar kiritilgan. Bilimda belgilarni tovar belgilari va xizmat ko'rsatish belgilarini Jenevadagi

BIMTning Xalqaro Byurosida xalqaro qayd etish, ro'yxatdan o'tkazdirish n azarda tutiladi. U shbu bitim ga muvofiq amalga oshirilgan qayd etish xalqaro deb atalishining sababi shundaki, bunda har bir qayd etish qator mamlakatlarda va potensial jihatdan barcha ishtirokchi davlatlarda kuchga ega bo'ladi. Ushbu bitim bo'yicha imtiyozlardan foydalanish uchun talabnoma beruvchi ishtirokchi davlatlardan birining fuqarosi bo'lishi yoki bu hududlarda turar joyga ega bo'lishi yoki bu hududda savdo yoki sanoat korxonasi ega bo'lishi lozim. Oldin talabnoma beruvchi belgini kelib chiqish manbayi bo'lgan mamlakat milliy idorasida ro'yxatdan o'tkazdirishi lozim, shundan keyin ushbu milliy idora orqali belgini xalqaro qayd etishga talabnoma berishga haqli. Xalqaro qayd etish amalga oshirilgandan keyin u xalqaro byuro tomonidan e'lon qilinadi va bu haqida talabnoma beruvchi o'z belgisiga muhofaza so'ragan ishtirokchi davlatlar xabardor qilinadi. Har bir ishtirokchi davlat bir yil davomida ushbu belgiga o'z hududida muhofaza berishni rad etishi mumkin. Bunda bu qaroring asosi ko'rsatilishi shart. Bunday rad etilgan holatlarda talabnoma beruvchi tegishli milliy idoralarda va ishtirokchi davlatning sudlarida o'z e'tirozini bildirishga haqli. Agar 1 yil ichida bunday rad etish hollari yuz bermasa, xalqaro qayd etish milliy qayd etish kuchini oladi.

Xalqaro qayd etish belgi egasiga qator afzalliklar beradi. Tovar belgisining kelib chiqish manbayi bo'lgan ishtirokchi davlatdan ro'yxatdan o'tkazdirilgandan keyin belgi egasi 1 ta tilda (fransuz tilida) 1 ta talabnoma berish orqali va bitta organga (xalqaro byuroga) boj to'lagan holda xalqaro qayd ettirishga muvofiq bo'ladi. Binobarin, u ishtirokchi davlatlarning har biriga turli tillarda talabnoma berish va har biriga boj to'lashdan ozod bo'ladi. Xuddi shunday afzallik qayd etishni uzaytirish muddatlarida ham mavjud. Muddatni uzaytirish har 20 yilda amalga oshiriladi.

Xalqaro qayd etish tovar belgilari bo'yicha milliy idoralar uchun ham qulaydir. Chunki bu ularning ish hajmini kamaytiradi. Masalan, ular uchun belgilarni qayd etish shart emas. Xalqaro byuro tomonidan undirilayotgan bojlarning bir qismi muhofaza so'ralayotgan ishtirokchi davlatga ham beriladi. Bundan tashqari, xalqaro qayd etish xizmati har 2 yilda o'zi olgan foydani ishtirokchi davlatlari o'rtasida taqsimlab beradi. Madrid bitimi asosida Ittifoq ta'sis etilgan. 1970-yildan Ittifoq o'z assambleyasiga ega. Assambleyaning asosiy vazifalari - Ittifoq dasturini va budjetini qabul qilish, shuningdek Madrid tizimidan foydalanishda boj miqdorini belgilashdir. Belgilarni xalqaro qayd etish to'g'risida Madrid bitimiga bayonnoma (1989-yil). Bayonnoma Parij konvensiyasi ishtirokchi davlatlari va tegishli hukumatlararo tashkilotlar uchun ochiqdir. Madrid bayonnomasi Madrid bitimi tomonidan ta'sis etilgan tizim doirasidan tashqarida qolgan barcha mamlakatlarni ushbu bitimga nisbatan vujudga kelgan qiyinchiliklar va noqulayliklarni bartaraf etish maqsadida qabul qilingan, bayonnoma Madrid bitimidan farqli ravishda quyidagi yangi qoidalarni nazarda tutadi. Talabnoma beruvchi xalqaro qayd etish haqida o'z talabnomasini nafaqat belgining kelib chiqish mamlakati bo'lgan milliy idorada ro'yxatdan o'tkazdirish faktiga, balki ushbu idorada milliy ro'yxatdan o'tkazish talabnomasiga ham asoslantirishi mumkin. Hududi shu bo'yicha muhofaza so'ralayotgan har bir ishtirokchi davlat 1 yil o'rniga 18 oy va hatto undan ortiq muddatda nizomavjud hollarda o'z hududida huquqiy muhofaza bermasligini e'lon qilishga haqlidir. Har bir ishtirokchi taraflar Madrid bitimiga muvofiq olinadigan bojlar miqdoriga nisbatan ko'proq miqdorda boj olishi mumkin. Markaziy hujjat orqali haqiqiy emas deb topiladigan xalqaro qayd etish milliy talabnoma sifatida qayta rasmiylashtirilishi mumkin va bunda xalqaro talabnoma berilgan sana hisobga olinadi. Bundan tashqari bayonnoma Yevropa Hamjamiyatining kelajakdagi tovar belgilari tizimi uchun quyidagi tartibni belgilaydi: bu tizimni kuchga kirishi va Yevropa Hamjamiyatining ishtirokchi sifati Xalqaro xususiy huquqda bayonnomaga qo'shilishi bilan ushbu bayonnomaga muvofiq berilayotgan xalqaro qayd etish talabnomasi hamjamiyatga berilgan talabnoma va uni ro'yxatdan o'tkazdirishga asoslanishi mumkin.

Kelib chiqish joylari nomlarini va ularni xalqaro qayd etishni muhofaza etish to'g'risida Lissabon bitimi (1958-yil). Ushbu bitim 1958-yilda tuzilgan bo'lib, 1967-yilda Stokgolmda qayta ko'rib chiqilgan va 1979-yilda uning matniga tuzatishlar kiritilgan. Ushbu bitim Parij konvensiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Bitimdan ko'zlangan maqsad kelib chiqish joylari nomlarini muhofaza qilishni ta'minlash hisoblanadi. Ya'ni bunday mamlakat, tuman yoki

joyning geografik nomi shu mamlakatdan, tumandan yoki joydan kelib chiqqan buyumning tovar belgisi bo'lib xizmat qiladi. Bunday belgi qo'llashning asosiy sharti buyumning tovar sifati va xususiyatlari, u kelib chiqqan joyning geografik muhiti, shu jumladan tabiiy va insoniy omillar bilan mullaq yoki o'ziga xos ravishda bog'liq bo'lishi shart. Bunday nomlar BIMT xalqaro byurosi tomonidan Jenevada manfaatdor ishtirokchi davlat vakolatli idorasi talabnomasi bo'yicha o'z xatidan o'tkazdiriladi. Xalqaro byuro qayd etganlik haqida boshqa ishtirokchi davlatlarni xabardor qiladi. Barcha ishtirokchi davlatlar xalqaro tartibda qayd etilgan nomlarni bu nomlar kelib chiqqan mamlakatlarda muhofaza qilgan muddat davomida himoya qilishlari shart. Ishtirokchi davlatlardan birortasi huquqiy muhofazani ta'minlashni rad etsa, bu haqda 1 yil davomida xabardor etishi shart. 1993-yil 1-yanvargacha qadar 729 ta kelib chiqish joyning nomi qayd etilgan. Lissabon bitimi bo'yicha Ittifoq tashkili etilgan, ittifoq o'z asosiy qonunlariga ega. Assambleyaning asosiy vazifasi 2 yillik dastur va Ittifoq byudjetini qabul qilish hisoblanadi.

Sanoat namunalari xalqaro deponlash tirish to'g'risida Gaaga bitimi (1925-yil). Bitim 1925-yilda tuzilgan bo'lib, 1934-yilda Londonda va 1960-yilda Gaagada qayta ko'rib chiqilgan 1961-yilda Monakoda qo'shimcha hujjat bilan, 1967-yilda Stokgolmda qo'shimcha hujjat bilan va 1975-yilda Stokgolmda bayonnoma bilan to'ldirilgan, 1979-yilda qo'shimcha hujjat matniga o'zgartirishlar kiritilgan. Bitim Parij konvensiyasi ishtirokchilari bo'lgan davlatlar uchun ochiqdir. Ushbu hujjatlarga asosan quyidagi tizim qo'llaniladi: Sanoat namunalari xalqaro deponlashtirish yo bevosita BMTning xalqaro byurosi tomonidan yoki sanoat namunasi kelib chiqqan mamlakat bo'lib hisoblangan ishtirokchi davlatlarning sanoat mulki bo'yicha milliy idoralari vositachiligida amalga oshiriladi. Har bir ishtirokchi davlat ichki qonunchiligida o'z milliy idorasi vositachiligida xalqaro deponlash tirishni amalga oshirish talablari o'z ifodasini topishi mumkin.

Talabnoma beruvchi tomonidan ko'rsatilgan har bir ishtirokchi davlatda xalqaro deponlashtirish ichki qonunchilikda nazarda tutilgan muhofazani olish bilan bog'liq bo'lgan formal talablarni bajarish kabi huquqiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Xalqaro deponlashtirish talablari sanoat namunasi kelib chiqqan ishtirokchi davlatga ham taalluqli bo'ladi (agar bu talabnomada nazarda tutilgan bo'lsa va bu ishtirokchi davlat qonunlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa).

BMIT o'z davriy axborotnomasida har bir deponlashtirilgan sanoat namunasining oshkora tasvirini yoki talabnoma beruvchining iltimosi bo'yicha rangli fotografiya tasvirini yoki grafik usulda bajarilgan boshqacha tasvirini e'lon qiladi. Talabnomani beruvchi e'lon qilishni 12 oydan oshmagan muddatga (xalqaro deponlashtirish sanasidan boshlab) yoki ustuvorlik so'ralgan hollarda ustuvorlik sanasidan boshlab 12 oygacha kechiktirib turishni iltimos qilishga haqli. Har bir ishtirokchi davlat xalqaro deponlash tirish to'g'risida e'lonlari olgan sanadan boshlab 6 oy muddat ichida muhofaza berishni rad etishga haqli.

Muhofaza berishni rad etish ichki qonunlar asosidagi talablarga muvofiq amalga oshirilishi lozim. Ayni vaqtda bunday asos sifatida muhofaza berishni rad etayotgan ishtirokchi davlat idorasi tomonidan rioya qilinishi lozim bo'lgan ichki qonunchilikning formal talablari va ma'muriy protsedurasi ham ko'rsatilishi mumkin.

Xalqaro deponlashtirish har 5 yilda uzaytirilishi mumkin. Muhofazaning amal qilish muddati 5 yilda yoki uning birinchi 5 yilining oxirgi yilida uzaytirilgan holda o'n yildan kam bo'lmasligi lozim. Agar ishtirokchi davlatning ichki qonunlarida milliy namunalari uchun uzoqroq muhofaza muddati belgilangan bo'lsa, xalqaro deponlashtirilgan va muddati uzaytirilgan sanoat namunalari uchun ham xuddi shunday muddatlarda huquqiy muhofaza berilishi lozim. 1934-yilda qabul qilingan hujjatda nazarda tutilishicha, xalqaro deponlashtirishga bag'ishlangan e'lonlar sanoat namunalari reproduksiyalarini qamrab olmaydi va deponlashtirish oqibatlari kelib chiqish mamlakati bo'lgan davlatlardan tashqari (agar bu davlatlarning ichki qonunlarida bunga ruxsat berilmagan bo'lsa) ushbu hujjat barcha ishtirokchi davlatlarni o'ziga taalluqli bo'ladi. Gaaga bitimidan foydalanuvchilar uchun qulaylik yaratish maqsadida BMT xalqaro byurosi rahbariy ko'rsatmalar chop etadi. Gaaga bitimi doirasida Ittifoq tashkili etilgan, Ittifoq o'z assambleyasiga ega. Assambleyaning asosiy vazifalari Ittifoq byudjetini va 20 yillik

dasturini qabul qilish hamda Gaaga tizimidan foydalanish bilan bog'liq bojlar miqdorini belgilash hisoblanadi.

Xalqaro patent tasnifi to'g'risida Strasburg bitimi (1971-yil). Bitim 1971-yilda tuzilgan, 1979-yilda tuzatishlar kiritilgan. Bitim Parij konvensiyasining ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Bitimga asosan patentlarning xalqaro tasnifi (PXT) joriy etiladi. Bunda texnikaning barcha sohalari 8 ta asosiy bo'limga ajratiladi. Mayda sarlavhalar miqdorlari esa 64.000 ga yaqinlashadi. Har bir sarlavhaga arab raqamlari va lotin alifbosi harflaridan iborat ramzlar belgilangan. Tegishli ramz har bir patent hujjatida e'lon qilingan patent talabnomalari va berilgan patentlarda ko'rsatiladi. Ularning miqdori keyingi yillarda 1.000.000 dan oshib ketdi. Patent hujjatlarini e'lon qiladigan milliy Patent idoralari tegishli ramzlarni qo'yishadi.

Tasniflash "Texnikaning ilgarigi darajasini" aniqlash maqsadida patent hujjatlarini qidirishda zarur. Bunday qidiruv patent beruvchi idoralar tomonidan ham, potensial ixtirochilar tomonidan ham, ilmiy tadqiqot muassasalari va boshqa manfaatdor shaxslar tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin. Xalqaro tasniflashni zamonaviy darajada saqlab turish uchun u har 5 yilda ko'rib chiqiladi. Chunki ilmiy-texnika taraqqiyoti yuksak sur'atlar bilan rivojlanayotgan hozirgi davrda ilm-fan va texnikaning yangidan yangi yo'nalishlari va sohalari vujudga kelmoqda.

Qayta ko'rib chiqish bitim tomonidan ta'sis etilgan ekspertlar guruhi tomonidan amalga oshiriladi. P X T to'g'risida bitim doirasida ittifoq ta'sis etilgan. Ittifoq qo'z assambleyasiga ega. Assambleyaning muhim vazifalaridan bo'lib ittifoqning 2 yillik dasturi va byudjetini qabul qilish hisoblanadi. Belgilarni ro'yxatdan o'tkazdirish uchun tovarlar va xizmatlarning xalqaro tasnifi to'g'risidagi Nitsse bitimi (1957-yil). 1957-yilda tuzilgan ushbu bitim 1967-yilda Stokgolmda, 1977-yilda Jenevada qayta ko'rib chiqilgan va 1979-yilda uning matniga o'zgartirishlar kiritilgan. Bitim Parij Konvensiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Bitimga asosan tovar belgilari va xizmat belgilarini ro'yxatdan o'tkazish maqsadlarida tovarlar va xizmatlarni tasniflash (turkumlashtirish) ta'sis etiladi. Bu turkumlashtirish ishtirokchi davlat tomonidan milliy tartibda ro'yxatdan o'tkazdirishda va Madrid bitimiga muvofiq xalqaro ro'yxatdan o'tkazdirishda qo'llaniladi. Ushbu tasniflash (turkumlashtirish) tovarlar va xizmatlarni tasnif (klasslar) ro'yxati (tovarlar uchun 3-4-sinf va xizmatlar uchun 8 sinf mavjud) va ularning alfavit ro'yxatidan iborat. Tovarlar, xizmatlar ro'yxatining nomlanishi 11.000 ga yaqindir. Har ikkala ro'yxat ham vaqti-vaqti bilan ekspertlar komiteti tomonidan o'zgartirilib va to'ldirilib turiladi. Tasnifning 6-tahriri 1983-yildan buyon amalda. Bugungi kunda amalda ushbu tasnifdan dunyoning barcha mamlakatlari va xalqaro tashkilotlar foydalanadi. Nitsse bitimi doirasida Ittifoq ta'sis etilgan, ittifoq o'z assambleyasiga ega. Ittifoq 2 yillik dastur va budjet qabul qiladi.

Sanoat namunalari xalqaro tasnifini ta'sis etish to'g'risida Lokam bitimi (1968-yil). Ushbu bitim 1968-yilda tuzilgan, 1979-yilda uning matniga o'zgartirishlar kiritilgan. Bitim Parij Konvensiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Ushbu bitimga asosan sanoat namunalari tasnifi (turkumi) joriy etiladi. Har bir ishtirokchi davlatning sanoat mulki bo'yicha milliy idorasi sanoat namunalari deponlashtirish va ro'yxatdan o'tkazdirishga taalluqli barcha rasmiy hujjatlarda xalqaro tasniflashning tegishli ramzlarini ko'rsatishi shart. U deponlashtirish yoki ro'yxatdan o'tkazdirishga taalluqli har bir chop etilgan materiallarda bu ramzlardan foydalanishi shart. Bitimga muvofiq tashkil etilgan ekspertlar komiteti vaqti-vaqti bilan tasnifni qayta ko'rib chiqib turadi. Tasnifning 5-tahriri 1993-yildan buyon amalda. Tasnif 32 sinf va 323 ostki sinflardan iborat. Shuningdek, unda tovarlarning alifbo ro'yxati, bu tovarlar mansub bo'lgan sinflar va ostki sinflarni ko'rsatish asosida berilgan ro'yxatda 6250 nomda turli tovarlar o'z mujassamlini topgan. Lokam bitimi doirasida Ittifoq ta'sis etilgan, u o'z assambleyasiga ega, assambleyaning muhim vazifasi ittifoqning 2 yillik dasturi va byudjetini qabul qilish hisoblanadi.

Belgilarning tasviriy elementlarining xalqaro tasnifini ta'sis etish to'g'risida Vena bitimi (1973-yil). Bitim 1973-yilda tuzilgan, 1985-yil qayta ko'rib chiqilgan. Bitim Parij konvensiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Ushbu bitimga asosan tasviriy elementlarni yoki qism-larini o'z ichiga olgan belgilar uchun turkumlashtirish joriy etiladi. Ishtirokchi davlatlarning

vakolatli milliy idoralari belgilarni ro'yxatdan o'tkazdirish va ularning muddatini uzaytirish bo'yicha tegishli barcha rasmiy hujjatlarda ushbu xalqaro tasniflash ramzlaridan foydalanishi lozim. Ekspertlar komitetining xalqaro tasnifi vaqti-vaqti bilan qayta ko'rib chiqiladi. 1993-yildan tasnifni 3-tahriri amal qilmoqda. Tasnif 29 toifa, 144 guruh va 1569 ostki guruh (kichik guruh)dan iborat. Turkumlashtirish asosida belgilarning tasviriy elementlari joylashtirilgan. Vena bitimi doirasida Ittifoq ta'sis etilgan, Ittifoq o'z assambleyasiga ega. Assambleyaning muhim vazifasi 2 yillik dasturni va budjetni qabul qilishi hisoblanadi. Intellektual mulk huquqini savdo sohalarida qo'llanish bo'yicha bitim (TRIPS bitimi). TRIPS bitimi Butunjahon savdo tashkilotining muhim huquqiy asoslaridan hisoblanadi. Butunjahon savdo tashkiloti (BST)ga a'zo bo'lishni xohlagan har bir davlat TRIPS bitimini imzolashi shart.

Ushbu bitim 7 qismdan iborat. Birinchi qismda umumiy qoidalar va asosiy tamoyillar belgilab qo'yilgan, 2-qism intellektual mulkdan foydalanishda huquqlarning mavjudligi hajmi va qo'llanishi bo'yicha standartlar deb nomlanadi. Unda tovar belgilari, geografik ko'rsatkichlar, sanoat namunalari, patentlar, integral mikrosxemalar topologiyasi, yopiq axborotlarni muhofaza qilish, litsenziya shartnomalari orqali raqobatga qarshi amaliyot ustidan nazoratni amalga oshirish o'z mujassamini topgan.

3-qism intellektual mulk huquqlarini himoya qilishni ta'minlashga bag'ishlangan. Unda umumiy majburiyatlar, fuqarolik huquqiy, ma'muriy-huquqiy protsedura va sud himoyasi vositalari, intellektual mulk sohasida huquqlarni buzganlik uchun qo'llanadigan muvaqqat choralar, intellektual mulk obyektlarini bir mamlakatdan 2-mamlakatda hududiga o'tkazilishida bojxona va chegara tartibi, tovarlarni soxtalashtirish va madaniy qaroqchilik uchun jinoiy javobgarlik xalqaro standartlari nazarda tutilgan.

4-qismda intellektual mulk huquqlarining vujudga kelishi va o'z kuchini saqlab qolishi bo'yicha qoidalar belgilab qo'yilgan. 5-qism nizolarning oldini olish va hal qilish tartibiga bag'ishlangan. 6-qism esa ushbu bitimga rivojlangan mamlakatlar, rivojlanayotgan mamlakatlar va kam rivojlangan mamlakatlar tomonidan rioya qilinishi xususiyatlariga bag'ishlangan. 7-qism TRIPS bitimini amalga oshirish bo'yicha tashkiliy tizim (institutsional choralar) va yakuniy xulosalarni qamrab oladi. TRIPS bitimi asosan intellektual mulk sohasida mulkiy huquqlarni qo'riqlaydi. Bunda ishtirokchi davlatlarning bir-birlariga nisbatan milliy rejim, qulay rejim berish asoslari va tartibi, bitim bo'yicha majburiyatlar bajarilmagan taqdirda ko'riladigan iqtisodiy sanksiyalar belgilab qo'yilgan.

Evroosiyo patent konvensiyasi. Ushbu konvensiya 1994-yil 9-sentabrda Moskva shahrida tuzilgan. Unga Ozarbayjon, Annaniston, Belarus, Gruziya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Moldova, Rossiya, Tojikiston, Ukraina davlatlari a'zo hisoblanadi. Konvensiya depozitariya BIMT bosh direktori hisoblanadi. Euroosiyo patent tashkiloti organlari bo'lib ma'muriy Kengash va Euroosiyo patent idorasi hisoblanadi, tashkilotning shtab kvartirasi Moskva shahrida tashkil topgan. Tashkilotda rasmiy ish yuritish tili rus tili hisoblanadi. Euroosiyo patentini olish uchun talabnoma ishtirokchi davlatlarning milliy patent idoralari orqali ham berilishi mumkin. Euroosiyo patent idorasi talabnomani konvensiya formal talablariga muvofiqligini tekshiradi va talabnoma bo'yicha izlanishlarni amalga oshiradi. Izlanishlar natijalari haqida hisobot tayyorlanadi va talabnoma beruvchiga yuboriladi. Talabnoma va hisobot belgilangan muddat ichida (talabnoma berilgan sanadan boshlab 18 oy o'tgandan keyin e'lon qilinadi) Euroosiyo patentini berish yoki rad etish haqida qaror 3 ekspertdan iborat kollegiya tomonidan qabul qilinadi. Euroosiyo patentni berishni rad etish haqida qaror talabnoma beruvchini biror davlat milliy patent idorasiga patent berishni so'rab talabnoma berish huquqidan mahrum qilmaydi. Euroosiyo patentining amal qilish muddati 20 yil. Euroosiyo patent konvensiyasi BMT a'zolari boigan davlatlar uchun, shuningdek sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij konvensiyasi, patent kooperatsiyasi to'g'risidagi shartnoma bilan bog'liq boigan davlatlar uchun ochiqdir. Euroosiyo patenti ishtirokchi davlatlarda avtomatik amal qilmaydi. U faqat patent egasi tomonidan ko'rsatilgan mamlakatlardagina va tegishli bojar to'langan laqirdagina amal qiladi.

Kiber-huquqning kollizion masalalari

Chet el huquqshunosligida **Internet-huquqi** dastlab huquqning **mustaqil sohasi** sifatida emas, balki huquqning turli sohalari bilan bog'liq bo'lgan va qandaydir Internet bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni tartibga soluvchi ko'p yo'nalishli huquqiy normalar va institutlar majmui sifatida qaralgan edi.

"Kiberhuquq" atamasini taklif qilishda, avvalo, uning mazmunining o'ylanmagan torligidan qochish maqsadini ko'zlash kerak. Masalan, hozirgi kunda "Internet-huquqi" ning yanada ommalashgan versiyasi tadqiqotchini terminologik jihatdan faqat tarmoq protokollari orqali axborot almashish sohasini huquqiy tartibga solish bilan cheklaydi, olim esa ko'pincha kriptografiya, kiberjinoyatchilik, kriptovalyutalarning muhim masalalarini e'tiborsiz qoldiradi (yoki qolishi kerak). Bundan tashqari, tadqiqotchini qiziqtirgan barcha huquqiy munosabatlar bevosita Internet bilan bog'liq emas. Masalan, yirik kompyuter texnikasi ishlab chiqaruvchilari tomonidan foydalanuvchilar to'g'risidagi metadata-ni ruxsatsiz yig'ish muammosi oxirgi foydalanuvchi qurilmasi va ishlab chiqaruvchi serverlari o'rtasida ma'lumot almashish bosqichida (ushbu muddatning semantikasiga asoslanib Internet-huquq tadqiqot obyektini) paydo bo'lmaydi, lekin qurilmaning operatsion tizimini dasturlash bosqichida, funktsionalligi bunday ma'lumotlarni yig'ish imkonini beradi. Kiberhuquq, shuningdek, axborot almashinuvi, dasturiy ta'minotni ishlab chiqish va Internet-resurslarning ishlash masalalari bilan qiziqadi. Boshqacha qilib aytganda, kiber huquq, yuridik fanning bir sohasi sifatida, kompyuter texnologiyalari va / yoki virtual makon bilan uzviy bog'liqlikda mavjud bo'lgan barcha huquqiy munosabatlarni tadqiqot qilishga davogarlik qladi.

Huquqshunoslik fanidan tashqari, kiberhuquqni deyarli barcha asosiy huquq tarmoqlarining huquqiy normalarini o'z ichiga olgan, ammo nisbatan alohida huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi murakkab muassasa vazifasini bajaruvchi global huquq tizimining elementi sifatida qaralishi kerak. O'zini tartibga solish predmeti bo'yicha kiberhuquq, albatta, axborot qonunchiligiga eng yaqin, ammo, shubhasiz, uni faqat uning tarkibiy elementi (institut) deb tan olish mumkin emas. Axborot qonunchiligidan farqli o'laroq, kiber huquq biron bir axborot tarmog'ida emas, balki har qanday axborot almashinuvini tartibga solmaydi, faqat kiberhudud bilan cheklanadi. Bundan tashqari, axborot qonunchiligining tartibga solinishidan tashqari, huquqiy munosabatlarning bevosita obyektini sifatida axborot bilan bog'liq bo'lmagan masalalar mavjud bo'lib, kiber huquq boshqa huquqiy munosabatlarning turlarini ham tartibga soladi, bu haqda men keyinroq batafsil yozaman.

Shuni alohida ta'kidlashni istardimki, kiberhuquqning predmet sohasi bilan bog'liq ba'zi munosabatlarni tan olish uchun ularning kiberfazo bilan uzviy aloqada yoki dasturiy ta'minot / apparat vositalarining yaratilishi va ishlashi bilan bog'liq holda paydo bo'lishi, mavjud bo'lishi, o'zgarishi yoki to'xtashi kifoya. Yuqoridagi tezis kiberhuquqning murakkab mohiyatini tushuntiradi. Misol tariqasida kiberhudud hodisalaridan biri va uning atrofida paydo bo'lgan munosabatlarni ko'rib chiqamiz.

2007 yilda reklama elektron pochta xabarlari Internetda ma'lum bir NewPro loyihasida ishtirok etishga chaqiriqlar bilan tarqaldi, bu esa moliyaviy piramidadan boshqa narsa emas edi. Standart "Pontsi sxemalari" dan farqli o'laroq, NewPro loyihasi yuqori darajadagi huquqiy tafakkur bilan ajralib turardi va "investorlar" ning ishtiroki nafaqat pufakchaga sarmoya kiritish, balki maxsus dasturiy ta'minot elementlari - xuddi shu nomdagi NewPro dasturini tarqatishga asoslangan edi. Loyiha ishtirokchilari dasturning keyingi iyerarxik tuzilgan "versiyalarini" sotib olishga mablag' kiritdilar (birinchisidan yettinchigacha), ularni sxemaga qo'shilishga da'vat etuvchi reklama xatlarini mustaqil ravishda tarqatishdi. Shu bilan birga, ishtirokchi faqat keyingi "versiya" ni sotib olish huquqini faqat ma'lum miqdordagi dastur namunalarini sotish orqali olishi mumkin edi. Shunday qilib, piramidaning likvidligi va ishtirokchilar doirasining doimiy kengayishi ta'minlandi.

Ta'riflangan sxema faqat innovatsion texnologiyalar va tarmoq marketing tamoyillariga asoslangan. Shubhasiz, NewPro loyihasi kiberhudud hodisalaridan biri bo'lib, uning yaratilishi va unda ishtirok etishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar kompleksi kiberhuquq uchun alohida qiziqish uyg'otadi. Shu bilan birga, ko'rsatilgan hodisani alohida huquqiy munosabatlarning guruhlariga tahlil qilib, ushbu guruhlarining har biri alohida-alohida "klassik" huquq tarmoqlari predmetiga murojaat qilishiga guvoh bo'lamiz. Masalan, NewPro kompyuter dasturining o'zi ishlab chiquvchining ijodiy faoliyati natijasida fuqarolik munosabatlari paydo bo'ldi (intellektual mulk huquqlarini himoya qilish nuqtai nazaridan). Dasturning yangi "versiyalari" ni sotib olish jarayonida ular o'rtasida ishtirokchilar dasturiy ta'minotni ushbu funktsiyaga ega sotib olish bo'yicha fuqarolik bitimlarini tuzdilar. Piramidaning ishtirokchilari turli mamlakatlar fuqarolari bo'lganligi sababli, tegishli huquqiy munosabatlar xalqaro-huquqiy element tomonidan murakkablashdi va shuning uchun ko'pincha nafaqat fuqarolik, balki xalqaro-huquqiy xususiy ham harakat qildi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlari, shuningdek, piramidaning ishlashi natijasida zarar ko'rgan "omonatchilar" ning mulk huquqlarini himoya qilish paytida paydo bo'lgan.

Axborot huquqini tartibga solish sohasi, mustaqil huquq sohasi sifatida, reklama xabarlarini oluvchilarning roziligisiz (boshqacha aytganda - spam) tarqatmasdan, ommaviy ravishda tarqatish uchun piramida ishtirokchilari va tashkilotchilarining javobgarligi masalalarini o'z ichiga oladi. Kiberhududda o'rganilayotgan hodisa natijasida hosil bo'lgan huquqiy munosabatlar majmuasida, shuningdek, jinoyat-huquqiy tarkibiy qism kuzatiladi, chunki NewPro sxemasi tashkilotchilarining harakatlari obyektiv xususiyatlari bilan firibgarlikka o'xshashdir, garchi potentsial ishtirokchilarga investitsiya qilingan mablag'larni to'liq yo'qotish ehtimoli to'g'risida ogohlantirish orqali jinoyat huquqi xavfi sezilarli darajada kamaytirilsa ham. Firibgarlikdan keyin boshqa tegishli jinoyatlar (pul yuvish, soliq to'lashdan bo'yin tovlash, moliyaviy firibgarlik) kvalifikatsiyasi paydo bo'ladi.

Yuqoridagi huquqiy munosabatlarning guruhlaridan tashqari, bank va huquqiy munosabatlar (ishtirokchilar va tashkilotchilar tomonidan elektron to'lov tizimlari va elektron pullardan foydalanishni tartibga solish nuqtai nazaridan) va, albatta, soliq munosabatlaridan (jismoniy shaxslar faoliyat ko'rsatishi sababli olgan daromadlari bo'yicha soliqlarni deklaratsiya qilish, ushlab qolish va to'lash majburiyati nuqtai nazaridan) paydo bo'ldi. Demak, yuqoridagi barcha guruhlarini o'z ichiga olgan o'zaro bog'liq va nisbatan alohida huquqiy munosabatlar majmuasi, tarmoqlararo murakkab institut sifatida kiberhuquqni tartibga solish predmeti hisoblanadi. Ushbu tezis individual munosabatlarning boshlang'ich huquqiy mohiyatini o'zgartirmaydi, balki ularning o'ziga xosligini tushunishga yordam beradi, bu esa kiberhudud bilan uzviy bog'liqdir. Bunday piramidalar va kiberhudud boshqa hodisalarning ishlash xususiyatlarini maxsus bilimsiz chuqur anglash mumkin emas, bu ko'pincha qonunchilik doirasidan tashqariga chiqadi. Ko'pincha, advokatura vakili yoki bunday hodisalar bilan shug'ullanadigan yuridik olim dasturiy ta'minot, axborot tarmoqlari faoliyatining umumiy tamoyillarini, tarmoqdagi mablag'lar harakatini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlarini va boshqalarni tushunishi kerak. Shaharsozlik muammolarini ilmiy ishlab chiqadigan advokatdek, kiberhuquq bilan shug'ullanadigan advokat shunchaki tegishli ixtisoslashgan terminologiyani o'zlashtirishi shart.

Yuqoridagi bayonotlar kiberhuquqi faniga va u rivojlanayotgan bilim tizimining asoslariga ma'lum talablarni qo'yadi. Kiberhuquqiy tartibga solishning mavzusi bo'lgan munosabatlar masalasiga qaytsak, ularning asosiy xususiyatlarini ta'kidlash kerak:

1) birinchidan, kiberhuquqni tartibga solish predmetiga kiritilgan huquqiy munosabatlar dasturiy ta'minot va / yoki texnik vositalardan foydalanish (yaratish, ishlab chiqish) bilan bog'liq holda paydo bo'ladi, o'zgaradi va to'xtaydi yoki kiberhududda mavjud bo'ladi;

2) Ikkinchidan, kiberhuquq subyekti uchun xarakterli xususiyat kiberhudud faqat davlat chegaralari va turli xil huquqiy rejimlarni shartli ravishda aks ettirish ma'nosida xalqaroликdir. Ushbu xususiyat butun dunyo bo'ylab tarmoqdan foydalangan holda huquqiy munosabatlarga kirishda hamma joyda paydo bo'ladigan huquqiy to'qnashuvlarning sababi bo'ladi. Aks holda, shuni aytishimiz mumkinki, kiberhuquq o'z predmeti doirasida juda ko'p miqdordagi aloqalarni o'z ichiga oladi, bu chet el elementlari tomonidan murakkablashadi;

3) uchinchidan, kiberhuquq subyektiga kiritilgan munosabatlar uchun murakkablik xarakterlidir, chunki kiberhuquq jamoat sohasi va xususiy munosabatlarni birlashtiradi.

4) Kiberhuquq subyektining asosiy xususiyatlaridan to'rtinchisi va oxirgisi uning doimiy kengayib borishi. So'nggi bir necha o'n yilliklar ichida tartibga solinadigan munosabatlar doirasi haddan tashqari ko'p o'zgarishlarga duch kelmagan an'anaviy huquqiy institutlardan farqli o'laroq, kiberhuquqni tartibga solish mavzusi har kuni kengayib bormoqda. Kiberhuquq davlat va jamiyatning innovatsiyalarga bo'lgan jonli reaksiyasi deb aytishimiz mumkin.

Shunday qilib, ba'zi nazariy asoslarni yaratib, tafsilotlarga o'tish kerak. Maqolalarimiz tsiklidan so'ng, siz aniq kiberhududni tartibga solish muammolari bilan aniq misollar yordamida tanishishingiz, shuningdek, global veb-saytning rivojlanish tendentsiyalari to'g'risida biz bilan xulosalar chiqarishingiz mumkin.

Elektron tijorat va Internetda amalga oshiriladigan bitimlar.

Elektron tijorat xalqaro savdoda operatsiyalarni amalga oshirishning samarali vositasi sifatida jadal rivojlanmoqda. Tijorat va ma'muriy maqsadlarda foydalanish Evropa, Osiyo, Shimoliy Amerika, Avstraliya va Yangi Zelandiyaning bir qator muhim sanoat tarmoqlarida sezilarli darajada tan olingan. M.M. Boguslavskiy elektron tijoratni elektron aloqa tarmoqlaridan foydalanishni o'z ichiga olgan va bitimlarning huquqiy mohiyatiga ta'sir qilmaydigan bitimlarning maxsus shakli deb hisoblaydi. Bir tomondan, ushbu bayonot an'anaviy tijorat institutlari uchun juda to'g'ri, boshqa tomondan, bu pozitsiya huquqiy tartibga solishning noaniqligiga olib keladigan munosabatlarning mumkin bo'lgan o'zgarishini hisobga olmaydi (masalan, "virtual mulk" ni sotib olish). Ko'rinib turibdiki, elektron tijorat deganda tadbirkorlik faoliyatini dasturiy ta'minot yoki apparat vositalari yordamida qisman yoki to'liq amalga oshirish tushunilishi kerak. Elektron tijorat nafaqat milliy yoki xalqaro qonunlar, balki dastur kodlari bilan ham tartibga solinadigan bitimlarning maxsus shakli sifatida qaralishi kerak. Ushbu talqin, xususan, elektron aloqa vositalarini joriy qilish bilan elektron tijoratni "tijorat faoliyatining maxsus sohasi" ni ko'rsatib, yanada kengroq tushunish kerak degan bayonotga mos keladi.

1996 yilda elektron tijorat to'g'risida UNCITRAL qonuni Namunasini qabul qilindi, u elektron tijoratni yuridik to'siqlarni bartaraf etish va uning huquqiy maqomini yaxshilashga qaratilgan milliy qonun chiqaruvchilarga xalqaro miqyosda tan olingan qoidalar to'plamini taqdim etish orqali elektron tijoratni amalga oshirish imkoniyatini va osonligini ta'minlashga qaratilgan. Xususan, qonun hujjatlaridan kelib chiqadigan to'siqlarni shartnoma bilan o'zgartirib bo'lmaydigan, qog'oz va elektron ma'lumotlarga teng munosabatlarni o'rnatish orqali bartaraf etish ko'zda tutilgan. 2001 yilda UNCITRAL "Elektron imzo to'g'risida" namunaviy qonunni qabul qildi, uning maqsadi elektron va qo'lda yozilgan imzolarning ekvivalentligini belgilaydigan texnik ishonchlilik mezonlarini belgilash orqali elektron imzolaridan foydalanishni yoqish va osonlashtirishdir. Evropa Ittifoqi darajasida elektron ma'lumotlarni uzatish va elektron tijorat bo'yicha bir nechta ko'rsatmalar ishlab chiqilmoqda. Masalan, ma'lumotlar bazalarini huquqiy muhofaza qilish to'g'risidagi 96/9 / EC-sonli ko'rsatma, elektron imzolar to'g'risidagi 99/93 / EC-sonli yo'riqnoma, elektron tijorat bo'yicha 2003/31 / EC-sonli direktivalar. 2004 yilda Xalqaro savdo palatasi 2004 yilgi elektron shartlarni yoki Xalqaro savdo palatasining elektron shartlarini ishlab chiqdi. Xalqaro huquqiy tartibga solishning rivojlanishining ushbu bosqichidagi yakuniy voqea BMT tomonidan 2005 yilda "Xalqaro kontraktlarda elektron aloqa

vositalaridan foydalanish to'g'risida" Konventsiyani qabul qilish bo'lib, uning maqsadi elektron savdo vositalaridan foydalangan holda tuzilgan shartnomalarni ta'minlash orqali xalqaro savdoda elektron aloqalardan foydalanishni engillashtirishdir. "Xalqaro shartnomalarda elektron aloqa vositalaridan foydalanish to'g'risida" gi Konventsiyaning 1-bandi tadbirkorlik subyektlari turli shtatlarda joylashgan tomonlar o'rtasida shartnomalar tuzilishi yoki bajarilishi munosabati bilan elektron aloqalardan foydalanishga tegishli. Konventsiyaning 4-qismi aloqa, elektron aloqa va ma'lumotlar aloqasi kabi o'zaro bog'liq tushunchalarni belgilaydi.

Internetdagi xususiy huquqiy munosabatlarni tartibga solishda amaldagi qonunchilikni aniqlash xususiyatlari

Xalqaro xususiy huquq bilan huquqiy tartibga solish uchun ushbu munosabatlar o'rtasida hududiy-huquqiy aloqa o'rnatilishi kerak, shuningdek, mamlakat qonuni qo'llanilishi kerak. Internetda vujudga keladigan huquqiy munosabatlardagi begona element har doim mavjud bo'lib, u o'zini turli yo'llar bilan namoyon qilishi mumkin. Ushbu maqsadlar uchun Internetda huquqiy munosabatlarning xalqaro mohiyatini ikki yoki undan ortiq davlatlarning huquqiy tartibi bilan huquqiy aloqalarni bog'lash orqali aniqlash maqsadga muvofiqdir, ularning asosini tegishli huquqiy fakt tashkil etadi. Huquqiy munosabatlar, agar uning paydo bo'lishi, o'zgarishi (yuridik fakt) holati uni faqat bitta davlat normalari bilan bog'laydigan bo'lsa, milliy bo'ladi. Agar uning paydo bo'lishi (hodisa, harakat) holati ikki yoki undan ortiq davlatlarning qonunlarida nazarda tutilgan muayyan huquqiy oqibatlarining kelib chiqishiga sabab bo'lsa, Internetdagi huquqiy munosabatlar xalqaro xarakterga ega bo'ladi. Ushbu oqibatlarining zaruriy sharti - bu xalqaro xarakterga ega bo'lgan o'ziga xos huquqiy munosabatlarning paydo bo'lishi uchun muhim bo'lgan holatlarning begona xususiyatlari. Internetning o'ziga xos xususiyati xalqaro xarakterdagi xususiy huquqiy munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan qonunni aniqlash uchun ishlab chiqilgan maxsus qoidalarni ishlab chiqish va qonunchilikda birlashtirishni talab qiladi. Bizning fikrimizcha, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 1158-moddasini quyidagi qoida bilan to'ldirish mumkin: "Internetda rivojlanayotgan huquqiy munosabatlarni tartibga solishda qo'llaniladigan qonunni belgilashning o'ziga xos xususiyatlari tegishli huquqiy munosabatlarning ikki yoki undan ortiq davlatlarning huquqiy tartibi bilan huquqiy aloqasi namoyon bo'lishi asosida belgilanadi".

Bitim shakliga taalluqli qonunni aniqlash uchun Internetda bitimning o'tkazilish joyi nima deb hisoblanishini aniqlash kerak. Elektron savdo to'g'risida UNCITRAL namunaviy qonuni quyidagilarni taqdim etadi:

- elektron xabarni yuborish joyi - jo'natuvchining yashash joyi yoki ish joyi;
- elektron xabarni qabul qilish joyi - bu xabar oluvchining yashash joyi yoki ish joyi.

Internet-shartnomani tuzish joyi - bu taklif qiluvchi jismoniy shaxsning yashash joyi yoki taklif qiluvchi yuridik shaxsning asosiy ish joyidir.

Bir tomonlama Internet-operatsiyani o'tkazish joyi - bu jismoniy shaxsning yashash joyi yoki bitim tuzgan yuridik shaxsning asosiy ish joyi. Internet-bitim ishtirokchilarining huquqlari va majburiyatlari uchun majburiy bo'lgan qonunlarning umumiy qarama-qarshiligi iroda mustaqilligi bo'lishi kerak. Amaldagi qonunchilikni tomonlar tanlamagan taqdirda, kontragentlarning huquqlari va majburiyatlari bilan eng yaqin bog'liq bo'lgan mamlakat qonuni qo'llaniladi. Qoida tariqasida, Internet-shartnomalarda, bu xizmat ko'rsatuvchi provayderning asosiy ish joyi (elektron pochta xizmatlarini ko'rsatuvchi provayder, xosting xizmatlari - xarakteristik ko'rsatkichlarni amalga oshiruvchi shartnomaning tarafi asosiy ish joyining huquqi sifatida) mamlakat qonuni. Shartnoma munosabatlarining muayyan huquqiy tartib bilan eng yaqin aloqasi boshqa taxminlardan foydalanish orqali o'rnatilishi mumkin:

- Internetda tuzilgan, ammo real dunyoda ijro etilgan shartnoma ("jismoniy" tovarlarni etkazib berish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish) shartnoma bajarilgan joyning qonuni bilan tartibga solinishi kerak;

- Internetda reklama tarqatish to'g'risidagi bitim, reklama yo'naltirilgan fuqarolar yoki rezidentlar, mamlakat qonunlari bilan tartibga solinishi kerak;

- domen nomiga huquqlarni berish to'g'risidagi bitim domen nomini ro'yxatdan o'tkazuvchi davlatning qonuni bilan tartibga solinishi kerak.

Internetda vujudga keladigan huquqiy munosabatlarga nisbatan "biznesning asosiy joyi" bu "virtual biznes" olib boradigan shaxsning tijorat korxonasi joylashgan joyidir. Agar biror kishida tijorat korxonasi bo'lmasa, "virtual biznes" ning asosiy faoliyat joyi bu faoliyatni olib boruvchi jismoniy shaxsning yashash joyi deb tushunilishi kerak. Agar tijorat korxonasining yashash joyi yoki joylashgan joyi shaxsning Internetda olib boradigan faoliyati bilan bog'liq bo'lmasa, "virtual biznes" faoliyatining asosiy joyi - "virtual biznes" xizmatlari iste'molchilari bo'lgan shaxslarning yashash joyi yoki asosiy ish joyi deb tushunilishi kerak.

10-mavzu. Xalqaro xususiy huquqda yurisdiksiya va nizolarni hal etish. Xalqaro arbitraj.

Reja

- 1.Xalqaro fuqarolik protsessi.
- 2.Chet el elementi bilan murakkablashgan ishlarning sudloviligi (xalqaro sudlovililik).
- 3.Chet el fuqarosi ishtirokidagi sud jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari.
- 4.Chet el sud hujjatlarini tan olish va ijro etish.
- 5.Xalqaro tijorat arbitraji mohiyati.
- 6.Xalqaro tijorat arbitrajining xalqaro huquqiy asoslari.

Tayanch so'z va tushunchalar: fuqarolik protsessi, da'vo, da'vo muddati, sudlovga tegishlilik, protsessual jarayon..

1. Xalqaro fuqarolik protsessi tushunchasi

Xalqaro xususiy huquq fanida xalqaro fuqarolik protsessi deb, odatda, chet elliklar va chet el yuridik shaxslarining sudda ularning huquqlar muhofazasi bilan bog'liq protsessual xususiyatdagi masalalar majmui tushuniladi. Bular chet ellik shaxslar uchun odil sudlovga yo'l ochiqligi, ularning protsessdagi holati, xalqaro sudga tegishlilik, davlatlarning sudlari va boshqa adliya organlari tomonidan bir-biriga huquqiy yordam ko'rsatish, dalillar to'plash, chet el huquqi mazmunini aniqlash, chet el sud qarorlarini tan olish va ijro etish, notarial harakatlarni amalga oshirish bilan bog'liq mamlakatiimiz fuqarolari va yuridik shaxslarining huquqlarini xorijda ta'minlashga qaratilgan masalalardir. Boshqa tushunchaga asosan xalqaro fuqarolik protsessi - bu protsessual me'yorlarda belgilangan, fuqarolik huquqlarini himoya qilish va aniqlashga qaratilgan milliy va xalqaro jarayonlarning o'zaro aloqasi va o'zaro munosabatini me'yorlashtiruvchi xalqaro xususiy huquqning kompleks institutidir. Nizolarni sud tartibida hal qilish bilan bir qatorda odatda xalqaro fuqarolik protsessiga nizolarni arbitraj tartibida (hakamlik sudlarida) ko'rib chiqish masalalari ham kiradi.

2. Chet el huquqi mazniunining aniqlanishi

Sudlarda ishlarni hal etish paytida O'zbekiston Respublikasi qonunlari va xalqaro shartnomalarga muvofiq ravishda chet davlatlar huquq me'yorlarini qo'llaydilar (FPKning 12-moddasi, XPKning 13-moddasi). Qonunlar va xalqaro shartnomalar chet el elementi ishtirokidagi xususiy huquqiy munosabatlarga nisbatan chet davlatlar huquqining qo'llanishi shartlarini belgilaydi. Sud mahalliy kollizion huquq asosida qo'llanishi lozim bo'lgan chet davlat huquqi mazmunini avvaldan belgilashga majbur emas. Lekin kollizion masala hal etilgan bo'lib, chet davlat huquqi qo'llanishi lozim bo'lsa, sud uning ko'rsatmalari mazmunini belgilab olishi

kerak. O‘z talablari yoki e‘tirozlariga chet davlat huquqini asos qilib ko‘rsatayotgan tараflarga emas, balki aynan sudga uning mazmunini belgilab olish (sharhlash) vazifasi yuklatiladi. Bundan kelib chiqadiki, sud o‘z lashabbusiga ko‘ra va o‘ziga yuklatilgan majburiyatlar tufayli chet davlat huquqi mazmunini sharhlaydi (ex officio). Chet davlat huquqi mazmunini sharhlashdan maqsad ishni ko‘rib chiqish uchun ahamiyatga ega bo‘lgan hujjatni aniqlash emas, qabul qilinayotgan qaromimg O‘zbekiston Respublikasi qonunlari yoki xalqaro shartnomalari talablariga ko‘ra me‘yoriy-huquqiy asoslarini belgilab olishdir. Boshqacha aytganda, sudda chet davlat huquqi ishni ko‘rib chiqish uchun ahamiyatga ega bo‘lgan boshqa holatlar bilan bir qatorda isbotlanishi lozim bo‘lgan holat deb emas, balki huquqiy kategoriya sifatida e‘tirof etiladi. Chet davlat huquqi mazmunini belgilashda (sharhlashda) FPK 56-moddasi va XPKning 55-moddasidagi ishda ishtirok etayotgan shaxsning o‘z talablari va e‘tirozlariga asos qilib keltirayotgan holatlarni isbotlash majburiyati to‘g‘risidagi qoida qo‘llanishi mumkin.

Ma‘lumot uchun!

Taraflarning tadbirkorlik yoki boshqa iqtisodiy faoliyat amalga oshirishi bilan bog‘liq talablar bo‘yicha chet el huquq me‘yorlari mazmunini isbotlash vazifasi sud tomonidan tараflarga yuklatilishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, sud tараflarga chet el huquq qonuni matnini, uning tegishli davlatda talqin qilinishi to‘g‘risida ma‘lumotlar taqdim etish majburiyatini yuklashi mumkin va hokazolar. Adabiyotda ta‘kidlanganidek, qonunchilik sudni va sud protsessining boshqa ishtirokchilarini chet el huquq me‘yorlarining mazmunini aniqlashning qonuniy manbalari va usullarini tanlashda deyarli cheklamaydi. Misol keltiraraiz. Rossiya Federatsiyasi Oliy Sudining fuqarolik ishlari bo‘yicha Sud hay‘ati ko‘rib World Enterprpaythis Pti. Limited” (Avstraliya)ning Saxa (Yakutiya) Respublikasi Oliy Sudining “M.U.M. World Enterprpaythis Pti. Limited” (Avstraliya)ning RF Savdo-sanoat palatasi huzuridagi Xalqaro tijorat arbitraj sudining qarorini tan olish va majburiy ijrosi to‘g‘risidagi arizasi bo‘yicha 2002-yil 20-fevraldagi ishi bo‘yicha ajrimiga xususiy shikoyatini ko‘rib chiqqan. Ko‘rsatib o‘tilgan sud muhokamasida Rossiya Federatsiyasi Oliy Sudi Avstraliya qonunchiligi bo‘yicha “yuridik shaxsni deregistratsiyalash” tushunchasi ma‘nosini aniqlagan. Bunda sud Avstraliyaning qonunchilik hujjatlari va “Beyker va Makenzi” (Avstraliya) yuridik firmasining xulosasini keltirgan. Natijada sud arizachi yuridik shaxs sifatida tugatilgan va ish bo‘yicha ish yuritish Saxa (Yakutiya) Respublikasi Oliy Sudi asosli to‘xtatilgan, degan xulosaga kelgan.

Chet el huquqining mazmunini aniqlash to‘g‘risida gapirganda O‘zbekiston huquq to‘g‘risida o‘zaro axborot taqdim etish qoidalari bor bo‘lgan qator xalqaro shartnomalarda qatnashayotganligiga ham e‘tibor qaratish kerak. Xususan, 1993-yilgi Fuqarolik, oila va jinoiy ishlar bo‘yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to‘g‘risidagi konvensiyaga muvofiq, tараflarning markaziy adliya idoralari o‘z hududida amal qilgan yoki amal qilayotgan ichki qonunlar va ularning qo‘llanish tajribasi to‘g‘risida bir-birlariga ma‘lumot berib turishlari haqida shartlashib olganlar. O‘zbekiston Respublikasi Koreya, Ozarbayjon, Qirg‘iziston, Latviya, Litva, Moldova va boshqa bir qator davlatlar bilan ikki tараflama huquqiy yordam to‘g‘risidagi shartnomalarda shu davlatlarda amal qilgan yoki amal qilayotgan qonunlar va ularning qo‘llanishi masalalari haqida ma‘lumot beruvchi adliya idoralari sifatida adliya vazirliklari va prokuraturalar tilga olinadi. Chet davlat huquqi me‘yorlarining mazmunini faqat umumiy yurisdiksiya sudlari, xo‘jalik sudlari, hakamlik sudlari tomonidangina emas, balki chet davlat huquqini qo‘llashga haqli bo‘lgan boshqa organlar tomonidan ham sharhlanishi mumkin. Boshqa organlar to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksida umumlashtirilgan ma‘lumotlar mavjud: so‘z chet davlat huquqi me‘yorlari mazmunining sud yoki fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari va boshqa organlar tomonidan belgilanishi haqida boradi. Chet davlat huquqining notariatda qo‘llanishi O‘zbekiston Respublikasining Notariat to‘g‘risidagi qonunida nazarda tutilgan. Sud nafaqat chet el qonunlaridan foydalanadi, balki chet davlatlarning odatlari va sud amaliyotidan ham bu davlatlarda ular huquq manbayi hisoblanadigan asoslardan foydalanadi. Chet davlat huquqi me‘yorlarining mazmunini belgilash maqsadida ularni qo‘llayotgan sud va boshqa organlar yordam berishni yoki tushuntirib berishni

so‘rab Adliya vazirligiga hamda O‘zbekiston Respublikasining hamda chet davlatning vakolatli organlari va idoralariga murojaat qilishga yoki mutaxassislarni jalb qilishga haqlidirlar (XPKning 13-moddasi).

Chet el sud hujjatlarini ijro etish

Turli davlatlarning qonunchiligida va sud amaliyotida “ta‘minlov choralari” tushunchasining o‘zi, uning mazmuni turlicha tushuniladi. Masalan, Germaniya protsessual huquqida huquqlarning dastlabki sud himoyasining ancha kengroq tushunchasidan foydalaniladi (GFR FPK ning 916 - 945-§). Bunda dastlabki choralarning ikki turlari farqlanadi: qarzdorga tegishli mulkni xatlash va dastlabki farmoyish. Dastlabki farmoyishdan sud tomonidan mavjud holat o‘zgartirilgan taqdirda bir tomon huquqni amalga oshirish qiyinlashadi yoki mumkin bo‘lmaydi degan xavfsirash mavjud bo‘lganda foydalaniladi (masalan, konkret mulkni tasarruf qilishning ta‘qiqlanishi, mulkka garov huquqning taqdim etilishi va hokazolar). Zamonaviy Angliya huquqida va bir qator “umumiy huquq” mamlakatlari huquqida “Mareva”, deb nomlanuvchi taqiqdan foydalaniladi. Bu nom kema nomidan olingan. Buyuk Britaniyada 1975-yilda ko‘rib chiqilgan ishning mazmuni quyidagidan iborat. Davogar - “Mareva” kemasining egasi kemani javobgarga charter bo‘yicha ijaraga topshirgan. To‘lovlar qismlarga bo‘lib to‘lanishi kerak bo‘lgan, lekin javobgar uchinchi to‘lovni to‘lashdan bosh tortgan va avval tuzilgan kelishuvni bekor qilish to‘g‘risida e‘lon qilgan. Javobgar London banklaridan birida hisobraqami ochganligidan xabardor kreditor, javobgar ushbu hisobdagi pullarni boshqa joyga o‘tkazishidan xavfsirab, ish bo‘yicha kelgusi qaror ijrosini ta‘minlash maqsadida javobgarni o‘z hisobidagi vositalarni tasarruf etishini cheklash to‘g‘risida sudga iltimosnoma bilan murojaat qilgan.

Sud kreditomni iltimosini qondirgan. Kelgusi sud amaliyotida “Mareva” taqiqi javobgarning barcha mulkiga nisbatan tatbiq qilina boshlangan va bu mulk Buyuk Britaniyada yoki boshqa davlatda bo‘lishidan qat‘i nazar, tatbiq qilingan. Oxirgi o‘n yilliklarda xalqaro fuqarolik protsessual huquqda ta‘minlov choralaridan foydalanish dolzarb bo‘lgan. Ko‘pchilik davlatlar huquqida hamda Yevropa huquqida (Yel huquqida) “tezkor choralari ko‘rish va qarorlar qabul qilish bo‘yicha xalqaro sud vakolati darvozasi keng ochilgan”. Lekin chet el sudlari tomonidan qabul qilingan tegishli choralari xorijda kamdan-kam hollarda tan olinadi. Bunday choralari qator ko‘p tomonlama xalqaro shartnomalarda tan olinadi (dengiz kemalarini xatlashga tegishli ayrim qoidalarni unifikatsiyalash to‘g‘risida 1952-yilgi konvensiyada, Voyaga yetmaganlarni himoya qilishga nisbatan kompetensiyasi va tatbiq etiladigan huquqi to‘g‘risida 1961-yilgi Gaaga konvensiyasida, darslikning 11-bobida aytilgan KOTIF (Yuklarni va yo‘lovchilarni tashish to‘g‘risida konvensiya)ga ilovaga).

Sud topshiriqlari va sud topshiriqlarini bajarish

Har bir davlatda hokimiyat organi sifatida sudning funksiyalari ushbu davlat hududi chegaralari bilan cheklanadi. Shuning uchun chet elda protsessual harakatlar sodir etish uchun bir davlat sudi boshqa davlatning sud organlariga yordam so‘rab murojaat qilishga majbur bo‘ladi (sudga chaqirish to‘g‘risida chaqiruv qog‘ozini topshirish, chet elda yashovchi guvohlarni tergov qilish, dalillar to‘plash va protsessual xarakterdagi boshqa harakatlar sodir etish). Sud topshirig‘i deganda, xalqaro amaliyotda bir davlat sudning boshqa davlat sudiga shu davlat hududida protsessual harakatlar amalga oshirish to‘g‘risida yordam so‘rab murojaat qilishi tushuniladi. Chet davlat sudlarining belgilangan tartibda O‘zbekiston Respublikasi sudlariga ayrim protsessual harakatlarni bajarish to‘g‘risida bergan topshiriqlari quyidagi asoslarga ko‘ra bajarilmaydi:

- 1) topshiriqni ijro etish O‘zbekiston Respublikasi suverenitetiga zid bo‘lsa yoki uning xavfsizligiga tahdid solsa;
- 2) topshiriqni ijro etish sudning vakolatiga kirmasa.

Birinchi asos ommaviy tartib to'g'risidagi izohning protsessual ma'nodagi ta'rifidir. So'z chet davlat huquqi uning ommaviy tartib bilan mos kelmaganligi uchun qo'llanishi mumkin emasligi haqida emas, balki topshiriqning ijro etilishi O'zbekiston Respublikasi uverenitetiga zid bo'lsa yoki uning xavfsizligiga tahdid soladigan boisa, u holda uning man qilinishi haqida boryapti. Ikkinchi asos - vakolatli bo'lmaganlik tufayli ijro etmaslik - ommaviy tartib to'g'risidagi izohning tarkibiy qismi emas, u protsessual huquqdan kelib chiqadi.

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

YURIDIK FAKULTETI

DAVLAT HUQUQI VA BOSHQARUVI KAFEDRASI

**XALQARO XUSUSIY
HUQUQ**

FANI MODULINING

SEMINAR MASHG`LOT ISHLANMASI

1-mavzu. Xalqaro xususiy huquq mohiyati, tamoyillari va manbalari.

1. Xalqaro xususiy huquq mohiyati;
2. Xalqaro xususiy huquqning tamoyillari;
3. Xalqaro xususiy huquqning manbalari;
4. Xalqaro xususiy huquqda kollizion normalar
5. Xalqaro xususiy huquqning umumiy qoidalari

Nazariy savollar

1. Xalqaro xususiy huquq tushunchasi va uning ahamiyati haqida nima deyish mumkin?
2. Xalqaro xususiy huquqning xalqaro ommaviy huquqdan farqi va o'zaro bog'liqligi nimadan iborat?
3. Xalqaro xususiy huquqning predmeti qanday munosabatlardan tashkil topadi?
4. Xalqaro xususiy huquq normalari vositasida tartibga solinadigan munosabatlarda chet el elementlari bilan murakkablashgan munosabatlar qanday darajada o'z aksini topadi?
5. Xalqaro xususiy huquq sohasida kollizion normalarni qo'llash uchun qanday asoslar mavjud?
6. Kollizion usulida tartibga solish qanday jihatlari bilan moddiy-huquqiy tartibdan farq qiladi va ular o'rtasida umumiylik mavjudmi?
7. Nima sababdan xalqaro protsessual huquq masalalari xalqaro xususiy huquq fani tomonidan o'rganiladi?
8. Xalqaro xususiy huquq fanining tuzilishi qanday ko'rinishlari bilan fuqarolik-huquqiy va boshqa ichki davlat huquq sohalarining tuzilishidan farq qiladi?

Kazuslar

1. Huquqiy adabiyotlarda "xalqaro huquq" va "xalqaro xususiy huquq" tushunchalari to'g'risida turlicha yondashuvlar mavjud. Ma'lumki, "xalqaro huquq" davlatlar, hokimiyat organlari o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiyva ommaviy-huquqiy manfaatlar bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquqiy me'yorlar majmuidan iborat. "Xalqaro xususiy huquq" fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normalardan tashkil topgan bo'lib, ushbu munosabatlarning doirasi, tarkibiy qismlari biron-bir mamlakat chegarasi bilan cheklanib qolmaydi, xalqaro hayot ko'lamida tabiiy hodisa sifatida rivoj topadi.

Savol: "Xalqaro huquq" hamda "Xalqaro xususiy huquq" normalarining amal qilish doirasi va mazkur huquq sohalarini bir-biridan asosiy farqlovchi belgilarini tushuntirib bering. SHuningdek, bu ikki fan to'g'risida anglo-sakson va kontinental huquq tizimi amalda bo'lgan mamlakat olimlarining doktorinal ta'riflaridan misollar keltiring.

2. Har bir huquq sohasi kabi "Xalqaro xususiy huquq" fanining ham predmeti mavjud bo'lib, yillar davomida mazkur fan predmetiga nisbatan nazariyotchi olimlar va kollizionistlar tomonidan ta'riflar ishlab chiqilgan. Ular tomonidan ilgari surilgan qarashlarda xalqaro xususiy huquq predmetining tabiati turlarga bo'lib o'rganiladi. Unga ko'ra xalqaro xususiy huquqning predmetining yuridik tabiatidan kelib chiqqan holda huquqning alohida sohasi yoki huquq normalarining majmuasi sifatida e'tirof etiladi.

Savol: "Xalqaro xususiy huquq" fanining predmetini aniqlashda zamonaviy xalqaro xususiy huquqda qanday yondashuvlar ilgari surilgan? Siz qaysi tadqiqotchilarning bu boradagi fikrlarini qo'llab-quvatlaysiz?

3. Yuridik adabiyotlarda xalqaro xususiy huquq predmetining tabiati ikki: alohida huquq sohasi va huquq normalari majmuasi kabi ko'rinishlarda ifodalanadi. Birinchi ko'rinishda qaraganda xalqaro xususiy huquq, birinchidan xalqaro ommaviy huquqdan, ikkinchidan, fuqarolik huquqidan farqlanadi, bunda u mazmuni va tabiati jihatidan huquq sohasi sifatida tan olinadi.

Savol: Xalqaro xususiy huquq fanini fuqarolik huquqi fani sohasidan ajratib turuvchi jihatlarini muhokama qiling.

4. Huquqiy normalarda nazarda tutilgan qoidalar, ular vositasida tartibga solinadigan munosabatlarning xususiyatlariga qarab xalqaro xususiy huquq fani umumiy va maxsus qismlarga bo'linadi. SHu bilan xalqaro xususiy huquq o'zining tarkibiy tuzilishi jihatidan fuqarolik huquqi kabi pandekt xususiyatiga ega.

Savol: Xalqaro xususiy huquq o'z tuzilishiga ko'ra fuqarolik huquqi fanining tuzilishga qaraganda ma'lum bir farqlarga ega ekanligini misollar yordamida muhokama qiling.

2-mavzu. Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari.

1. Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari tushunchasi;
2. Jismoniy shaxs xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida;
3. Yuridik shaxs xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida;
4. Davlat xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida;
5. Xalqaro xususiy huquqda rejimlar

2-mavzu bo'yicha topshiriqlar

1. Qozog'iston xususiy huquqiy nizo doirasida o'zining cheklangan immunitetidan foydalanib kelgan. Qozog'istonga tegishli bo'lgan rasmlar galereyasi Yevropaga olib chiqilganida, nizolashayotgan tarafning talabiga asosan Yevropada mazkur mulkka ta'qiq o'rnatildi va Qozog'iston o'zining shartnomaviy majburiyatini bajarmaguncha yoki nizo sud tomonidan hal etilmaguncha ta'qiq yechilmasligi ko'rsatildi.

Muhokama qiling: sudi tomonidan o'rnatilgan ta'qiq asoslimi, mazkur holatda davlat immuniteti qo'llanilishi doirasini ko'rsating va huquqiy baho bering .

2. Fuqaro T. Xitoy fuqarosi, Toshkent viloyatida yashaydi, uning otasi O'zbekiston fuqarosi. T.ning qizi endigina 7 yoshga to'lganida u vafot etdi. Pasport olish yoshiga yetgan qizga O'zbekiston fuqaroligini berishni rad etishdi, holbuki, u ham Toshkentda tug'ilgan. Hozir u fuqaroligi bo'lmagan shaxs hisoblanadi.

Muhokama qiling: Hokimiyat organlari xodimlarining harakatiga huquqiy baho bering. Qo'llanilishi lozim bo'lgan huquqni ko'rsating va uni muhokama qiling?

3. O'zbekiston korxonasi bilan Amerika korxonasi o'rtasida tuzilgan xalqaro oldi-sotdi shartnomasiga amerika korxonasining talabi bilan Amerika qonunchiligi bilan o'rnatilgan eksort cheklovlariga (Masalan, tovarlarni uchinchi mamlakatga sotmaslik bilan bog'liq) amal qilish bilan bog'liq bo'lgan izoh kiritilgan.

Muhokama qiling: Bunday izohlar qanday xususiyatlarga ega? Ushbu qoidalarni buzilishi sud yoki arbitrajga murojaat qilishga asos bo'la oladimi va bunday talablar milliy sud yoki arbitrajlar tomonidan qo'llab quvvatlanadimi?

Muammoli savollar.

1. Xalqaro xususiy huquqda u yoki bu munosabat qatnashchisi albatta xorijlik bo'lishi nazarda tutiladi. CHet el fuqarosi ikkita-o'zining va u hozir bo'lgan davlatning huquqiy tartibiga bo'ysunishi nazarda tutiladi. Ushbu ikkilamchilikda chet ellik fuqaroning huquqiy holatining o'ziga xosligi namoyon bo'ladi. Demak, konkret huquqiy munosabatda chet el fuqarosi huquqiy holati qaysi qonun bilan tartibga solinishi katta ahamiyatga egadir. Bu masala jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni tushunchasi orqali ham hal etiladi.

Savol: SHaxsiy qonunni tadbqiq qilish doirasi va unga kiruvchi masalalarni misollar yordamida muhokama qiling.

1. Xalqaro xususiy huquqda u yoki bu munosabat qatnashchisi albatta xorijlik bo'lishi nazarda tutiladi. CHet el fuqarosi ikkita-o'zining va u hozir bo'lgan davlatning huquqiy tartibiga bo'ysunishi nazarda tutiladi. Ushbu ikkilamchilikda chet ellik fuqaroning huquqiy holatining o'ziga xosligi namoyon bo'ladi. Demak, konkret huquqiy

munosabatda chet el fuqarosi huquqiy holati qaysi qonun bilan tartibga solinishi katta ahamiyatga egadir. Bu masala jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni tushunchasi orqali ham hal etiladi. SHaxsiy qonunni tadbiiq qilish doirasi va unga kiruvchi masalalar nimalardan iborat?

2. Xalqaro xususiy huquqda jismoniy shaxslarning huquqiy holatini tushuntiring.
3. Xalqaro xususiy huquqda yuridik shaxslarning huquqiy holatini tushuntiring.
4. Xalqaro xususiy huquqda yuridik shaxsning millati deganda nimani tushunasiz?
5. Yuridik shaxsning shaxsiy qonunining xalqaro xususiy huquqdagi o'ziga xos jixatlarini yoriting.
6. Odatda davlatlar ishtirok etadigan ijtimoiy munosabatlarning ikki turi farqlanadi. Bu ikki turi qaysilar? Batafsil tushuntiring.
7. Xorijiy mamlakatlarning O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan elchixonalarida va konsullik vakolatxonalarida chet el fuqarolari o'rtasida tuziladigan nikohlar O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra tan olinishi va huquqiy deb topilishi masalasida ham bir qator talablar mavjud. O'zbekistonda bunday nikohlarni haqiqiy deb tan olishlari uchun talab qilinadigan shartlar va talablarni muhokama qiling.

3-mavzu. Ashyoviy va nomulkiy huquqlarni kollizion masalalari.

1. Milliy va xalqaro huquqda ashvoviy huquqlar;
2. Mulk huquqining kollizion masalalari;
3. Xalqaro huquqda ashvovlarinng tasniflanishi;
4. Nomulkiy huquqlarni tartibga solishining kollizion masalalari

MUAMMOLI SAVOLLAR

1. O'zbekiston Respublikasi FKning 1184-moddasi ko'chmas va ko'char mol-mulkka nisbatan mulk huquqi hamda boshqa ashvoviy huquqlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, bu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanishini ko'zda tutadi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining mulk huquqlarini cheklashga va ularni qonuniy muhofazadan mahrum qilishga qaratilgan urinishlar bo'lgan taqdirda uni huquqiy muhfoazasi qaysi davlat qonunchiligiga asosan amalga oshirilish masalasini muhokama qiling.

2. Umumiy qoidaga ko'ra, mulkka nisbatan egalik huquqi mol-mulk turgan mamlakatning huquqiga asosan belgilanadi. Lekin, shuni e'tirof etish kerakki, mol-mulk boshqa mamlakat hududida joylashgan bo'lib, u O'zbekiston Respublikasining davlat reestrda qayd etilgan bo'lsa, bu mulkka nisbatan egalik huquqi mulk joylashgan mamlkat qonunchiligiga ko'ra belgilanadimi yoki davlat ro'yxatidan o'tkazilgan mamlakat qonunchiligiga ko'ra aniqlanadimi?

Savol: Ushbu holatga huquqiy yechim toping va misollar yordamida muhokama qiling.

3. Mol-mulkka nisbatan egalik huquqining u joylashgan mamlakat huquqiga asosan vujudga kelishi, ushbu mol-mulkning boshqa mamlakatga o'tishi bilan unga nisbatan egalik huquqining bekor bo'lishiga sabab bo'lmasligi mumkin. CHunki boshqa mamlakatda ham unga o'tgan mol-mulkka nisbatan huddi shunday qoida qo'llanilishi mumkinligi ko'zda tutilgan.

Savol: Ushbu holatda shuni e'tirof etish lozimki, agar o'z mamlakatlarining qonunlariga asosan mol-mulkka nisbatan ashvoviy huquqqa ega bo'lgan va ushbu mol-mulkn O'zbekiston Respublikasiga olib kelgan chet el fuqarolari va yuridik shaxslari O'zbekiston Qonunlariga ko'ra ushbu mulkka nisbatan egalik huquqidan mahrum bo'lmasligi mumkin yoki mumkin emasligini misollar yordamida hal qiling.

4. Xalqaro amaliyotda eng murakkab masalalardan biri bo'lib bitim predmeti tovar, ashvov yo'lda bo'lgan holat hisoblanadi. Bunday ashvoviy huquqlarni belgilashda qonunni qo'llashning o'ziga xos tomoni shundan iboratki, tegishli ko'char mulk (tovar) dengiz, temir yo'l transportida tashilayotgan paytda taraflar u yo'lda bo'lgan paytda uning mulk huquqini o'tkazish bo'yicha bitim tuzadi.

Savol: Bunday holda xalqaro huquqiy nuqtai nazardan hal etiladigan masala bo'lib qaysi davlat qonunini qo'llash hisoblanadi: tovarni jo'natgan davlat qonunimi, mulkn qabul qilib olishi

lozim bo'lgan davlat qonunimi, yoki ashyo muayyan oraliqda joylashgan mamlakat qonunimi. Ushbu masalani muhokama qiling.

5. Yo'lda bo'lgan ko'char mulkka nisbatan ashyoviy huquqqa qonun normasini qo'llashning xarakterli tomoni shunda namoyon bo'ladiki, taraflar mulk huquqini o'tashga oid bitimni, ashyo ushbu paytda qaysi davlat huquqiy tizimi qonuni qo'llanishini bilmadan, bitim tuzishlari mumkin. Ushbu o'rinda taraflarning erki muxtoriyati tamoyiliga asoslaniladi.

Savol: Ushbu tamoyilning mazmuni va qo'llanilish shartlarini aniqlang va muhokama qiling.

6. Xalqaro xususiy huquq qoidalariga ko'ra mol-mulklar tovar sifatida import yoki eksport qilingan va yo'lda ko'char mulklar hisoblangan taqdirda, uni qabul qilib oluvchiga yetib kelmasdan, yo'lda biron bir transportda bo'lgan holatlarda unga nisbatan egalik huquqi yoki ashyoviy huquq, agar taraflarning kelishuvida boshqacha belgilangan bo'lmasa qanday hal qilinish masalalarini misollar yordamida muhokama qiling.

7. Yo'lda bo'lgan ko'char mulklarga nisbatan ashyoviy huquqlarga xalqaro xususiy huquq normalarini qo'llashning ta'minlanishi mulkdorlarning huquq va manfaatlari himoya qilinishiga kafolat yaratishi bilan birga yo'la vujudga kelgan ashyolarning buzilishi va nobud bo'lishi masalalarida ham javobgarlikni taraflarning qaysi biriga yuklatilishi masalasini aniqlashga imkoniyat beradi.

Savol: Yo'lda bo'lgan mol-mulkka nisbatan egalik yoki ashyoviy huquqning kimga nisbatan qaerda vujudga kelishini belgilash yuridik ahamiyatga ega bo'lib, muayyan huquqiy oqibatlarini ham keltirib chiqaradi. Ushbu masalada xalqaro xususiy huquq normalarini qo'llanilishi taraflarga qanday javobgarlik va kafolatlar taqdim etadi. Ushbu holatda taraflarning oldindan kelishuvini ahamiyatini tushuntirib bering. Masalani muhokama qiling.

8. Ashyoviy huquqiy himoya vositalari mulk huquqining turli xil buzilishiga qarshi va bu huquqning amaliy yaxlit yoki mulkdorning alohida vakolatlarini muhofaza qilish maqsadiga yo'naltirilganligi bilan izohlanadi. Roman-german huquqi tizimi davlatlarida mulk huquqini himoya qilish uchun asosan ikkita ashyoviy-huquqiy da'vodan – actio rei vindicatio va actio nedaforia dan foydalaniladi.

Savol: Ushbu ikki da'vo turlarining mazmuni va qo'llanilishining o'ziga xos jihatlarini muhokama qiling.

KAZUSLA R

1. Toshkentda Milliy OAJ va Italiya firmasi o'rtasida mahsulot yetkazib berish shartnomasi tuzilib, Italiya firmasi zimmasiga Inkoterms-2010 DDU (Samarqand sh.) sharoitida mahsulotni yetkazib berish majburiyatini oldi. SHu bilan bir qatorda Italiya firmasi tovarni sotib oluvchiga yetkazish uchun DHL kur'yerlik pochtaga topshirishi lozim edi, pochta hujjatida ko'rsatilgan muddat shartnomani bajarilish muddati hisoblanadi.

Savol: Tovarga nisbatan bo'lgan mulk huquqini o'tish joyini aniqlang.

2. Rahbariyat sizga tegishli bo'lgan kompaniyaning chet eldagi filialining mol-mulki natsionalizatsiya qilinishidan xavotirdaligini bildirdi. CHet el davlati Konstitutsiyasida natsionalizatsiyani taqiqlovchi qoida; sizning davlatingiz va chet el davlati o'rtasidagi tuzilgan ikki tomonlama natsionalizatsiyani taqiqlovchi xalqaro shartnoma; shaxsiy kompaniya bilan tuzilgan investitsiyani xavflardan sug'urtalanganligi to'g'risida shartnoma; sizning kompaniyangiz bilan chet el davlati o'rtasida tuzilgan xalqaro shartnoma qoidalarining natsionalizatsiyaga yo'l qo'yilmaslik shartlari to'g'risida tartib sizda mavjud huquqiy kafolatlar sifatida:

Savol: Bu kafolatlarining o'zaro nisbatini aniqlang. Yana qanday kafolatlar bo'lishi mumkin? Mol-mulk natsionalizatsiya qilingan bo'lsa, investor huquqlarini himoya qilishning qanday usullari mavjud?

3. Arab davlatlari fuqarosi bo'lgan O.Ferajdi ayoli I. bilan Toshkentga kelib "O'zbekiston" mehmonhonasiga joylashdi. I. Turkiya fuqarosi bo'lgan J.Gali ismli ayol bilan tanishdi. I.Ferajdi turmush o'rtog'i yo'qligidan foydalanib tilla taqinchog'ini J.Gali bilan almashtirdi. Bundan habar topgan O.Ferajdi Turkiya fuqarosidan taqinchoqni qaytarishni talab qilib, bu ayoliga qilgan sovg'asi, ularning qonunchiligiga ko'ra, ayol turmush o'rtog'ining roziligisiz hech qanday mulkni tasarruf etish huquqi yo'qligini aytdi. J.Gali taqinchoqni qaytarishdan bosh tortdi.

*Savol:*Bu vaziyatda kim haq? Masalani hal qilishda O'zRes.ning milliy kollizion normalaridan foydalaning.

4. O'zbekiston Respublikasi fuqarosi Indoneziya xududida mehmonxona qurish va turistik xizmat ko'rsatish maqsadida mazkur davlatdan yer va ofis uchun bino sotib olmoqchi edi. Lekin, unga yer sotish rad etilgan, chunki Indoneziya qonunchiligiga muvofiq yer va ko'chmas mulklarni chet el fuqarolariga sotilishi taqiqlangan.

*Savol:*CHet el fuqarolariga oid kuchmas mulkni rasmiylashtirish bilan bog'liq bo'lgan masalaga nisbatan qaysi davlat qonuni qo'llanilishi lozimligini aniqlang?

5. Turkmanistonning aviokompaniyasiga tegishli yuk samolyoti majburiyat yuzasidan O'z.Res. xududidagi maxsus qo'nish maydoniga emas, balki "Madat" fermer xo'jaligining maydoniga qo'nishga majbur bo'ladi. Natijada qo'nish vaqtida samolyotdan olov chiqib, "Madat" FXgining bir necha gektar bug'doy maydoni yonib ketadi.

*Savol:*Fermer xo'jaligi qaysi davlat sudiga murojaat qilishi kerak, nobud bo'lgan bug'doy egasining qanday huquqlari borligini muhokama qiling?

6. O'zbekiston fuqarosi A. va Rossiya fuqarosi N.lar o'rtasida temir yo'l orqali yuk tashish shartnomasi tuzilgan. Qozog'iston davlati hududida A. tomonidan jo'natilgan yuklar tasodifan nobud bo'ldi. SHartnomada qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq ko'rsatilmagan.

*Savol:*Ushbu vaziyatda qaysi davlat huquqi qo'llanilishi lozimligiga huquqiy baho bering.

4-mavzu. Bitimlarni kollizion masalalari.

1. Umumiy masalalar;
2. Shartnomaviy munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq;
3. Tashqi iqtisodiy bitimning shakli va turlari;

1. Taraflar tashqi iqtisodiy bitimlar imzolash chog'ida bir-biriga qarama-qarshi bo'lib qolganida (to'qnashganida) kolliziya holatlari paydo bo'ladi. Bunday hollarda taraflar shartnomani imzolayotganlarida, qaysi davlat qonunchiligini qo'llashni o'zaro kelishib olishlari mumkin. Taraflar qonunchilikni erk muxtoriyati tamoyillari (printsip avtonomnoy voli) asosida, ya'ni taraflar o'z ixtiyorlari bo'yicha huquq tizimini tanlashlari va shartnoma mazmunini belgilab olishlari lozim.

*Savol:*Erk muxtoriyati tamoyilining o'ziga xos xususiyatlarini va AQSH, Olmoniya, Xitoy Xalq Respublikasi va O'zbekiston Respublikasi davlatlarida ushbu holatni hal qilish tartibini tushuntiring.

2. Hozirgi texnika va aloqa xizmatlari rivojlangan paytda "Bitimning u tuziladigan joy huquqiga bo'ysunishi" tamoyilining qo'llanilishi bir qancha muammolarni keltirib chiqarmoqda, ya'ni xalqaro savdo sohasida tuzilayotgan bitimlarning ko'p qismi teletayp, telegraf, faks orqali tuzilmokda.

*Savol:*Tashqi iqtisodiy bitimlar tuzilgan joyi va vaqtini aniqlash masalalarini misollar yordamida tushuntirib berin.

3. Tashqi iqtisodiy bitimlar taraflari qo'llaniladigan huquqni umuman shartnoma uchun ham, uning alohida qismlari uchun ham tanlab olishlari mumkin. Qo'llaniladigan huquq taraflar tomonidan shartnoma tuzilayotganda ham, undan keyin ham istalgan vaqtda tanlanishi mumkin. Taraflar, shuningdek istalgan vaqtda shartnomaga nisbatan qo'llaniladigan huquqni o'zgartirish to'g'risida kelishib olishlari mumkin.

Savol: O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq huquqni qo'llashga yo'l qo'yilmaydigan holatlarni ko'rsating.

4. Tashqi iqtisodiy bitimiga nisbatan qo'llanilayotgan huquqning belgilanishi bilan bitimning majburiy statuti (maqomi) o'rnatiladi. Majburiy maqom asosida bitimda taraflarning huquq va majburiyatlari belgilanadi hamda uni bajarmaslik oqibatlari, shuningdek majburiy maqom asosida javobgarlikdan ozod etuvchi holatlar ham belgilanadi.

Savol: Majburiy statut bo'yicha taraflarning da'vo muddatlari masalalari qaysi huquq bilan belgilanadi?

5. Xalqaro savdo amaliyotida yirik eksport va import qiluvchilar tomonidan, shuningdek ularning uyushmalari yoki assotsiatsiyalari tomonidan XIX asr ohirlarida ishlab chiqilgan namunaviy shartnomalar keng qo'llaniladi. Hozirgi sharoitda yirik firmalar namunaviy shartnomalarni keng qo'llamoqda.

Savol: Tashqi iqtisodiy bitimlarning bir ko'rinishi sifatida namunaviy shartnomalarning o'ziga xos xususiyatlarini nimalardan iborat?

5-mavzu. Elektron shartnomalar va Smart kontraktlar

1. Elektron shartnomalar;
2. Smart kontraktlar;
3. Blokcheyin texnologiyalarining huquqiy jixatlari

KAZUS L A R

1. O'zbekiston Respublikasi korxonasi bilan Xitoy kompaniyasi pudrat shartnomasini tuzishdi. Xitoy kompaniyasi shartnoma shartiga ko'ra sahnani bezatish uchun turli sahna bezaklarini tayyorlash majburiyatini olgan. SHartnoma bir necha bosqichlarda ijro etilishi belgilangan: bezak na'munalarini tayyorlash va buyurtmachi bilan kelishish, deraza va eshik pardalari xamda plastik ko'rinishdagi bezaklarni tayyorlash va boshqa mayda detallar. Eshik va deraza pardalarini tayyorlash uchun materiallar O'z.Res. korxonasiga yetkazib berildi. Xitoy kompaniyasi o'z majburiyatlarni bajardi, ammo O'z.Res. korxonasi tovar haqini o'z vaqtida to'lamadi.

Savol: Mazkur munosabatni muhokama qiling. Taraflar o'rtasidagi munosabatni tartibga soluvchi huquqni aniqlang. Mazkur vaziyatga nisbatan 1980 yildagi Xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi Vena konvensiyasi tadbiq etiladimi?

2. O'zbekiston tashkiloti va chet el firmasi o'rtasida quyidagicha shakillantirilgan shartnoma XXH nuqtai nazaridan to'g'rimi: "Mazkur shartnoma yuzasidan vujudga keladigan, taraflarning huquq va majburiyatlari subsidiar tartibda O'z.Res. qonunchiligi va XXH normalari bilan, ayrim holatlarda BMTning 1980 yildagi Tovarlarini xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi konvensiya va INKOTERMS–2010 qoidalari bilan belgilanadi"?

3. O'zbekiston tashkiloti (sotuvchi) va Finya firmasi (sotib oluvchi) o'rtasida tuzilgan oldi-sotdi shartnomasi yuzasidan nizo kelib chiqsa 1964 yildagi Tovarlarini xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi Gaaga konvetsiyasi, shuningdek, Xalqaro savdo palatasi tomonidan ishlab chiqilgan, Namunaviy xalqaro oldi-sotdi shartnomalari (XSP №556 nashr) qoidalari qo'llanilishini kelishilgan.

Savol: Mazkur shartnoma qoidasini qo'llaniladigan huquqni belgilovchi asos sifatida foydalanish mumkinmi? O'z.Res. sudida masalani xal qilishda qanday shartnomada ko'rsatilgan normalarni qo'llash lozim?

4. Toshkent shahrida Rossiya va O'zbekiston tashkilotlari o'rtasida tovarlarni xalqaro oldi-sotdi qilish shartnomasi tuzildi. Taraflar o'rtasida nizo kelib chiqqanida, da'vogar RF arbitraj sudiga da'vo bilan murojaat qildi. Nizoni ko'rib chiqish jarayonida MDHga ishtirokchi bo'lgan davlatlar tashkilotlari o'rtasida "Tovarlarini yetkazib berishning umumiy shartlari to'g'risida"gi

kelishuv va 1980 yildagi “Tovarlarni xalqaro oldi-sotdi shartnomalari” to’g’risidagi Konventsiyalar o’rtasida hujjatlarning yuridik kuchini aniqlash yuzasidan muammo kelib chiqdi, masalani xal qilish esa ikkala xalqaro hujjatlarning doirasiga kiradi. Da’vogarning talabiga ko’ra, mazkur munosabat Vena konventsiyasi qoidalariga muvofiq tartibga solinishi lozim, javobgar esa “Tovarlarni yetkazib berishning umumiy shartlari to’g’risida”gi kelishuv qoidalarini qo’llashni talab qilmoqda.

Savol: Masalani yuqorida keltirilgan tegishli xalqaro hujjatlar doirasida xal qiling, shuningdek, “O’zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalari to’g’risida”gi 1995 yildagi Qonun va 1969 yildagi “Xalqaro shartnomalar huquqi to’g’risida”gi Vena Konventsiyasining yuridik kuchini aniqlang.

5. Taraflar tashqi iqtisodiy bitim imzolashib, shartnomaga nisbatan O’z.Res. qonuni qo’llanilishi to’g’risida kelishib olishdi. SHu bilan birga shartnoma ijrosi yuzasidan da’vo muddatini ham 6 yil qilib belgilashdi. Nizo kelib chiqqanidan so’ng taraflardan biri 4 yil muddat o’tganidan keyin Xalqaro arbitraj sudiga murojaat qildi. Masalani ko’rib chiqish jarayonida Xalqaro arbitrajda da’vo muddatini taraflar kelishuviga ko’ra o’zgartirilganligiga nisbatan shubxa tug’ildi.

Savol: Taraflar kelishuviga muvofiq qo’llanilishi lozim bo’lgan huquq yoki kollizion normalar milliy huquqning imperativ normalari xuddi ommaviy tartib kabi chet el huquqiga nisbatan muayyan ustunlikga egami?

6. Turkmanistonlik va O’zbekistonlik tadbirkorlar Qozog’iston Respublikasida tashkil etilgan qishloq xo’jalik mahsulotlari ko’rgazmasida “Tovar yetkazib berish to’g’risida” yozma bitim imzoladilar.

Savol: Ushbu holatda bitimning shakli qaysi mamlakatning joy huquqiga bo’ysunadi?

7. Xorijiy “ADIDAS” kompaniyasi O’zbekiston Respublikasida o’z faoliyatini yuritmoqchi. Birinchi navbatda faoliyatni “Navoiy” EIIZda boshlamoqchi. Kompaniya mazkur xududda ishlab chiqarish korxonasini ochish istagi bilan huquqshunosga maslahat so’rab murojaat etgan.

Savol: ADIDAS kompaniyasiga “Navoiy” EIIZhuquqiy rejimi to’g’risida ma’lumot bering. Kompaniyaga mazkur hududda o’rnatilgan soliq tizimi, bojxona tartibi, valyuta rejimi kabi masalalar to’g’risida ma’lumot bering.

6-mavzu. Xalqaro kredit va hisob-kitob munosabatlarni tartibga solinishi.

1. Umumiy qoidalar;
2. Hisob-kitoblarni xalqaro huquqiy tartibga solinishi;
3. Xalqaro hisob-kitoblarni turlari;
4. Xalqaro kredit munosabatlarini xalqaro huquqiy tartibga solinishi;
5. Bank kafolati;

Nazorat uchun savollar:

1. Xalqaro munosabatlarga kirishuvchi tomonlar o’rtasida turli hisob-kitob ishlari amalga oshiriladi. Xalqaro savdo munosabatlarida amalga oshiriladigan xisob-kitoblarni savdo sohasi bilan bog’liq bo’lmagan xisob-kitoblardan qanday farqi bor?

2. Siz huquqshunos sifatida faoliyat yuritadigan korxonada xalqaro savdo bitimi tuzish zaruriyati yuzaga keldi. Korxonada rahbari ushbu shartnoma yuzasidan amalga oshirilishi rejalashtiriladigan xisob-kitoblarda yetkazib beruvchi sifatida korxonada manfaatlariga ko’proq xizmat qiladigan eng kamida 2 xil xalqaro xisob-kitob usullarini va shartlarini o’rganib, taklif kiritishni Sizga topshirdi.

Etkazib beruvchi tomon sifatida siz “Xaridor”ga qaysi xisob-kitob usulini taklif qilgan bo’lardingiz? Siz taklif qilmoqchi bo’lgan usul xalqaro xisob-kitoblarning boshqa turlaridan qanday farqli jihatlari va afzallik tomonlari bor?

3. Akkreditiv va Inkasso orqali xisob kitob qilishning o’zar o’xshash va farqli jihatlari, ustinlik va kamchilik tomonlari mavjud.

Ularni yoritish va misollaringiz bilan tushuntiring.

4. *CHek orqali xisob-kitob qilishni xalqaro xuquqiy shakllari va milliy qonunchilikda aks etishini tahlil qiling.*

KAZUSLAR

1. O'zbekiston firmasi vakillari Germaniyada bo'lib o'tgan ko'rgazmada Avstriya tashkiloti bilan meva-sabzavotlar yetkazib berish bo'yicha umumiy miqdori 250 ming AQSH dollari miqdorida jami 3 ta shartnomaga imzo chekishdi. Mazkur shartnomalar bosqichma-bosqich amalga oshirilishi, qolaversa tashuvchi tashkilot Afg'oniston va Eron Islom Respublikalarida ro'yxatdan o'tganligini inobatga olib, eksparter hisoblangan taraf ya'ni O'zbekiston kompaniyasi yuristlari shartnoma baxosining 15% oldindan to'lov, qolgan qismiga nisbatan akkreditiv rasmiylashtirishni taklif qilishdi.

Importyor taraf esa ayni bir shartnomaga ikki xil xisob-kitob turini qo'llash maqsadga muvofiq emasligini, shu sababli mazkur shartnomaga nisbatan inkassoni qo'llashni taklif qildi.

Mazkur vaziyatda siz ushbu masalani yechimiga oid qanday taklif bergan bo'lardingiz?

2. Frantsiya kompaniyasi O'zbekistonning arbitraj sudiga O'zbekistonga yetkazib berilgan shakar xaqini O'zbekiston tashkiloti tomonidan to'lanmaganligi natijasida kelib chiqqan zararni undirishni so'rab murojaat qiladi. Sud jarayonida shartnoma yuzasidan xisob-kitoblar bank o'tkazmalari yordamida amalga amalga oshirilishi lozimligi, O'zbekiston tashkiloti, shartnomada kelishilgan shartlarga ko'ra belgilangan chet el bankiga shakar uchun pul summasini to'liq o'tkazganligini, lekin noma'lum uchinchi shaxs tomonidan bank hisob raqamidagi summa o'zlashtirib (o'g'irlab) ketilganligini sababli, Frantsiya kompaniyasi hisob raqamiga borib tushmaganligini bildiradi.

Savol: SHartnomaga nisbatan O'zbekiston qonunchiligi qo'llanilishi taraflar tomonidan kelishib olinganligini e'tiborga olib masalani hal qiling.

3. AQSHning "COCA COLA BEVERAGES LTD" kompaniyasi O'zbekistonda o'tkazilgan xalqaro savdo ko'rgazmasida O'zbekistonning salqin ichimliklar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan «DENA» MCHJ bilan qiymati 500 ming AQSH dollariga teng salqin ichimliklar ishlab chiqaradigan dastgohlarni yetkazib berish bo'yicha shartnoma imzolashdi. Tomonlar shartnomaga nisbatan tadbqiq etiladigan huquq sifatida O'zbekiston Respublikasi qonunini qo'llashga kelishdilar. SHartnomaga ko'ra oldi-sotdi shartnomasida nazarda tutilgan tovar jo'natish uchun tashuvchiga topshirilishidan oldin shartnoma qiymatining 15% oldindan to'lanishi lozim edi.

AQSHlik xaridor ushbu summani o'zining alqaro MASTER KARD kredit kartasidan to'lash istagini, agar pul ko'chirish yo'li bilan xisob-kitob qilinadigan bo'lsa jarayon cho'zilishi va bu taraflar manfaatiga zidligini bildirdi.

Savol: Ushbu to'lov usuliga nisbatan e'tiroz bildirish mumkinmi? Ayni bir shartnoma yuzasidan xisob-kitoblarni qismlarga bo'lib, xisob-kitob usullaridan bir nechtasini qo'llash orqali amalga oshirish mumkinmi? Javobingizni asoslantiring.

7-mavzu. Xalqaro tashishlarni tartibga solinishi.

1. Xalqaro tashish munosabatlarini xalqaro huquqiy tartibga solinishi;
2. Xalqaro tashishlarning turlari;
3. Mul'timodal tashishlar;
4. Xalqaro tashish munosabatlarini kollizion tartibga solish

O'quv mashg'uloti natijalari - talabalarda xalqaro ko'lamda yo'lovchi va yuk tashishning asosiy masalalari yuzasidan chuqur bilim olishni ta'minlaydi, talabani xalqaro ko'lamda tashishlar tushunchasi, xalqaro ko'lamda temiryo'l tarnsportida tashish, xalqaro ko'lamda avtomobil transportida tashish, xalqaro ko'lamda havo transportida tashish, xalqaro ko'lamda dengiz transportira tashish munosabatlarini tartibga soluvchi O'zbekiston Respublikasi ishtirokidagi xalqaro shartnomalariga oid mustaqil ta'lim olishiga ko'maklashish, o'rganish, to'g'ri sharhlash va qo'llay olish uchun zarur bilim, ko'nikma va malakani shakllantirishdan iborat.

- **Xalqaro yuk va yo'lovchi tashishning asosiy masalalari qanday?**

Xalqaro yuk va yo'lovchi tashish - yuklar, yo'lovchilar va ularning bagajini ikki va undan ortiq davlatlar o'rtasida, mazkur davlatlar tomonidan tuzilgan xalqaro bitimlarda belgilangan shartlarda tashish Xalqaro yuk va yo'lovchi tashishning asosiy masalalari xalqaro bitimlarda – xalqaro yuk va yo'lovchi tashish shartlarini belgilovchi bir xillashtirilgan normalarni o'z ichiga olgan **transport konventsiyalarid**ahal qilingan.

- **Xalqaro yuk va yo'lovchi tashish huquqi manbalari kollizion bog'lanishlar**

- 1) jo'natish mamlakati qonuni;
- 2) o'tib borilayotgan mamlakat qonuni;
- 3) yuk to'xtatib qolingan (turilgan) mamlakat qonuni;
- 4) tashish shartnomasi o'zgartiriladigan mamlakat qonuni;
- 5) hodisa sodir bo'lgan joy mamlakati qonuni;
- 6) yuk tayinlangan mamlakat qonuni;
- 7) da'vo (talab) bildirilgan mamlakat qonuni;
- 8) sudida da'vo ko'rib chiqiladigan mamlakat qonuni.

- **Ichki normativ-huquqiy hujjatlar**

- 8) Havo kodeksi;
- 9) Fuqarolik kodeksi;
- 10) “Avtomobil transporti to'g'risida”;
- 11) “Temir yo'l transporti to'g'risida”;
- 12) “Avtomobil yo'llari to'g'risida”;
- 13) “Yo'l harakati xavfsizligi to'g'risida”;
- 14) “Maxsus yuklar va harbiy tarkiblarning tranziti to'g'risida” va boshqa qonunlar

Xalqaro ko'lamda yo'lovchi va yuk tashishni himoya qiluvchi shartnomalarga alohida e'tibor qaratish lozim. Xalqaro transport oborotida tovar taqsimlash hujjatlari. Tashish munosabatlarini tartibga soluvchi O'zbekiston Respublikasi ishtirokidagi xalqaro shartnomalari. 1956 yilgi Yuklarni avtomobilda xalqaro tashish shartnomasi to'g'risidagi Konventsiya, 1971 yilgi Yo'l harakati to'g'risidagi Konventsiya, 1975 yilgi MDP daftarchasidan foydalanib, yuklarni xalqaro tashish to'g'risidagi bojga oid Konventsiya, 1957 yilgi Xavfli yuklarni avtomobilda xalqaro tashish to'g'risidagi Yevropa bitimi, 1997 yilgi Avtomobilda yo'lovchi va bagajni xalqaro tashish to'g'risidagi Bishkek konventsiyasi, 1970 yilgi Tez buziladigan oziq-ovqat mahsulotlarini xalqaro tashish to'g'risida va bunday tashuvlar uchun mo'ljallangan maxsus transport vositalari to'g'risidagi Bitim, 1975 yilgi Xalqaro avtomagistrallar to'g'risidagi Yevropa bitimi (SMA).

- **Xalqaro qatnov turlari.** Amaliyotda xalqaro qatnovlarning har xil turlari ma'lum, ularning har biri talay o'ziga xos xususiyatlarga ega. Transportning qaysi bir turidan foydalanishga qarab xalqaro qatnov temir yo'l, avtomobil, havo, dengiz transportida tashishlariga ajratiladi. SHu bilan birga, xalqaro yo'nalishlarda turli transport vositalari bilan tashishlar (masalan, temir yo'l – suv transporti bilan), O'zbekiston hududi orqali tranzit hamda konteynerli tashishlar ma'lum o'ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Amaldagi xalqaro bitimlarning qoidalaridan kelib chiqqan holda, xalqaro qatnovning quyidagi asosiy turlarini farqlash zarur:

- a) ishtirok etuvchi transport tashkilotlarining xususiyatlariga ko'ra** – transportning ayrim turlarida tashish va turli transport vositalari qatnovida tashish;

- b) tashish predmetiga ko'ra** – yuklarni, yo'lovchilarni tashish, temir yo'l transportida esa – yuk bagajini (tovar bagajini) tashish;

- c) transport operatsiyalarining davriyligiga qarab** – muntazam (liniyali) va nomuntazam tashishlar;

- d) yuklar va yo'lovchilar chegara punktlaridan (o'tib borilayotgan portlardan) o'tishi tartibini hisobga olgan holda** – qayta ortishlarsiz (boshqasiga o'tirilmay) va qayta ortiladigan (boshqasiga o'tiriladigan) tashishlar;

e) tashish qo'shni davlat hududida tugallanishi yoki tugallanmas ligiga ko'ra – qo'shnilararo, tranzit va to'ppa-to'g'ri o'tadigan (aylanma, xalqa shaklidagi) tashishlar;

j) qatnov bir yoki bir nechta tashish shartnomasi asosida amalga oshirilishiga qarab – to'g'ri bog'lanadigan, to'g'ri bog'lanmaydigan (bo'linishli) tashishlar, birin-ketin tashuvchilar tomonidan tashishlar va yangi joyga jo'natish bilan bog'liq tashishlar;

f) transportning ayrim tarmoqlarida xalqaro qatnovlarning alohida turlari – chegara yonidagi (temir yo'l transporti) tashishlar, mayatnik qonuniyati asosidagi (avtomobil transporti) tashishlar.

Savol: Transport konventsiyalari, ular ko'p sonli bo'lishiga qaramay, mamlakatlar o'rtasida yuklar va yo'lovchilarni tashishni tashkil etish va amalga oshirish jarayonida yuzaga keluvchi ko'pgina masalalar yuzasidan yo'l-yo'riqlarni o'z ichiga olmaydi. Bunday hollarda, boshqa huquqiy manba yo'qligi sababli xalqaro qatnov tartibotini belgilash masalalarini tartibga solishda muayyan muammolar kelib chiqishi mumkin. Ushbu vaziyatda vujudga kelgan munosabatlarni yana qaysi huquq manbalari asosida tartibga solish masalasini muhokama qiling.

Savol: Xalqaro qatnov to'g'risidagi bitimlar va ichki qonun hujjatlari yuklar va yo'lovchilar tashish bo'yicha munosabatlar uchun quyidagi kollizion bog'lanishlarni nazarda tutadi: jo'natish mamlakati qonuni; o'tib borilayotgan mamlakat qonuni; yuk to'xtatib qolingan (turilgan) mamlakat qonuni; tashish shartnomasi o'zgartiriladigan mamlakat qonuni va boshqalar. Ushbu kollizion bog'lanishlar orasida yuk to'xtatib qolingan (turilgan) mamlakat qonuni; tashish shartnomasi o'zgartiriladigan mamlakat qonunining mazmuni va qo'llanilishining o'ziga xos jihatlarini muhokama qiling.

SAVOLLAR

1. Xalqaro xususiy huquq nuqtai nazaridan "xalqaro tashishlar" nima?
2. Xalqaro xususiy huquq nuqtai nazaridan xalqaro temir yo'l tashishlarning o'ziga xos xususiyati nimada?
3. Varshava va Monreal xalqaro havo tashishlarini huquqiy tartibga solish tizimlarini tahlil qiling va taqqoslang.
4. SMGS va COTIF bo'yicha xalqaro temir yo'l moddiy huquqiy tartibga solishni asosiy shartlarini yoritib va qiyosiy jadvalini tuzing.
5. 1978 yildagi Gaaga Visbi va Gamburg qoidalari bilan tanishib qiyosiy tahlilini o'tkazing.

KAZUSLAR

1. Rossiya fuqarosi A. yuklarini Xitoydan Rossiyagacha temir yo'l orqali olib kelishni rejalashtirgan edi, ammo kelishilgan muddat ichida yuklari o'z vaqtida yetib kelmaganligi sababli A. ma'lum miqdorda zarar ko'rdi.

Muhokama qiling: Kelib chiqqan zarar miqdorini undirish qay tartibda amalga oshiriladi?

2. O'zbekiston Havoyo'llari milliy aviokompaniyasi samolyoti Toshkent-Avstraliya yo'nalishida Tailand aeroportiga zapravka qilish uchun qo'nib, yuklarni Avstraliyaga yetkazib berishi kerak edi. Samolyot dvigatelidagi nosozlik sababli, Toshkent-Tailand oralig'ida aviahalokatga uchradi, natijada yuk nobud bo'ldi.

Muhokama qiling: Yuk egasiga yetkazilgan zararni qoplashni tartibga solishga nisbatan qo'llaniladigan huquqni aniqlang.

3. O'zbekiston kompaniyasiga tegishli yukni olib ketayotgan Turkiya kemasi, ochiq dengizda Italiyaga tegishli kema dvigateli nosoz xolatda ekanligini, suvga cho'kish havfi borligini, shu sababli yordamga muhtojligini ko'rib qoladi. Yaqin atrofdagi portgacha uni olib borib qo'yish uchun Turkiya kemasi nosoz kemani tortib (buksir) olib borishi lozim edi. Turkiya kemasi nosoz kemani tortaolishi uchun olib ketilayotgan yukning bir qismidan voz kechishi kerak edi, shuning uchun ortiqcha yuk kema bortidan dengizga tashlab yuborildi.

Muhokama qiling: Yuk tashuvchi taraf O'zbekistonga yetkazilgan zararni (dengizga tashlab yuborilgan yuk haqini) o'rnini qoplashi kerakmi? Munosabatga nisbatan qo'llanilishi lozim bo'lgan huquqni aniqlang?

4. Rossiya aviokompaniyasi va O'zbekiston Respublikasi tashkiloti o'rtasida vertolyot uchun ehtiyot qismlarni (karobkalar) va bosma uchun uskunalarni (printerlar) umumiy narhi 900 000 \$ va 66 000 \$ bo'lgan yukni yetkazib berish yuzasidan ikkita shartnoma imzolandi. Yuklarni yetkazib berish yuzasidan ikkita avio yuk hujjati (avianaklanoy) rasmiylashtirildi, lekin yukni bitta reysda yetkazib berish kerak edi. Yukni yetkazib berish yuzasidan javobgarlikni cheklovchi izoh sifatida vertolyot qismlari uchun 300 000 \$ ko'p bo'lmagan miqdorda, bosma uchun uskunalar yuzasidan esa har bir kg. uchun 20 \$ ko'p bo'lmagan miqdorda javobgarlik chegarasi belgilab olindi. Omadsiz bo'lgan qo'nish jarayonida yukga zarar yetdi va mahsulotlar sifatsiz holatga kelib qoldi.

Muhokama qiling: Yuk tashish 1929 yildagi Varshava Konventsiyasining 1955 yildagi Gaaga protokoli nashri qoidalariga muvofiq amalga oshirilganligini e'tiborga olib, yuk tashuvchining javobgarligini muhokama qiling. Agar yuk tashish 1999 yildagi Xalqaro xavo orqali yuk tashish to'g'risidagi Monreal konventsiyasiga muvofiq amalga oshirilganda sud qaror o'zgaradimi?

5. Tojikistonning aviokompaniyasiga tegishli yuk samolyoti majburiyat yuzasidan O'z.Res. xududidagi aeroport emas balki "Omad" fermer xo'jaligining maydoniga qo'nishga majbur bo'ladi. Natijada qo'nish vaqtida samolyotdan olov chiqib, olib ketilayotgan yuk va "Omad" FXgining bir necha gektar bug'doy maydoni yonib ketadi.

Muhokama qiling: Fermer xo'jaligi qaysi davlat sudiga murojaat qilishi kerak, nobud bo'lgan yuk egasining qanday huquqlari borligini muhokama qiling?

6. Ko'p davlatlarning qonun hujjatlarida odatda yuklarni dengiz transportida tashishga doir munosabatlarga nisbatan qaysi davlatning huquqi qo'llanilishi kerakligini nazarda tutuvchi kollizion normalar bo'lmaydi. Mazkur masalalar sud amaliyoti bilan hal etiladi. Buyuk Britaniya va Frantsiya sudlarida (frantsuz qonun hujjatlariga muvofiq) kema bayrog'i qonuniga amal qilinadi, GFR sudlarida esa yuk borib tushadigan joy qonuniga ko'proq amal qilinadi. Pol'sha qonuniga muvofiq tomonlar tomonidan tanlangan qonunga amal qilinadi.

Muhokama qiling: Ushbu kollizion masalalarni har birini mazmuni va qo'llanilish tartibini tushuntirib bering.

8-mavzu. Deliktning kollizion masalalari.

1. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni kollizion masalalari. (umumiy masalalari).
2. Chet el huquqida tartibga solish;
3. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni kollizion masalalari.
4. O'zbekiston Respublikasi huquqida tartibga solish;
5. Boshqa shartnomadan tashqari majburiyatlari

MUAMMOLI SAVOLLAR

1. Xalqaro xususiy huquqda zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlarni tartibga solishda bir necha kollizion bog'lovchilardan foydalaniladi va ushbu kollizion bog'lovchilar u yoki bu kontseptsiya asosida ishlab chiqilgan. Anglo-sakson huquq tizimi amalda bo'lgan mamlakatlar huquqida bosh (general) delikt majburiyatlar kontseptsiyasi mavjud emas.

Savol: Bosh (general) delikt majburiyatlar tushunchasi va uning belgilarini tushuntirib bering.

2. AQSHda ko'chmas mulkga nisbatan zarar yetkazish bo'yicha uchta pretsident; ehtiyotsizlikning mohiyatini yoritib berish, huquqlarning boshqa shaxsga o'tishi, ommaviy va xususiy deliktning mohiyatini ochib berishga qaratilgan yetti pretsidentdan foydalangan holda masalaga oydinlik kiritiladi.

Savol: Anglo-sakson huquq tizimi amalga bo'lgan mamlakatlarda zarar yetkazishdan kelib chiqqan majburiyatlarga nisbatan kollizion bog'lovchilar o'rni sud pretsidenti asosida hal etiladimi?

3. Fuqarolik huquqida “zarar yetkazish uchun javobgarlik” va “zararni qoplash majburiyati” sinonim sifatida qo’llanilsada, kontseptual nuqtai-nazardan bir qator farqlar mavjud.

Savol: “Zarar yetkazish uchun javobgarlik” va “zararni qoplash majburiyati” o’rtasidagi farqlarni tushuntirib bering!

4. Xalqaro xususiy huquqda statut nazariyasiga ko’ra shartnoma tuzilgan joy huquqini qo’llash lozimligi g’oyasi ilgari suriladi. Statut nazariyasini qo’llab-quvvatlovchi olimlar tomonidan huquqni tanlashning nisbatan oddiy va qulay bo’lgan tizimini ishlab chiqish hamda qo’llaniladigan huquqni aniqlashda faqatgina taraflar o’rtasidagi huquqiy munosabat qaerda vujudga kelganligini nazariy asoslarni aniqlash vazifasini o’z oldiga maqsad qilib qo’yishdi.

Savol: Bugungi kunda xalqaro xususiy huquqda keng ko’llaniladigan statut nazariyasi asosida qaysi kollizion bog’lovchi vujudga keldi?

5. Huquqiy adabiyotlarda internotsional deliktlarning nazariy asoslari ko’rsatilgan bo’lib, amaliyotda ham zarar yetkazish oqibatida kelib chiqqan majburiyatlarda internatsional deliktlar ham kuzatiladi.

Savol: “Internatsional delikt” deganda nima nazarda tutiladi?

KAZUS L A R

1. AQSH fuqarosi F. Rossiyada dam olayotgan paytda, kana chaqishi natijasida yentselafitom kasalligiga chalindi va nogiron bo’lib qoldi. Amerikalik turist va Rossiyaning “Travel” nomli turistik kompaniyasi o’rtasida tuzilgan turistik xizmatlar ko’rsatish shartnomasiga muvofiq, turistik firma turistlar xavfsizligini ta’minlash majburiyatini olgan. Bundan tashqari, amerikalik turist uni kana chaqishi haqida ogohlantirmaganliklarini aytgan.

Savol: Bunday holatda amerikalik turist, Rossiya turistik firmasidan zararni qoplashni talab qilishi mumkinmi? Qaysi mamlakat sudiga da’vo qilishi mumkin? Sudlovlilik va qaysi huquq qo’llanilishini aniqlang va asoslang.

2. Mahsulot yetkazib berish shartnomasiga muvofiq, Rossiya tashkiloti o’zining chet ellik kontragentiga, yetkaziladigan mahsulot uchun pul o’tkazmalarini amalga oshirib turgan. Lekin kelib chiqqan kelishmovchiliklar sababli, chet el tashkiloti shartnomaviy munosabatlarni davom ettirishni rad etgan. Rossiya tashkiloti, o’tkazilgan pullarni qaytarishni talab qilgan, lekin chet el firmasi tomonidan javob bo’lmagan.

Savol: Muhokama qiling. Holatga huquqiy baho berib, qo’llaniladigan huquqni aniqlang.

3. O’zbekiston Respublikasida faoliyat olib borayotgan mahalliy “WINDOWS” savdo firmasi Germaniyaning “Baggs” firmasidan 20 dona noutbuk sotib olishga kelishdi. SHartnoma bo’yicha tovarning yetkazib berish natijasida yetkazilgan zararga nisbatan qo’llaniladigan mamlakat huquqi ko’rsatilmadi. Ushbu firma vakili tovarlarni havo yo’llari orqali yetkazib berishga qaror qilindi va samolyotning nosozligi tufayli tovarlarga shikast yetdi.

Savol: Masalaga huquqiy baho bering. Ushbu holatda qaysi mamlakat huquqi qo’llanilishini aniqlang.

4. O’zbekiston Respublikasida faoliyat yuritayotgan “IMKON TEXTIL” korxonasi 2013 yil iyun oyida tashkil topgan bo’lib, o’z faoliyatini ipak tolasini qayta ishlab, tekstil mollarni ishlab chiqarish hamda eksport qilish bilan shug’ullanadi.

2013 yil 16 noyabr kuni A.ismli xodim tomonidan ipak tolasini to’qish vaqtida, tola to’quvchi uskunada yuz bergan nosozlik tufayli uning sog’lig’iga jiddiy ziyon yetdi hamda 2-guruh nogironi deb topilib, Toshkent shahar sudi tomonidan Fuqarolik Kodeksining 1006-1009-moddalariga asosan unga yetkazilgan barcha zarar, shuningdek ma’naviy zarar ham korxonada tomonidan to’liq qoplanishi ta’minlandi. Korxonada tomonidan ipak to’quvchi uskuna Xitoyning “TSyan-Ji” zavodidan sotib olinganligi hamda kafolat muddati tugamasdan nosozlik kelib chiqishi natijasida zarar yetganligini inobatga olib, korxonada tomonidan xodimga to’langan pullarni regress tartibida qaytarishni so’rab Xitoyning Xuan provintsiyasi sudiga murojaat qilindi.

Savol: Masalani hal qilib, taraflarning huquq va majburiyatlarini tushuntiring. Qo'llaniladigan mamlakat huquqini aniqlang va asoslang.

5. Yaponiyaning Fukusimo shahrida joylashgan Atom energetika stantsiyasida sodir bo'lgan portlash tufayli nafaqat Yaponiya aholisi, balki Xitoyning va Koreyaning ushbu shaharga chegaradosh fuqarolari va atrof muhiti ham jiddiy zarar ko'rdi. Ushbu baxtsiz hodisa sodir bo'lgandan so'ng, Xitoyning TSYan-Zi provintsiyasida joylashgan aholi va atrof muhitga yetkazilgan zararni qoplashni talab qilib, jomoatchilik nomidan Xitoy sudiga Atom stantsiyasi rahbariyatidan yetkazilgan zararni qoplashni talab qilib murojaat qilindi. Koreya Respublikasi aholisi ham xuddi shu tartibida Koreya sudiga murojaat qilishdi.

Savol: Masalani milliy qonunchilikka asosan hal qilib, taraflarning huquq va majburiyatlarini tushuntiring. Qo'llaniladigan mamlakat huquqini aniqlang va asoslang.

6. Doimiy asosda 10 yildan buyon Angliyada yashayotgan O'zbekiston fuqarosi A. Germaniyada sayohat qilayotgan vaqtida Angliya fuqarosi bo'lgan D.ismli shaxsning avtotransportiga zarar yetkazishi natijasida nizo kelib chiqdi.

Ishni ko'rayotgan sud ikkala shaxs turli davlatlarning fuqarolari ekanligini inobatga olgan holda ishni Angliya yoki O'zbekiston sudi ko'rib chiqishi lozimligini qayd etdi va ishni ko'rmasdan qoldirdi.

Savol: Masalani milliy qonunchilikka asosan hal qilib, taraflarning huquq va majburiyatlarini tushuntiring. Qo'llaniladigan mamlakat huquqini aniqlang va asoslang.

9-mavzu. Oila va vorislik munosabatlarini kollizion masalalari.

1. Oila munosabatlarini kollizion tartibga solishining umumiy masalalari;
2. Oila munosabatlarining chet el fuqarosi va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi alohida turlariga nisbatan oila qonunchiligining qo'llanilishi;
3. Xalqaro xususiy huquqda vorislikning umumiy muammolari;
4. Vorislik statuti;
5. Ko'chmas mulkka nisbatan vorislikning ahamiyati;
6. Vasiyatnoma bo'yicha vorislik

Oila va vorislik munosabatlarini kollizion masalalari nazorat savollari

1. O'zbekiston fuqarolari respublikadagi chet ellik fuqarolar bilan nikoh tuzganlarida qaysi davlat qonuni qo'llaniladi?
2. Konsullik vakolatxonalarida tuziladigan nikohlar deganda nimani tushunasiz?
3. O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan imzolagan huquqiy ko'mak haqidagi shartnomalarida nikohni bekor qilish borasida qanday tartiblar belgilangan?
4. Xorijiy mamlakatlarda tuzilgan nikohning bekor qilinishi O'zbekiston Respublikasida tan olinadimi?
5. Ota-ona va bolalar munosabatlarida qaysi davlatning qonunlari qo'llaniladi?
6. Xorijiy mamlakatda yashovchi O'zbekiston fuqarosi bo'lgan bolani farzandlikka olish qaysi tartibda amalga oshiriladi?
7. Vorislik bo'yicha kollizion normalar.
8. O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolari vorislik huquqlarining o'ziga xos xususiyatlari.
9. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet elda vorislik huquqlari. Bu borada konsulning roli.
10. Xalqaro xususiy huquqda egasiz qolgan mol-mulk. "Okkupatsiya" huquqi.
11. CHet el elementi bilan murakkablashgan oilaviy-huquqiy munosabatlarni vujudga kelish ob'ektiv sabablari haqida o'z fikr mulohazangizni yuriting.
12. Qanday holatlarda oilaviy-huquqiy munosabatlar chet el elementi bilan murakkablashishi haqida o'z fikr mulohazangizni yuriting. Masalani misollar yordamida muhokama qiling.
13. Ota-ona va bolalar o'rtasidagi chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda voyaga yetmagan bolalarning huquqlarini moddiy-huquqiy usul va kollizion-huquqiy usullar orqali himoyalashda ma'lum bir farqlarga ega ekanligini misollar yordamida muhokama qiling.

14. Agar oilada ota-onadan biri boshqa fuqaroliika o'tgan taqdirda bolaning fuqaroligi masalasi qanday bo'lishi xususida misollar yordamida muhokama qiling.
15. Bolalarning fuqaroligining o'zgartirilishi uchun ota-onalarning roziligi talab etilmaydigan sharoitlarni sanang.
16. CHet el elementi bilan murakkablashgan otalikni belgilash masalalarida da'vogar qaysi davlat organlariga murojaat qilish huquqlari mavjudligi to'g'risida fikr yuriting.
17. O'zbekiston Respublikasi hududida yashayotgan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan ota-ona va bolalarning huquq va majburiyatlarini sanang va ularga qanday sharoitlar yaratilganligi xususida baxs munozaraga kirishing.
18. CHet el elementi bilan murakkablashgan farzandlikka olish jarayonida ishtirok etuvchi davlatlarning vakolatlari xususida fikr yuriting va xalqaro shartnomalarda ushbu mavzu yuzasidan qanday to'xtamlarga kelinganligi to'g'risida o'zaro muhokamaga kirishing.
19. Agar farzandlikka olish natijasida farzandlikka olingan bolaning O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari hamda xalqaro shartnomalari bilan belgilangan huquqlari buziladigan bo'lsa, farzandlikka oluvchining qaysi davlat fuqarosi ekanligidan qat'iy nazar u bolani farzandlikka olishi mumkin emas, agar u bolani farzandlikka olgan bo'lsa, bu ish sud tartibida bekor qilinishi kerakligi xususidagi normaning mazmuni va ularning xalqaro huquqiy ahamiyatini misollar yordamida muhokama qiling.
20. MDH davlatlari doirasi vasiylik va homiylik tayinlash qaysi huquqiy normalar asosida amalga oshirilishi borasida misollar bilan munozara qiling.
21. O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolari vorislik xuquqiga egaligini asoslantiring va Xalqaro Konventsiyalarda keltirilgan kollizion bog'lovchilarni sharhlagan holda munozaraga kirishing.
22. O'zbekiston Respublikasida chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda vasiyatnoma tuzish tartibi va qaysi davlat qonunchiligini qo'llanilishi to'g'risida muhokama qiling.
23. Vasiyatnoma shakli xususida baxsga kirishing va unda ishtirok etuvchi kollizion bog'lovchilarni sharhlang.
24. SHaxsning vasiyatnoma qoldirishi, uni o'zgartirishi yoki bekor qilish layoqati meros qoldiruvchining qonunchiligi bilan belgilanadi. Vasiyatnomaning shakli ham ushbu qonunchilik bilan belgilanadi. Lekin, shuni ham aytib o'tish lozimki, vasiyatnoma haqiqiy sanalishi uchun u tuzilayotgan davlatning qonuniga rioya qilinishi to'g'risida misollar asosida muxokama qiling.
25. O'zbekiston Respublikasi fuqarosining vorislik huquqini himoya qilishda konsullarning vazifa va vakolatlarini sanang va xalqaro konventsiyalardan misollar keltiring.
26. O'zbekiston Respublikasi FKning 1157-moddasiga binoan agar qonun bo'yicha ham, vasiyatnoma bo'yicha ham merosxo'rlar bo'lmasa yoxud merosxo'rlardan hech qaysisi vorislik huquqiga ega bo'lmasa yoxud ularning hammasi merosdan voz kechgan bo'lsa, meros mol-mulk egasiz deb hisoblanishi xususida asoslantirilgan holda munozara kiling.
27. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga binoan vorislikka doir munosabatlar meros qoldiruvchi vasiyatnomada o'zi fuqarosi bo'lgan mamlakatning xuquqini tanlagan bo'lmasa, ushbu masala qanday hal qilinishi lozimligini muhokama qiling.
28. Agar nikoh tuzuvchilar ikkalasi ikki xil davlat fuqarolari bo'lsa va konsullik muassasasi O'zbekistonda joylashgan bo'lsa, (masalan, AQSH va Belgiya fuqarolari) O'zbekistondaga konsullik mussasalarida nikoh tuzishmoqchi bo'lsa yoki biri O'zbekiston fuqarosi bo'lsa-yu, har bir nikoh tuzuvchining qonunchiligi o'zining qonunchiligi qo'llanilishini belgilasa, qaysi davlat qonunchiligi qo'llaniladi?
29. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1124-moddasiga muvofiq vasiyatnomalar yozma shaklda tuzilib, notarial tasdiqlanishi yoki 1126-moddada nazarda tutilgan shaxslar tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak. Ushbu holatda qaysi kollizion huquq yordamida hal qilinishi masalasini tahlil qiling.

KAZUSLAR

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi L.K. Germaniya fuqarosi Otto Klauds bilan 2005 yil 13 yanvar kuni qonuniy nikohdan o'tdilar. Ularning arizasiga ko'ra, nikoh 2006 yil 1 fevralida Germaniyaning O'zbekiston Respublikasidagi elchixonasi tomonidan tegishli tartibda tasdiqlangandan so'ng Myunxen munitsipial organlari tarafidan haqiqiy deb tan olindi. 2006 yilning 26 dekabr kuni ular oilasida o'g'il farzand dunyoga keldi va ular Germaniyaga ko'chib o'tishdi.

Ota-onaning arizasiga ko'ra bolaga nemis fuqaroligi berildi. Qisqa muddatli hastalikdan so'ng Otto Klauds 2016 yilning 21 aprelida hayotdan ko'z yumdi. Oradan 3 yil o'tib, (O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'la turib) L.K. o'g'li bilan vataniga qaytdi, 2017 yilning 3 yanvar kuni u O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bilan takroran yangi nikohdan o'tdi.

Otto Klaudsning qarindoshlari Myunxen shahar sudiga ariza bilan murojaat qilib, O'zbekiston fuqarosi L.K. ning yangi nikohini haqiqiy emas deb topishni va homiylik belgilashni talab qilishdi, chunki, Germaniya fuqarolik kodeksining 1313-moddasiga ko'ra turmush o'rtog'ining vafotidan keyin, ajrashish yoki nikohni haqiqiy emas deb tan olish hollarida ayolga 10 oy muddat davomida yangi nikohga kirishish taqiqlanadi.

Myunxen shahar sudi da'vogarlar talabini qondirib, fuqaro L.K. ning O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bilan bo'lgan yangi nikohini haqiqiy emas deb topdi.

Vaziyatga huquqiy baho bering. Sizning fikringizcha, Myunxen shahar sudining qarori qanchalik asosli va qonuniy hisoblanadi? Agar asosli bo'lsa O'zbekiston Respublikasida tan olinadimi va u qanday huquqiy oqibatlar keltirib chiqaradi?

2-masala

Er-xotin Korolenko O'zbekiston Respublikasi hududida 7 yil nikohda yashaganlaridan so'ng o'zaro kelishmovchiliklar sababli nikohni bekor qilish va umumiy birgalikdagi mulki bo'lishga kelishdilar (Bunda er -Ukraina fuqarosi, xotin - O'zbekiston Respublikasi fuqarosi). Oxirgi 2 yil ichida ular alohida, xotin -O'zbekiston Respublikasida, er- esa Ukrainada yashab kelishgan.

Nikoh davomida ular xotining faoliyati uchun kompyuter, zargarlik buyumlari, erning nomiga "Lukoil" kompaniyasining aksiyalari, avtomobil sotib olishgan. Ular xotining nomiga rasmiylashtirilgan kvartirada yashab kelishgan, bundan tashqari, erning Ukrainada nikohga qadar meros tariqasida berilgan uy joyi mavjud.

Vaziyatga huquqiy baho bering. Taraflar o'rtasida nizo O'zbekiston sudida ko'rib chiqilganda umumiy mol-mulkni bo'lishda qaysi davlat qonunchiligi tadbiriq etilishi lozimligini muhokama qiling. Agar, O'zbekiston qonunchiligi qo'llanilsa, Sizning fikringizcha, masalada ko'rsatilgan mulklar qanday taqsimlanishi lozim.

3-masala

Buyuk Britaniyada yashovchi AQSH fuqarosi o'limidan biroz vaqt oldin Malaga(Ispaniya)da o'zining fuqaroligi bo'lgan mamlakat huquqi (Merilend shtati, AQSH)ga muvofiq vasiyatnoma tuzib qoldirdi. Vasiyatnoma bo'yicha uning ko'chmas mulki meros bo'yicha uning akasiga, yoki akasi erta vafot etgan taqdirda uning o'g'liga qoldirilishi belgilandi.

Ushbu vasiyatnomaga muvofiq, Malagadagi ko'chmas mulk vafot etgan shaxsning jiyaniga o'tishi lozim edi. Vasiyat qoldiruvchining o'g'li vasiyatnomani haqiqiy emas deb topish to'g'risida iltimosnoma bilan ispaniya sudiga murojaat qildi, biroq birinchi instantsiya sudi vasiyatnomani haqiqiy deb topdi.

Apellyatsiya instantsiyasida sud Buyuk Britaniya huquqi ko'chmas mulk joylashgan mamlakat huquqiga havola qilganligi uchun, ispaniya huquqini qaytarma havola asosida qo'lladi va vafot etgan shaxsning o'g'lining qonuniy meros huquqlari nazarda tutilmaganligi uchun vasiyatnomani haqiqiy emas deb topdi (Ispaniya FK 851 moddasi).

Ispaniya Oliy sudi kassatsiya tartibida qaytarma havolani qo'llashni rad etdi va Merilend shtati qonuniga muvofiq tuzilgan vasiyatnomani haqiqiy deb topdi. Ispaniya FK 12 II moddasiga muvofiq chet el huquqiga havola uning moddiy huquqiga havola sifatida tushuniladi, agar ushbu huquqning kollizion normasi ispan huquqiga havola qilsa u qo'llaniladi, agar boshqa davlat

qonuniga havola qiladigan bo'lsa qo'llanilmaydi. Ushbu holatda vasiyatnoma bo'yicha meros merosxo'rning domitsiliya huquqi bo'yicha u vafot etgan vaqtda aniqlanadi.

Qaytarma havolaning qabul qilinishi yoki qabul qilinmasligi qaysi davlatning organiga bog'liq. Ko'p tizimli davlatda huquqni qo'llash masalasi qanday hal etiladi. (masalan, AQSH huquqida)

Vaziyatga huquqiy baho bering. Sizning fikringizcha, ushbu huquqiy munosabatga qaysi davlat qonuniy qo'llanilishi lozim? Ispaniya Oliy sudi kassatsiya qarori qanchalik asosli va qonuniy hisoblanadi?

10-mavzu. Intellektual mulkni himoya qilishining kollizion masalalari

1. Umumiy qoidalar;
2. Mualliflik huquqi;
3. Turdosh mualliflik huquqlar;
4. Patent huquqi;
5. Hizmat ko'rsatish va tovar belgilariga bo'lgan huquq;
6. Tovar kelib chiqqan joy nomiga bo'lgan huquq.

O'quv mashg'uloti natijalari - talabalarda intellektual mulkni xalqaro-huquqiy himoya qilishning asosiy masalalari yuzasidan chuqur bilim olishni ta'minlaydi. Talabaning milliy mualliflar asarlarini chet elda qo'riqlash va ulardan foydalanish. Mualliflik huquqi sohasida ko'ptomonlama bitimlar. O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan mualliflik huquqlarini o'zaro himoya qilish to'g'risidagi bitimlari. Xalqaro ilmiy-texnik hamkorlik va ixtirolarni chet elda patentlash. O'zbekiston Respublikasida chet elliklarning ixtirolariga bo'lgan huquqlarini qo'riqlash. Milliy ixtirolarni chet elda patentlash. Ixtirolar, sanoat namunalari va tovar belgilariga bo'lgan huquqlarni himoya qilish to'g'risidagi xalqaro bitimlarga oid mustaqil ta'lim olishiga ko'maklashish, o'rganish, to'g'ri sharhlash va qo'llay olish uchun zarur bilim, ko'nikma va malakani shakllantirishdan iborat.

• Xalqaro xususiy huquqda mualliflik huquqi mazmuni qanday?

Ma'lumki, mualliflik huquqi mualliflarning va ularning huquqiy vorislarining fuqaroligidan qat'iy nazar, O'zbekiston hududida e'lon qilingan yoki biron-bir ob'ektiv ko'rinishdagi asarlarga nisbatan tatbiq qilinadi.

Mualliflik huquqi:

birinchidan, O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida e'lon qilingan yoki biron-bir moddiy ko'rinishda bo'lgan asarlarga tatbiq qilinadi, shuningdek, O'zbekiston fuqarosi bo'lgan mualliflarga yoki ularga tenglashtirilgan shaxslarga tegishli deb tan olinadi;

ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida e'lon qilingan yoki biron-bir moddiy ko'rinishda bo'lgan asarlarga tadbiq qilinadi hamda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarga muvofiq boshqa davlatlarning fuqarosi bo'lgan mualliflarga, shuningdek, ularning huquqiy vorislariga tegishli deb tan olinadi.

Savol: O'zbekiston Respublikasida mualliflik huquqi qanday himoya qilinadi? O'zbekiston mualliflik huquqiga oid bo'lgan biron-bir ko'p tomonlama shartnomalarga qo'shilganidan so'ng, respublikada shartnomaning "*milliy tartib*" printsipli amalda bo'ladi. Ya'ni, xorijiy mualliflarning huquqlari himoya qilinayotganda respublikamiz qonunchiligi normalari qo'llanadi. Agarda, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida respublikamizning mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risidagi qonun hujjatlaridan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llanadi. Qonunchilikning bu qoidasi xorijiy mualliflarning respublikamizda mualliflik huquqining himoyasini tartibga soladi va o'rtada kelib chiqishi mumkin bo'lgan har qanday kelishmovchilikni bartaraf etadi.

• "*Milliy tartib*" qanday printsipl?

"*Milliy tartib*" printsiplining mazmuni shundan iboratki, bunda har qanday davlat hududiga chet el mualliflari asarlari mualliflar yoki ularga tenglashtirilgan shaxslarning maxsus ruxsat

berishlari (litsenziya) orqali olib kiriladi.

Xalqaro xususiy huquqda mualliflik huquqini himoya qiluvchi konventsiyalarga alohida e'tibor qaratish lozim. Badiiy va adabiy asarlarni himoya qilish haqidagi Bern konventsiyasi (1886 yil), 1883 yil 20 martda tuzilgan sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij Konventsiyasi, Mualliflik huquqi haqidagi Butun Jahon Jeneva Konventsiyasi (1952 yil), Ijrochilar, fonogramma ishlab chiqaruvchilari va radiotelevi denie tashkilotlari manfaatlarini himoya qilish haqidagi Rim Konventsiyasi (1961 yil), Olimpiya ramzlarini muhofaza qilish bo'yicha Nayrobi shartnomasi (1981 yil). 1993 yil 24 sentyabr kuni Moskvada Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) davlatlari rahbarlari tomonidan "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni himoya qilish hamkorligi to'g'risida"gi Bitim.

Parij Konventsiyasining 2-moddasi (7-qism)ga asosan quyidagilar **intellektual mulk huquqi ob'ekti** hisoblanadi.

- 1) adabiy, badiiy asarlar va ilmiy ishlar;
- 2) artistlarning ijrochilik faoliyati, fonogrammalar va radioeshittirishlar;
- 3) inson faoliyatining barcha sohalaridagi ixtirolar;
- 4) sanoat namunalari;
- 5) ilmiy kashfiyotlar;
- 6) mahsulot belgilari, xizmat belgilari va tijorat nomlari va belgilari (ramzlari);
- 7) g'irrom raqobatning oldini olish;
- 8) sanoat, adabiy va badiiy faoliyat sohalarida intellektual faoliyatdan kelib chiquvchi boshqa huquqlardir.

Savol: Intellektual mulk tushunchasi, uning doirasiga kiradigan ob'ektlar turlari, ularga nisbatan huquqlarning vujudga kelish asoslari bo'yicha talabalar fuqarolik huquqi o'quv kursi bo'yicha asosiy ma'lumotlar, zaruriy bilimlarga ega bo'lishganini ta'kidlab, bevosita intellektual mulk ob'ektlarining xalqaro muomalada bo'lishining asosiy xususiyatlari sifatida qanday masalalarni kiritib o'tish mumkinligini muhokama qiling.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Xalqaro xususiy huquq // H.R. Rahmonqulov va boshq. –T.: Iqtisod va huquq dunyosi, 2002. – 448 b.
2. Mejdunarodnoe chastnoe pravo: sovremennaya praktika // Pod red. M.M.Boguslavskogo i A.G.Svetlanova. –M.: 2000. – 284 s.
3. William Henry Rattigan. Private International Law. Publication Date: 2011.
4. Minor Raleigh C. Conflict of laws, or, Private international law. Publication Date: 2011.

Normativ-huquqiy hujjatlar

1.«Adabiy va badiiy asarlarni himoya qilish to'g'risida»gi BERN konventsiyasi
2.1971 yil 24 iyulda BMT qabul qilgan Parij hujjati, 1979 yil 28 sentyabrda o'zgartirishlar kiritilgan O'zbekiston Respublikasi mazkur Konventsiyaga O'zR OMning 2004 yil 27 avgustdagi 681-II-son Qaroriga muvofiq qo'shilgan O'zbekiston Respublikasi uchun 2005 yil 19 apreldan kuchga kiradi.

Seminar uchun topshiriq

1. O'zbekiston mualliflik huquqiga oid bo'lgan biron-bir ko'p tomonlama shartnomalarga qo'shilganidan so'ng, respublikada shartnomaning "milliy tartib" printsipli amalda bo'ladi.

Savol: "Milliy tartib" printsiplining mazmuni va qo'llanilish yo'nalishlarini misollar yordamida ochib bering.

2. 1978 yilda BIMT doirasida kashfiyotlarni xalqaro ro'yxatga olish haqida Jeneva Konventsiyasi tuzilgan. Lekin ushbu Konventsiyada ham ilmiy kashfiyotlarning maxsus muhofaza shakli nazarda tutilmagan. Olimlar kashfiyot bilan bog'liq munosabatlar Fuqarolik-huquqiy tartibga solish predmeti bo'la olmaydi degan xulosaga keladilar.

Savol: Ushbu masalaga bu shaklda baho berishga olib kelgan omillarni aniqlang. Ilmiy kashfiyotlarning maxsus muhofaza shakli sifatida baholamaslik masalasiga qanday huquqiy baho berish mumkin. Muhokama qiling.

Auditoriyada oraliq uchun muammoli vaziyat

1.O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hisoblangan A. ismli shaxs Ispaniyada istiqomat qilib turgan paytida o'zi tomonidan yozilgan romanni birinchi marotaba Ispaniyada chop ettiradi. Ispaniyada mualliflik huquqi muallif vafotidan so'ng 70 yil davomida amal qiladi. O'zbekistonda esa, 50 yil davomida amal qiladi.

Muhokama qiling

A.ga nisbatan mualliflik huquqining amal qilish muddati qaysi davlat qonunchiligiga ko'ra tartibga solinadi?

Auditoriyadan tashqari oraliq uchun muammoli vaziyat

1. O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hisoblangan M. 2005 yilda o'zining she'rlar to'plamini nashrdan chiqaradi. 2006 yilda Turkmaniston fuqarosi hisoblangan A. M.ning she'rlar kitob to'plamini turkman tiliga tarjima qilib o'zining nomidan e'lon qildi.

Tomonlarning huquq va majburiyatlarini muhokama qiling.

M. mualliflik huquqlarini talab qilib, qaerga murojaat etishi lozim?

Yakuniy nazorat uchun muammoli savollar

1. Sanoat namunalarining xalqaro tasnifini ta'sis etish to'g'risida Lokarn bitimi (1968 yil). Ushbu bitim 1968 yilda tuzilgan, 1979 yilda uning matniga o'zgartirishlar kiritilgan. Bitim Parij Konventsiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Ushbu bitimga asosan sanoat namunalarining tasnifi (turkumi) joriy etiladi.

Savol: Ushbu Bitim natijasida Har bir ishtirokchi davlatning sanoat mulki bo'yicha milliy idorasiga qanday majburiyatlar yuklatilganligini muhokama qiling.

2. O'z fuqarolarini intellektual mulk ob'ektiga nisbatan xorijiy davlatlarda huquqiy muhofazaga olishni kafolatlash maqsadida 1883 yilda 11 davlat sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij Konventsiyasini imzoladi va Xalqaro Parij Ittifoqini tuzdi. Hozirgi vaqtda ushbu Konventsiyani 110 dan ortiq mamlakat imzolagan. O'zbekiston Respublikasi ham Parij Konventsiyasining ishtirokchisi hisoblanadi. Konventsiyaning asosiy qoidalari uch asosiy toifaga bo'linadi: milliy rejim, ustuvorlik huquqi, umumiy qoidalar.

Savol: Konventsiyaning ushbu asosiy qoidalarining turlari va ularni qo'llanish masalalarini muhokama qiling.

Intellektual mulkni himoya qilishining kollizion masalalari

1.O'zbekiston mualliflik huquqiga oid bo'lgan biron-bir ko'p tomonlama shartnomalarga qo'shilganidan so'ng, respublikada shartnomaning "milliy tartib" printsipli amalda bo'ladi.

Savol: "Milliy tartib" printsiplining mazmuni va qo'llanilish yo'nalishlarini misollar yordamida ochib bering.

2.1978 yilda BIMT doirasida kashfiyotlarni xalqaro ro'yxatga olish haqida Jeneva Konventsiyasi tuzilgan. Lekin ushbu Konventsiyada ham ilmiy kashfiyotlarning maxsus muhofaza shakli nazarda tutilmagan. Olimlar kashfiyot bilan bog'liq munosabatlar Fuqarolik-huquqiy tartibga solish predmeti bo'la olmaydi degan xulosaga keladilar.

Savol: Ushbu masalaga bu shaklda baho berishga olib kelgan omillarni aniqlang. Ilmiy kashfiyotlarning maxsus muhofaza shakli sifatida baholamaslik masalasiga qanday huquqiy baho berish mumkin. Muhokama qiling.

3.O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hisoblangan A. ismli shaxs Ispaniyada istiqomat qilib turgan paytida o'zi tomonidan yozilgan romanni birinchi marotaba Ispaniyada chop ettiradi. Ispaniyada mualliflik huquqi muallif vafotidan so'ng 70 yil davomida amal qiladi. O'zbekistonda esa, 50 yil davomida amal qiladi.

Muhokama qiling

A.ga nisbatan mualliflik huquqining amal qilish muddati qaysi davlat qonunchiligiga ko'ra tartibga solinadi?

4. O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hisoblangan M. 2005 yilda o'zining she'rlar to'plamini nashrdan chiqaradi. 2006 yilda Turkmaniston fuqarosi hisoblangan A. M.ning she'rlar kitob to'plamini turkman tiliga tarjima qilib o'zining nomidan e'lon qildi.

Tomonlarning huquq va majburiyatlarini muhokama qiling.

M. mualliflik huquqlarini talab qilib, qaerga murojaat etishi lozim?

KAZUSLAR

1. O'zbekiston Respublikasida mualliflik huquqi qanday himoya qilinadi? O'zbekiston mualliflik huquqiga oid bo'lgan biron-bir ko'p tomonlama shartnomalarga qo'shilganidan so'ng, respublikada shartnomaning "*milliy tartib*" printsipli amalda bo'ladi. Ya'ni, xorijiy mualliflarning huquqlari himoya qilinayotganda respublikamiz qonunchiligi normalari qo'llanadi. Agarda, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida respublikamizning mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risidagi qonun hujjatlaridan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llanadi. Qonunchilikning bu qoidasi xorijiy mualliflarning respublikamizda mualliflik huquqining himoyasini tartibga soladi va o'rtada kelib chiqishi mumkin bo'lgan har qanday kelishmovchilikni bartaraf etadi.

- "*Milliy tartib*" qanday printsipli?

"*Milliy tartib*" printsiplining mazmuni shundan iboratki, bunda har qanday davlat hududiga chet el mualliflari asarlari mualliflar yoki ularga tenglashtirilgan shaxslarning maxsus ruxsat berishlari (litsenziya) orqali olib kiriladi.

2. Sanoat namunalarining xalqaro tasnifi ta'sis etish to'g'risida Lokarn bitimi (1968 yil). Ushbu bitim 1968 yilda tuzilgan, 1979 yilda uning matniga o'zgartirishlar kiritilgan. Bitim Parij Konventsiyasi ishtirokchi davlatlari uchun ochiqdir. Ushbu bitimga asosan sanoat namunalarining tasnifi (turkumi) joriy etiladi.

Savol: Ushbu Bitim natijasida Har bir ishtirokchi davlatning sanoat mulki bo'yicha milliy idorasiga qanday majburiyatlar yuklatilganligini muhokama qiling.

3. O'z fuqarolarini intellektual mulk ob'ektiga nisbatan xorijiy davlatlarda huquqiy muhofazaga olishni kafolatlash maqsadida 1883 yilda 11 davlat sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij Konventsiyasini imzoladi va Xalqaro Parij Ittifoqini tuzdi. Hozirgi vaqtda ushbu Konventsiyani 110 dan ortiq mamlakat imzolagan. O'zbekiston Respublikasi ham Parij Konventsiyasining ishtirokchisi hisoblanadi. Konventsiyaning asosiy qoidalari uch asosiy toifaga bo'linadi: milliy rejim, ustuvorlik huquqi, umumiy qoidalar.

Savol: Konventsiyaning ushbu asosiy qoidalarining turlari va ularni qo'llanish masalalarini muhokama qiling.

11-mavzu. Kiber huquqni kollizion masalalari

1. Kiber huquq tushunchasi va mohiyati;
2. Kiber makon, unda vujudga keluvchi kollizion munosabatlar;
3. Kiber munosabatlar sub'ekti va ob'ekti;
4. Kiber munosabatlarni kollizion huquqiy tartibga solish muammolari.

Nazariy savollar

1. Xalqaro kiber-huquqning ta'rifini bering.
2. Xalqaro axborot huquqining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlang.
3. Xalqaro kiber-munosabatlarining predmeti va obyektini ta'rifini bering.
4. Elektron tijoratning xalqaro huquqiy manbalarini aniqlang.
5. O'zbekiston Respublikasida kiber-huquqning rivojlanishini tahlil qiling.
6. Internet-bitimlarni tartibga solishda yurisdiksiyani qo'llashning muammolari masalalarini tahlil qiling.

12-mavzu. Xalqaro xususiy huquqda yurisdiksiya va nizolarni hal etish.

1. Xalqaro fuqarolik protsessi;
2. Chet el elementi bilan murakkablashgan ishlarning sudlovliligi (xalqaro sudlovlilik);
3. Chet el fuqarosi ishtirokidagi sud jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari;
4. Chet el sud hujjatlarini tan olish va ijro etish;

10-mavzu. Xalqaro xususiy huquqda yurisdiksiya va nizolarni hal etish. Xalqaro arbitraj.

NAZORAT SAVOLLARI

1. CHet el korxon va tashkilotlari O'zbekiston Respublikasida maxsus ruxsatnoma asosida O'zbekiston Respublikasi milliy korxon va tashkilotlari bilan turli xil tashqi iqtisodiy bitimlar tuzish tartibi belgilanishi va chet el korxon egalarning shaxsiy qonuniga binoan sudda o'z huquqlarini himoya qilish huquqlarini o'rnatilishi ayrim chet el korxonalarini sudga norozi bo'lib yozgan da'vo arizalarini kiritishiga olib keldi.

Savol: Ushbu o'rinda ayrim chet el korxonalarini sudga norozi bo'lib yozgan da'vo arizalarini xalqaro huquqiy normalarga mos kelish yoki kelmasligini muhokama qiling.

2. O'zbekiston Respublikasi hududida chet el fuqarosi sug'urta tashkilotlari va boshqa orxonalarining ustav jamg'armalarida hamda boshqa mol-mulkida ulush qo'shib qatnashish natijasida ortirgan mol-mulki bo'yicha O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq soliq to'lashi belgilangan. Ularga nisbatan ushbu faoliyat chet el investitsiyasi sifatida e'tirof etilmaganligi natijasida chet ellik investorlarga qo'llaniladigan imtiyozlar joriy qilinmaganligi natijasida sudga da'vo ariza bilan murojaat qilgan.

Savol: Ushbu holatda chet ellik fuqaroning huquqiy holati va unga nisbatan qo'llanilgan talablarning asosligini muhokama qiling.

3. Fuqarolik ishlari bo'yicha xalqaro sudlovga taalluqlilik to'g'risida barcha davlatlar uchun umumiy majburiy me'yorlar tizimi mavjud emas, lekin ba'zi xalqaro shartnomalarda – ko'p tarafdin va ikki yoqlama shartnomalar tarkibiga shu shartnomalar orqali tartibga solinuvchi hamkorlik doirasida qo'llaniladigan xalqaro sudlovga taalluqlilik to'g'risida qoidalar ham kiradi.

Savol: "Yurisdiksiya nizosi"ni hal etish va "qonunlar kolliziyasi"ni hal etish masalalarini o'zaro bog'lagan holda muhokama qiling. Ushbu ikki holatni o'zaro bog'liqligi masalalarini misollar yordamida muhokama qiling.

4. Sud mahalliy kollizion huquq asosida qo'llanishi lozim bo'lgan chet davlat huquqi mazmunini avvaldan bilishga majbur emas. Lekin kollizion masala hal etilgan bo'lib, chet davlat huquqi qo'llanishi lozim bo'lsa, sud uning ko'rsatmalari mazmunini belgilab olishi kerak. O'z talablari yoki e'tirozlariga chet davlat huquqini asos qilib ko'rsatayotgan tarafdinlarga emas, balki aynan sudga uning mazmunini belgilab olish (sharhlash) vazifasi yuklatiladi. Bundan kelib chiqadiki, sud o'z tashabbusiga ko'ra va o'ziga yuklatilgan majburiyatlar tufayli chet davlat huquqi mazmunini sharhlaydi (ex officio). *Savol:* Sud tomonidan chet davlat huquqi mazmunini sharhlashdan ko'zlangan maqsad, sudning vakolatlari va sharhlashning talablarini muhokama qiling.

5. Qonun ishda ishtirok etayotgan shaxslarga chet davlat huquqi taalluqli me'yorlarining mazmunini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishga ruxsat beradi. Manfaatdor shaxslar sud yoki fuqarolik holati dalolatno malarini yozish organiga chet davlat oila huquqi me'yorlarining mazmunini sharhlashda boshqa biror tarzda ham yordam berishlari mumkin.

Savol: O'zbekiston Respublikasi qonunlari va xalqaro shartnomalariga muvofiq ravishda qo'llanilishi lozim bo'lgan chet davlat huquqi me'yorlari buzilganda yoki ular noto'g'ri qo'llanilganda qanday oqibatlar yuzaga keladi?

Xalqaro xususiy huquqda yurisdiksiya va nizolarni hal etish. Xalqaro arbitraj.

Kazuslar

Entores Maylzga qarshi Uzoq Sharq Corp [1955] 2 QB 327

Faktlar

Ariza beruvchilar, Entores, Londonda joylashgan kompaniya edi. Ular sudlanuvchilarga Miles Far East Corp.ga 100 tonna mis katot sotib olish taklifini yuborishdi. Ularning kompaniyasi Amsterdamda joylashgan bo'lib, taklif tezkor aloqa shakli teleksda qilingan. Gollandiyalik kompaniya arizachilarga taklifning teleks-tasdig'ini yubordi. Shartnoma bajarilmagach, da'vogarlar sudlanuvchidan yetkazilgan zararni qoplash uchun sudga da'vo qilmoqchi bo'lishdi.

Bunday hollarda, zararni qoplash to'g'risidagi da'vo Angliya yoki Gollandiya qonunlariga muvofiq kelib chiqadimi, sud shartnomani qabul qilish vaqtini belgilashi kerak edi. Agar u shartnomaga aksept yuborgan vaqti bo'lsa, tovon puli Gollandiya qonunchiligi bilan tartibga solinadi. Agar aksept olingan vaqti qabul qilingan bo'lsa, bu ingliz qonunchiligiga muvofiq bo'ladi.

Sud qaroriga ko'ra shartnoma va yetkazilgan zarar Angliya qonunlariga muvofiq hal qilinishi kerak.

SAVOL:

1. Nega bu holatda sud Angliya qonunlarini qo'lladi?
2. Ishni tahlil qiling. Shunga o'xshash pretsedentlarni toping.

KAZUS №2

Vuitton "Vuitton" Uyushmasisnig savdo belgisiga, shuningdek, fransuz "Louis Vuitton" va "LV" savdo belgilariga ega. Ular taniqli obro'si bilan keng tanilgan.

2003 yilda Vuitton Internet foydalanuvchilari o'zlarining savdo belgisini Google qidiruv tizimiga kiritishsa, ular "homiylilik qilingan havolalar" sarlavhasi ostida Vuittonning taqlid mahsulotlarini sotadigan veb-saytlarga yo'naltirilishini aniqladilar.

Bundan tashqari, Google reklama beruvchilarga Vuitton savdo markalari bilan bir qatorda "taqlid" va "nusxa ko'chirish" kabi soxta iboralardan foydalanishga ruxsat berdi. Shunday qilib, Vuitton Google-ga qarshi Vuitton kompaniyasining savdo markasi huquqlarini buzganligini aniqlash uchun sudga murojaat qildi.

SAVOL:

1. Sizning fikringizcha, bu ish qanday yechim topishi kerak? O'z pozitsiyangizni izoxlab bering.
2. Kiber-hududda mualliflik huquqini himoya qilishning huquqiy mohiyatini tushuntiring.

13- mavzu.Xalqaro arbitraj.

- 1.Xalqaro tijorat arbitraji mohiyati;
- 2.Xalqaro tijorat arbitrajining xalqaro huquqiy asoslari

O'quv mashg'uloti natijalari – talabalarda xalqaro fuqarolik protsessi tushunchasi, sudlovga tegishlilikni aniqlash va prorogatsion bitimlar, O'zbekiston Respublikasida chet elliklarning sud himoyasiga bo'lgan huquqlari va fuqarolik protsessual huquqlari, chet el huquqi mazmunining o'rnatilishi, xalqaro sudlovga tegishlilik to'g'risidagi xalqaro huquqiy hujjatlarining asosiy masalalari yuzasidan chuqur bilim olishni ta'minlaydi. Talabanning sud topshiriqlari va sud topshiriqlarini bajarish, chet el sudlari qarorlarini tan olish va ijro etish, arbitraj tushunchasi va turlari, milliy rezidentlar ishtirokidagi nizolarni arbitraj tartibda ko'rib chiqish, investitsiyaga oid nizolarni arbitraj tartibda ko'rib chiqish, Arbitraj qarorlarini tan olish va ijro etish masalalariga oid mustaqil ta'lim olishiga ko'maklashish, o'rganish, to'g'ri sharhlash va qo'llay olish uchun zarur bilim, ko'nikma va malakani shakllantirishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasida xalqaro sudlovga taalluqlilik me'yorlari qanday belgilanadi?

Bu guruhlarining har birida alohida mustasno, muqobil va kelishilgan sudlovga taalluqlilik to'g'risidagi me'yorlarni ajratib olish mumkin.

Alohida sudlovga mustasno taalluqlilik deganda nizoni muayyan davlat sudloviga taalluqli deb belgilash va boshqa davlatlar sudlari sudloviga taalluqli emasligini qat'iy ta'kidlash tushuniladi.

Muqobil sudlovga taalluqlilik o'z davlati va chet davlatlar orasidan istaganini tanlab olish imkonini nazarda tutadi.

Kelishilgan sudlovga taalluqlilik taraflarning kelishuviga asosan sudlovga taalluqlilikni belgilashda aks etadi.

Savol: Xalqaro tijorat arbitraj turlarini keltiring va o'zaro o'xshash hamda farqli jihatlarini tavsiflang.

Xalqaro xususiy huquqda nizolarni ko'rib chiqish va hal etish alohida e'tibor qaratish lozim. YuNSITRAL namunaviy qonuni, YuNSITRAL Reglamenti, Vashington Konventsiyasi, Gaagada imzolangan 1965 yilgi Fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha sudga oid va suddan tashqari hujjatlarni chet elda topshirish bo'yicha, 1970 yilgi Fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha dalillarni chet elda olish to'g'risidagi, 1980 yilgi Odil sudlovga erkin murojaat qilish to'g'risidagi konventsiyalar.

1. Savol: Xalqaro tijorat arbitraji shu jumladan, chet el arbitraj qarorlarining e'tirof etilishi va majburiy ijro etilishi masalalarini muhokama qiling va o'ziga xos jihatlarini tahlil qiling. Xalqaro tijorat arbitrajlarini sohasidagi xalqaro huquqiy hujjatlarni muhokama qiling.

2. O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan tashkilotlar, tadbirkor fuqarolar o'rtasida vujudga keladigan iqtisodiy nizolar, taraflarning qanday idoralarga qarashli ekanligidan qat'i nazar, xo'jalik sudida ko'rib chiqiladi. Davlat arbitraji organlarining xo'jalik sudi tizimiga aylantirilishi mamlakatimizda mustaqil va samarali sud hokimiyati shakllanayotganligidan darak beradi.

Savol: O'zbekiston Respublikasi hakamlilik va arbitraj sudlari faoliyati, ularning huquqiy asoslari va faoliyat yuritishining o'ziga xos jihatlarini misollar yordamida muhokama qiling.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Xalqaro xususiy huquq // H.R. Rahmonqulov va boshq. –T.: Iqtisod va huquq dunyosi, 2002. – 448 b.

2. Mejdunarodnoe chastnoe pravo: sovremennaya praktika // Pod red. M.M.Boguslavskogo i A.G.Svetlanova. –M.: 2000. – 284 s.

3. William Henry Rattigan. Private International Law. Publication Date: 2011.

4. Minor Raleigh C. Conflict of laws, or, Private international law. Publication Date: 2011.

5. Alan Redfern, M. Hunter, Nigel Blackaby, Constantine Partasides. Law and Practice of International Commercial Arbitration. 2004.

Normativ-huquqiy hujjatlar

Gaagada imzolangan 1965 yilgi Fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha sudga oid va suddan tashqari hujjatlarni chet elda topshirish bo'yicha, 1970 yilgi Fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha dalillarni chet elda olish to'g'risidagi, 1980 yilgi Odil sudlovga erkin murojaat qilish to'g'risidagi konventsiyalar.

Seminar uchun topshiriq

1. CHet el korxonasi va tashkilotlari O'zbekiston Respublikasida maxsus ruxsatnoma asosida O'zbekiston Respublikasi milliy korxonasi va tashkilotlari bilan turli xil tashqi iqtisodiy bitimlar tuzish tartibi belgilanishi va chet el korxonasi egalari qonuniga binoan sudga o'z huquqlarini himoya qilish huquqlarini o'rnatilishi ayrim chet el korxonalarini sudga norozi bo'lib yozgan da'vo arizalarini kiritishiga olib keldi.

Savol: Ushbu o'rinda ayrim chet el korxonalarini sudga norozi bo'lib yozgan da'vo arizalarini xalqaro huquqiy normalarga mos kelish yoki kelmasligini muhokama qiling.

1. Muayyan davlat (yoki uning har qanday vakolatli organi) va boshqa davlat shaxsi o'rtasidagi investitsion munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning hal etilishi, agar

tafralarning shu nizoni ko'rib chiqish tartibi va bu boradagi xalqaro talablar shartlarni misollar yordamida muhokama qiling. Bu boradagi xalqaro konventsiya haqida nimalarni bilasiz.

Auditoriyada oraliq uchun muammoli vaziyat

1. Davlat organlari yoki boshqa organlarning (muayyan shaxslarga yoki shaxslar guruhiga taalluqli) hujjatlari, shu jumladan, hokimiyat va boshqaruv organlarining qonunga zid bo'lgan va tashkilotlar hamda tadbirkor fuqarolarning qonun bilan muhofaza qilinadigan huquq va manfaatlarini buzuvchi qarorlari haqiqiy emas deb topilishi bilan bog'liq nizolar; biror korxonani tuzish, qayta tashkil etish yoki tugatish bilan bog'liq shunday hujjatlarning haqiqiy emas deb topilishi bilan bog'liq nizolarda bir taraf sifatida xalqaro xususiy huquq sub'ekti ishtirok etgan taqdirda masala qaysi davlatning sudi va qonun hujjatlariga asosan ko'rib chiqilishi hamda hal qilinishi lozimligini misollar yordamida hal qiling.

Auditoriyadan tashqari oraliq uchun muammoli vaziyat

1. Fuqarolik ishlari bo'yicha xalqaro sudlovga taalluqlilik to'g'risida barcha davlatlar uchun umumiy majburiy me'yorlar tizimi mavjud emas, lekin ba'zi xalqaro shartnomalarda – ko'p tarafdin va ikki yoqlama shartnomalar tarkibiga shu shartnomalar orqali tartibga solinuvchi hamkorlik doirasida qo'llanadigan xalqaro sudlovga taalluqlilik to'g'risida qoidalar ham kiradi.

Savol: “Yurisdiksiya nizosi”ni hal etish va “qonunlar kolliziyasi”ni hal etish masalalarini o'zaro bog'lagan holda muhokama qiling. Ushbu ikki holatni o'zaro bog'liqligi masalalarini misollar yordamida muhokama qiling.

Yakuniy nazorat uchun muammoli savollar

1. Sud mahalliy kollizion huquq asosida qo'llanishi lozim bo'lgan chet davlat huquqi mazmunini avvaldan bilishga majbur emas. Lekin kollizion masala hal etilgan bo'lib, chet davlat huquqi qo'llanishi lozim bo'lsa, sud uning ko'rsatmalari mazmunini belgilab olishi kerak. O'z talablari yoki e'tirozlariga chet davlat huquqini asos qilib ko'rsatayotgan tarafdinlarga emas, balki aynan sudga uning mazmunini belgilab olish (sharhlash) vazifasi yuklatiladi. Bundan kelib chiqadiki, sud o'z tashabbusiga ko'ra va o'ziga yuklatilgan majburiyatlar tufayli chet davlat huquqi mazmunini sharhlaydi (ex officio).

Savol: sud tomonidan chet davlat huquqi mazmunini sharhlashdan ko'zlangan maqsad, sudning vakolatlari va sharhlashning talablarini muhokama qiling.

2. Qonun ishda ishtirok etayotgan shaxslarga chet davlat huquqi taalluqli me'yorlarining mazmunini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishga ruxsat beradi. Manfaatdor shaxslar sud yoki fuqarolik holati dalolatno malarini yozish organiga chet davlat oila huquqi me'yorlarining mazmunini sharhlashda boshqa biror tarzda ham yordam berishlari mumkin.

Savol: O'zbekiston Respublikasi qonunlari va xalqaro shartnomalariga muvofiq ravishda qo'llanilishi lozim bo'lgan chet davlat huquqi me'yorlari buzilganda yoki ular noto'g'ri qo'llanilganda qanday oqibatlar yuzaga keladi?

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

YURIDIK FAKULTETI

DAVLAT HUQUQI VA BOSHQARUVI KAFEDRASI

**XALQARO XUSUSIY
HUQUQ**

FANI MODULINING

MUSTAQIL TA`LIM MAVZULARI

MUSTAQIL TA'LIM VA MUSTAQIL ISHLAR

Mustaqil ta'limni tashkil etishning maqsad va vazifalari

Talabalarning mustaqil ta'limni tashkil etishdan asosiy **maqsad** fan (modul) bo'yicha o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash, boyitish, amaliy ko'nikma va malakalarni takomillashtirish, axborot bilan ishlash, o'z-o'zini rivojlantirish, kognitiv, kreativ, hamkorlikda ishlash kompetensiyalarini shakllantirishdan iboratdir.

Talabalarning mustaqil ta'limni tashkil etish quyidagi **vazifalarni** muvaffaqiyatli hal etishga xizmat qilishi lozim:

talabalarda o'z-o'zini rivojlantirish, mustaqil bilim olish va innovatsion faoliyatni shakllantirishga imkon beruvchi kompetensiyalarni egallash maqsadi bilan bog'liqlikda mustaqil o'quv faoliyatini amalga oshirish;

bilim, ko'nikma va malakalarni mustaqil egallash, muammoni shakllantira olish va uni hal etishning maqbul yo'larini izlab topishga qobiliyatli kreativ shaxsni tarbiyalash;

talabalarda o'quv dasturini o'zlashtirishga doir motivatsiyani hosil qilish;

ta'lim oluvchilarda bilim olishga doir mas'uliyatni oshirish;

talabalarda umummadaniy va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga imkon berish;

ta'lim oluvchilarda mustaqil bilim olish, o'z-o'zini boshqarish va o'z-o'zini rivojlantirishga qobiliyatlilikni shakllantirish uchun sharoit yaratish

MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARINING UMUMIY RO'YHATI

- 1.Xalqaro xususiy huquq mohiyati, tamoyillari va manbalari
- 2.Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari
- 3.Ashyoviy huquqlarni kollizion masalalari
- 4.Nomulkiy huquqlarni kollizion masalalari
- 5.Bitimlarni kollizion masalalari.
- 6.Elektron shartnomalar
- 7.Smart kontraktlar
- 8.Xalqaro kredit va hisob-kitob munosabatlarni tartibga solinishi
- 9.Xalqaro tashishlarni tartibga solinishi
- 10.Deliktning kollizion masalalari
- 11.Oila va vorislik munosabatlarini kollizion masalalari
- 12.Intellektual mulkni himoya qilishining kollizion masalalari.
- 13.Kiber huquqni kollizion masalalari
- 14.Xalqaro xususiy huquqda yurisdiksiya va nizolarni hal etish.
- 15.Xalqaro arbitraj.

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
YURIDIK FAKULTETI
DAVLAT HUQUQI VA BOSHQARUVI KAFEDRASI

XALQARO XUSUSIY
HUQUQ

FANI MODULINING

GLOSSARIYLAR

GLOSSARIYLAR

Ad hoc arbitraj sudi - nizolashayotgan tomonlar aniq bir nizoni o‘zaro kelishib belgilaydigan qoidalarga muvofiq hal etish maqsadida tashkil etadigan bir martalik (ad hoc) arbitraj. Nizo hal etib bo‘linishi bilan bunday arbitraj faoliyatiga ham barham beriladi.

Apostil - hujjatni imzolagan sifatida ish ko‘rgan shaxsning imzosi haqiqiyligini va hujjatni tasdiqlagan muhr yoki shtamp bosma izi haqiqiyigini tasdiqlaydigan konvensiyaga muvofiq, rasmiy hujjatga chet elda foydalanish maqsadida qo‘yiladigan maxsus shtamp.

Arbitraj bitimi - bu taraflaming biron-bir konkret huquqiy munosabat (u shartnomaviy xususiyatga ega yoki ega emasligidan qat’i nazar) tufayli, ulaming o‘rtasida yuzaga kelgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan barcha yoki muayyan nizolami arbitrajga topshirish to‘g‘risidagi kelishuvi.

Arbitraj izohi - kontraktning kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nizolar arbitrajda ko‘rilishi to‘g‘risidagi kelishuv aks ettirilgan muhim bandi.

Bustamante kodeksi - 1928-yilda qabul qilingan Xalqaro xususiy huquq kodeksi deb tan olingan xalqaro hujjat. Ushbu kodeks uni tuzgan taniqli Kuba yuristi ismi bilan ataladi. 437 modddan iborat bo‘lgan ushbu kodeks xalqaro xususiy huquq masalalari bo‘yicha har tomonlama mukammal ishlangan xalqaro shartnoma hisoblanadi. Kodeks 1928-yilda VI Panamerika konferensiyasida qabul qilindi, 15 ta Markaziy va Janubiy Amerika mamlakatlari tomonidan ratifikatsiya qilindi.

Davlat immuniteti - davlat suverenitetidan kelib chiqadigan xalqaro xuquqiy prinsip. Uning mazmuni shundan iboratki, barcha davlatlarning tengligiga ko‘ra, bir davlat boshqa davlat ustidan ustun bo‘la olmaydi (“par in parem now nabet imperium” - “teng, tengga nisbatan ustuvor bo‘la olmaydi”).

Deklaratsiya (lot. “declaro”- “e‘lon qilish”) - davlatning tashqi yoki ichki siyosatining asosiy prinsiplarini, xalqaro tashkilot faoliyatining asoslarini yoxud biror-bir masala yuzasidan munosabatini belgilovchi rasmiy hujjat.

Fiskal immunitet - diplomatlarning shaxsiy, mulkka oid, davlat, tuman va munitsipal xarakterdagi barcha soliq, to‘lovlardan ozod etilishini anglatadi. Bilvosita, soliqlar, meros soliqlari bundan mustasno.

INCOTERMS (International Commercial Terms - INCOTERMS) -xalqaro savdo-sotiq munosabatlarida qo‘llaniladigan savdo atamalari va ularga sharhlarni nazarda tutuvchi hujjatlar to‘plami. Ular vaqti-vaqti bilan todirilib, qayta ko‘rib chiqib turiladi.

Kollizion muammo - u yoki bu huquqiy munosabatga nisbatan qo‘llash uchun tegishli bo‘lgan huquqni tanlash muammosidan iborat. Kollizion normalar boshqa huquq sohalari normalariga nisbatan ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Konvensiya - Qot. “conventio” - shartnoma, kelishuv) xalqaro shartnomaning turi bo‘lib, unda ushbu konvensiyani imzolagan taraflar uchun yuridik majburiyat yuklovchi normalardan iborat bo‘ladi. Konvensiyani deklaratsiyadan farqlash lozim, deklaratsiya deklarativ xususiyatga ega bo‘ladi hamda yuridik majburiyat yuklovchi hujjat hisoblanmaydi. Konvensiya qoida tariqasida ushbu mavzu bilan bog‘liq bo‘lgan masalalar majmuini to‘liq tartibga soladi.

Konosament - 1) tashuvchi yoki haqiqiy tashuvchi tomonidan dengiz orqali jo‘natilayotgan yukning egasiga uning yuki tashishga qabul qilinganligini va yukni belgilangan portda oluvchiga topshirish majburiyati olinganligini tasdiqlash uchun beriladigan hujjat; 2) (bill of lading) - yuk tashuvchi yoki uning vakili hisoblanuvchi shaxsning yukni tashish uchun qabul qilganligi, tashish shartlari, yuk xususiyatlari, jo‘natuvchi va yukni oluvchi shaxslar, yuk topshiriladigan joy ko‘rsatilgan hujjat, qimmatli qog‘oz.

Lex mercatoria - xalqaro savdo-iqtisodiy munosabatlarda tarkib topgan va keng qo‘llaniladigan prinsiplar, rasm-rusumlar va ishbilarmonlik odatlari yig‘indisi. O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalari tizimiga oid masalalar O‘zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi 1995-yil 22-dekabrda qabul qilgan “O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to‘g‘risida”gi

qonunida nazarda tutilgan (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1995. 12-son. 263-modda).

Manifest - (lot. "manifestum" - "chaqiriq") davlat boshlig'i yoki davlatning oliy hokimiyat organining alohida hujjati, xalqqa murojaati. Manifest muhim siyosiy voqea-hodisalar, biror-bir sanani nishonlash va h.k. munosabati bilan qabul qilinadi.

Memorandum - (lot. "memorandum" - "esda saqlanishi lozim bo'lgan narsa") ma'lum bir davlatning diplomatik hujjati bo'lib, unda xalqaro masalaning asl mohiyati batafsil bayon qilinadi, u yoki bu holatlar tahlil qilinadi, davlatning tutgan yo'li asoslab beriladi. Memorandum ikki xil bo'ladi: matnni qisqartmaslik yoki undagi masalaga to'liq izoh berish maqsadida shaxsiy yoki verbal notaga ilova qilingan holda yoki kurer orqali topshiriladigan mustaqil hujjat sifatida.

Ommaviy tartib to'g'risida izoh - sudlov mamlakatining ommaviy tartibiga to'g'ri kelmaydigan chet el qonunini tatbiq qilishni ushbu mamlakatning kollizion normasi bilan cheklab qo'yishga qaratilgan izoh. Bunday izohlash yo'li bilan qonunning cheklanishi oldindan ogohlantirib qo'yilishi kollizion normalar vositasida qo'llash uchun havola qilinadigan qonunlar doirasi noaniq ekanligi bilan bog'liq.

Persona grata — diplomatik amaliyotda diplomatik vakil lavozimiga tayinlanishi mo'ljallangan shaxsni qabul qiluvchi davlat tomonidan maqbul shaxs deb topilishi. Bunday rozilik elchilar uchun agreman, konsulxona rahbari uchun ekzekvatura hujjatlari berilishi bilan belgilanadi. Vakolatxonalarining boshqa xodimlari uchun viza berilishi ularni maqbul shaxslar ekanliklarini bildiradi.

Persona non grata - nomaqbul shaxs deb e'lon qilinish - diplomatning, uning oila a'zosi yoki diplomatik vakolatxonaning boshqa bir xodimining o'sha davlat hududida qolishi istalmagani to'g'risida davlatning bayonoti.

Prorogatsion bitim - umumiy yurisdiksiya sudiga taalluqli bo'lgan ishning sudga tegishligini o'zgartirish to'g'risida kelishuv.

Retorsiya - o'zaro javob tariqasida cheklashlar. Agar bir davlat boshqa bir davlat yoki uning fuqarolarini nohaq kamsitish yo'li bilan unga zarar yetkazish uchun qandaydur chora-tadbir qo'llagan bo'lsa, boshqa davlat ham unga nisbatan shunga o'xshash cheklovlar, ya'ni chora-tadbimi javob tariqasida qo'llashi mumkin. Bunday chora-tadbimi qo'llashdan asosiy maqsad birinchi davlat tomonidan qo'llangan cheklovning bekor qilinishiga erishishdan iborat.

Sud topshirig'i - bir davlat sudi boshqa davlat sudiga mazkur boshqa davlat hududida protsessual harakatlarni amalga oshirish to'g'risida iltimos bilan murojaat etishi.

Unifikatsiyalashgan qoidalar - xalqaro shartnomalarda aks ettirish yo'li bilan bir necha davlat yoki davlatlar guruhi hududi doirasida bir xilda tushunilishi va qo'llanilishi o'zaro kelishib olingan tushunchalar, qoidalar, tartibga solish usullari.

Xalqaro xususiy huquq - chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi mustaqil huquq sohasi. Xalqaro xususiy huquq fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normalardan tashkil topgan bo'lib, ushbu munosabatlarning doirasi, tarkibiy qismlari biron-bir mamlakat chegarasi bilan cheklanib qolmaydi, xalqaro hayot ko'lamida tabiiy hodisa sifatida rivoj topadi. Xalqaro xususiy huquqda fuqarolik-huquqiy munosabatlar bo'yicha vujudga kelishi mumkin bo'lgan nizolar ommaviy huquq qoidalariga o'xshab diplomatik yo'l bilan emas, balki fuqarolik da'vo qo'zg'atish yo'li bilan sud yoki arbitraj organlarida ko'riladi.

Xalqaro xususiy huquq manbalari - o'zida ma'lum darajada kollizion normalar mujassam topgan, chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik, mehnat, oila munosabatlarini, protsessual harakatlarni tartibga solishga bag'ishlangan xalqaro shartnomalar, bitimlar, konvensiyalar va boshqa xalqaro normativ-huquqiy hujjatlar.

Xalqaro shartnoma - O'zbekiston Respublikasining bir yoki bir necha davlat, xalqaro tashkilot yoxud xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan xalqaro munosabatlar sohasidagi huquq va majburiyatlariga doir teng huquqli va ixtiyoriy kelishuvi.

Xalqaro shartnomalar: shartnoma, bitim, konvensiya, protokol, memorandum, deklaratsiya, xatlar va notalar almashuvi deb nomlanishi va shunday ko'rinishda tuzilishi, shuningdek

boshqacha nomlanishi mumkin. Bunday shartnomalar qoida tariqasida yozma shaklda tuziladi. Davlatning siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy, huquqiy va boshqa Sohalardagi faoliyati xalqaro shartnomaning obykti bo'lishi mumkin. "O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida"gi 1995-yil 22-dekabrda qabul qilingan Qonunda mujassam topgan qoidalar xalqaro shartnomalar to'g'risidagi 1969-yilda qabul qilingan va 1995-yil 24-fevralda O'zbekiston qo'shilgan Vena konvensiyasiga va davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar, shuningdek xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi shartnomalar huquqi to'g'risidagi 1986-yil Vena konvensiyasiga asoslanadi. Xalqaro tijorat arbitraji - savdo-iqtisodiy nizoni nizolashayotgan tomonlar tanlagan va kelishib vakolat bergan bir yoki bir necha arbitrlar tomonidan ko'rib hal etishga qaratilgan, nodavlat sud organi bo'lib, uning qarorlari majburiy tarzda bajarilishi nazarda tutiladi.

Xalqaro savdo bitimlari - turli davlatlarga mansub yuridik yoki jismoniy shaxslar o'rtasida tovarlar (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa obyektlarga bo'lgan huquqlarni yuzaga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan irodaviy-ongli harakatlar (shartnoma tuzilganida - kelishuvlar). Xalqaro savdo bitimlariga nisbatan milliy huquqiy rejim ham tatbiq etiladi va uning doirasi bitimning o'zida belgilab olinadi.

Verbal nota - diplomatik yozishmaning keng tarqalgan hujjat turi. Verbal notada vazirlik yoki chet el diplomatik vakolatxonasi faoliyati davomida paydo bo'ladigan turli savollar bayon qilinadi. Verbal nota matni uchinchi shaxs nomidan tuzilib, nota blankida yoziladi. U imzolanmaydi, ammo ba'zan matn tagida nota chiqaruvchilarning ism-sharihi bosh harflari qo'yilishi mumkin.

YUNSATRAL (United Nations Commission on International Trade Law) - BMTning 1966-yilda tashkil etilgan xalqaro savdo huquqi bo'yicha mahsus komissiyasi, xalqaro savdo-iqtisodiy aloqalarning tashkil etilishi, muvofiqlashtirilishi va rivojlantirilishida yetakchi o'rin tutuvchi xalqaro muassasa.

Yuridik shaxsning shaxsiy qonunini aniqlashda inkorporatsiya doktrinasi - ushbu doktrinaga asos qilib yuridik shaxsning "millati" olingan. Bu yerda uning shaxsiy statuti bo'lib, u tashkil qilingan va ro'yxatdan o'tgan davlatning huquqi hisoblanadi. Bu doktrina anglo-amerika huquqiy tizimiga mansub mamlakatlarda keng tarqalgan. Uning jiddiy kamchiligi shundan iboratki, bu yerda yuridik shaxsning tashkil etilishi va uning faoliyat ko'rsatish joyi oralarida uzviy aloqa mavjud emas. Ma'lumki, yuridik shaxs bir davlatda tashkil etilsada, boshqaruv markazi boshqa davlatda bo'lishi, asosiy faoliyatini esa umuman uchinchi davlat hududida amalga oshirishi mumkin. Bu esa yuridik shaxs o'zining faoliyatini amalga oshirayotgan Mamlakatning qonunchiligi tomonidan qo'yilgan talablarini bajarmasligi holatiga olib kelishi mumkin.

Yuridik shaxsning shaxsiy qonunini aniqlashda o'troqlik (boshqaruv markazi hozir bo'lgan joy) doktrinasi - odatda, yuridik shaxsning ta'ris hujjatlari uning va boshqaruv markazining hozir bo'lgan joyi to'g'risidagima'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu holat yuridik shaxsning shaxsiy qonuni deb, uning ma'muriy markazi hozir bo'lgan joyning qonuni bo'lishiga imkoniyat beradi. Ushbu doktrina Avstriya, Germaniya, Italiya, Fransiya, Shveysariya va boshqa mamlakatlarda qo'llaniladi va hozirgi vaqtda keng tarqalgan. Biroq uning kamchiligi shundaki: ushbu doktrina bo'yicha yuridik shaxsning millatini belgilash mumkin emas.

Yuridik shaxsning shaxsiy qonunini aniqlashda ekspluatatsiya markazi (asosiy faoliyat ko'rsatilayotgan joy) doktrinasi - ushbu konsepsiyaga binoan, yuridik shaxsning shaxsiy qonuni deb, uning asosiy faoliyati amalga oshirilayotgan mamlakatning qonuni hisoblanadi. Yuridik shaxs o'zining asosiy faoliyatini bir necha davlat hududida amalga oshirishi mumkin. Ushbu doktrina anglo-amerika mamlakatlari tomonlaridan qabul qilinmagan, lekin ba'zi bir Yevropa mamlakatlarida u qo'llaniladi.

Hadli kelishuv - taraflarning hamkorlik qay yo'sinda borishi to'g'risidagi kelishuvini belgilaydigan hujjat. Keyinchalik ushbu kelishuvlar (ayrim o'zgarishlar bilan) shartnomada ifodalanishi lozim. Hadli kelishuv shartlari yakuniy va mufassal bo'lmaydi. Hadli kelishuv monopoliyaga qarshi kurash qonunchiligini buzmasligi lozim, uni tuzuvchi shaxslar esa tegishli vakolatga ega bo'lishlari lozim.

ICCA (International Council for Commercial Arbitration – Tijorat arbitrajleri bo'yicha xalqaro kengash. Xalqaro savdo palatasi homiyligida ish olib boradi. Kengash tarkibida turli mamlakatlarning vakillari bo'lgan 25 nafar mutaxassis ish olib boradi. U xalqaro seminarlar o'tkazib turadi. Uning homiyligida ikki xalqaro nashr - Tijorat arbitrajlarining yillik jurnali (Yearbook of Commercial Arbitration) va Tijorat arbitrajleri bo'yicha ma'lumotnoma (International Handbook of Commercial Arbitration) chop etiladi.

IFCAI (International Federation for Commercial Arbitration Institutions) — Tijorat arbitraj muassasalarining xalqaro federatsiyasi. O'zbekiston tarkibida 74 ta doimiy ishlovchi sud va jahondagi ko'plab arbitraj muassasalarini birlashtirgan. Uning faoliyati tufayli savdo-iqtisodiy nizolar amaliyotini umumlashtirish, muammolarni aniqlash va bartaraf etish ishlari amalga oshiriladi, tavsiyalar ishlab chiqiladi.

O'zarolik - O'zbekistonda chet davlat fuqarolari va yuridik shaxslariga berilgan ma'lum huquqlar O'zbekiston fuqarolari va yuridik shaxslari uchun ushbu chet el davlatida ham shunga o'xshash huquqlardan foydalanish sharti bilan beriladi.

Shaxsiy qonun - uni tatbiq qilish doirasiga-jismoniy shaxsning fuqarolik huquqiy Holati masalalari, uning huquq va muomala layoqati, oila munosabatlari doirasida shaxsiy huquqlar, vorislik munosabatlari kiradi. Shaxsiy qonun ikki variantda qo'llaniladi: fuqarolik qonuni (milliy qonun) – lex patriae (lex national is) va turar joy qonuni - lex domicilii. Fuqarolik qonuniga murojaat qilingan holda, yuqorida qayd etilgan munosabatlar shaxsning fuqaroligi mansub mamlakat huquqiga bo'ysunadi. Turar joy qonunini qo'llashda esa shaxsning qaysi davlat hududida doimiy yoki muntazam ravishda yashaganligi hisobga olinadi va shu mamlakat huquqi asosiy hisoblanadi.

C harter - fraxtchi yoki fraxtlovchi o'rtasida tuziladigan fraxtlash shartnomasi mavjudligini va uning mazmunini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi. U yuklarning yirik partiyalarini, eng avvalo, ommaviy yuklarni tashish uchun mo'ljallangan. Charter bo'yicha yuklarni tashish uchun butun kema, uning bir qismi yoki muayyan xona taqdim etiladi.

Chet el fuqarosi - yashab turgan davlatning fuqarosi bo'lmay, chet davlat fuqarosi ekanligini tasdiqlovchi dalili bor shaxs. Xorijiy fuqaroning huquqiy holatini yashab turgan davlatning milliy qonuniyati, xalqaro shartnomalar hamda xalqaro huquqning umumiy prinsiplari tomonidan belgilanadi.

Chet el fuqarolarining huquqi - chet el fuqarolarining maxsus holatini (statusini) belgilaydigan normalar yig'indisi. Odatda “chet el fuqarolarining huquqi” chet el fuqarolarining huquqiy holatini tor va keng ma'noda belgilaydi. Tor ma'noda bu normalar asosan ma'muriy-huquqiy tusga egadir; ular chet ellik fuqaroning holati milliy fuqaroning huquqiy holatidagi farqlarga bag'ishlangandir. Keng ma'noda esa har tomonlama qamrab oluvchi barcha normalarning yig'indisidir. Xalqaro munosabatlar xalqaro ommaviy huquq normalari bilan tartibga solinadigan davlatlararo munosabatlar bilan cheklanib qolmaydi. Turli davlatlarning fuqarolari va yuridik shaxslari o'rtasida, xalqaro nodavlat tashkilotlari o'rtasida, shuningdek xususiy huquq normalari bilan tartibga solinadigan davlatlar ishtirokidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar doimiy ravishda bo'lib turadi. Bunday munosabatlar tegishli davlatning milliy qonun hujjatlari yoki xalqaro xususiy qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

YURIDIK FAKULTETI

DAVLAT HUQUQI VA BOSHQARUVI KAFEDRASI

**XALQARO XUSUSIY
HUQUQ**

FANI MODULINING

ILOVALAR

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVITSIYALAR
VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

"TASDIQLAYMAN"

O'quv ishlari bo'yicha prorektori
D.Xolmatov

_____ 2023 -yil
“ _____ ” _____

**XALQARO XUSUSIY HUQUQ
FANINING
ISHCHI O'QUV DASTURI**

4- kurs uchun (kunduzgi)

Bilim sohasi:	200000	–	Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta'lim sohasi:	240000	–	Huquq
Ta'lim yo'nalishi:	5240100	–	Yurisprudensiya (faoliyat turlari bo'yicha)

Namangan-2023

Fan/modlu' kodi XXH	O'quv yili 2023-2024	Semestr 7	EKTS-Kreditlar 6
Fan/modul' turi <u>Asosiy</u>	Ta'lim tili O'zbek		Haftadagi dars soatlari <u>7-semestr</u> <u>4 soat</u>
Fanning nomi	Auditoriya mashg'ulotlari (soat)	Mustaqil ta'lim (soat)	Jami yuklama (soat)
Xalqaro xususiy huquqi	55(5-assiment)	90	150
<p style="text-align: center;">I. MODUL TAVSIFI</p> <p>“Xalqaro xususiy huquq” o'quv kursining tavsifi jamiyatni demokratlashtirish va iqtisodiyotni bozor tamoyillari asosida isloh qilishdagi ahamiyati chet el elementi ishtirokidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarni O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yo'lidan kelib chiqib o'rganadi va uning o'rnini fan predmeti doirasidagi xalqaro fuqarolik-huquqiy munosabatlarning alohida va takrorlanmas xususiyatga egaligi bilan belgilanadi.</p> <p style="text-align: center;">II. MODULDAN KO'ZLANGAN MAQSAD</p> <ul style="list-style-type: none"> – xalqaro xususiy huquqning asosiy masalalari yuzasidan chuqur bilim olishni ta'minlash; – turli xalqaro xususiy huquqiy institutlarni tanqidiy tahlil etish va baholash uchun zaruriy bilimlar asosini ta'minlash; – mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish; – xalqaro xususiy huquq nazariyasi va amaliyotiga daxldor ma'lumotlar bilan mustaqil ishlash ko'nikmasini shakllantirish; – qonunchilikdagi kollizion normalarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish; – tashqi iqtisodiy bitimlarni to'g'ri rasmiylashtirishni o'rgatish; – talabaniq mustaqil ta'lim olishiga ko'maklashish; – og'zaki nutq qobiliyati va ritorika; – o'quv-mashg'ulot sud (Moot Court) musobaqalarida ishtirok etish; – qonun hujjatlari bilan ishlash (xalqaro va milliy), xalqaro tijorat arbitraji va arbitraj amaliyotiga oid ilmiy adabiyotlar va tahliliy materiallarni tushunish. <p style="text-align: center;">MODULNING VAZIFALARI</p> <p>O'quv kursi individual va jamoaviy vazifalarning uyg'unligi asosida, nazariy va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulot tarzida tashkil etilgan. O'quv kursi davomida talabalar xalqaro xususiy huquq sohasiga tegishli nizolarga oid o'quv-mashg'ulot sudi(Moot Court)da ishtirok etadilar. Mazkur o'quv kursi asosan xalqaro xususiy huquq, shuningdek, xalqaro savdo, xalqaro oila, xalqaro mehnat va boshqa o'quv kursi o'rganadigan sohaga oid huquqiy bilimlarini chuqurlashtirishni o'ziga maqsad qilgan milliy va xorijiy talabalar uchun foydali bo'ladi.</p>			

NAZARIY MATERIALLAR MAZMUNI

1-mavzu. Xalqaro xususiy huquq mohiyati, tamoyillari va manbalari.

Xalqaro xususiy huquq mohiyati. Xalqaro xususiy huquqning tamoyillari. Xalqaro xususiy huquqning manbalari. Xalqaro xususiy huquqda kollizion normalar. Xalqaro xususiy huquqning umumiy qoidalari

2-mavzu. Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari.

Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari tushunchasi. Jismoniy shaxs xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida. Yuridik shaxs xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida. Davlat xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida. Xalqaro xususiy huquqda rejimlar

3-mavzu. Ashyoviy va nomulkiy huquqlarni kollizion masalalari.

Milliy va xalqaro huquqda ashoviy huquqlar. Mulk huquqining kollizion masalalari. Xalqaro huquqda ashoviy huquqlarining tasniflanishi. Nomulkiy huquqlarni tartibga solishining kollizion masalalari

4-mavzu. Bitimlarni kollizion masalalari. Elektron shartnomalar va Smart kontraktlar.

Umumiy masalalar. Shartnomaviy munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq. Tashqi iqtisodiy bitimning shakli va turlari. Elektron shartnomalar. Smart kontraktlar. Blokcheyin texnologiyalarining huquqiy jixatlari

5-mavzu. Xalqaro kredit va hisob-kitob munosabatlarni tartibga solinishi.

Umumiy qoidalar. Hisob-kitoblarni xalqaro huquqiy tartibga solinishi. Xalqaro hisob-kitoblarni turlari. Xalqaro kredit munosabatlarini xalqaro huquqiy tartibga solinishi. Bank kafolati;

6-mavzu. Xalqaro tashishlarni tartibga solinishi.

Xalqaro tashish munosabatlarini xalqaro huquqiy tartibga solinishi. Xalqaro tashishlarning turlari. Multimodal tashishlar. Xalqaro tashish munosabatlarini kollizion tartibga solish

7-mavzu. Deliktning kollizion masalalari.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majubriyatlarni kollizion masalalari. (umumiy masalalari). Chet el huquqida tartibga solish. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majubriyatlarni kollizion masalalari. O'zbekiston Respublikasi huquqida tartibga solish. Boshqa shartnomadan tashqari majburiyatlari

8-mavzu. Oila va vorislik munosabatlarini kollizion masalalari.

Oila munosabatlarini kollizion tartibga solishining umumiy masalalari. Oila munosabatlarining chet el fuqarosi va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi alohida turlariga nisbatan oila qonunchiligining qo'llanilishi. Xalqaro xususiy huquqda vorislikning umumiy muammolari. Vorislik statuti. Ko'chmas mulkka nisbatan vorislikning ahamiyati. Vasiyatnoma bo'yicha vorislik

9-mavzu. Intellektual mulkni himoya qilishining kollizion masalalari. Kiber huquqni kollizion masalalari

Umumiy qoidalar. Mualliflik huquqi. Turdosh mualliflik huquqlar. Patent huquqi. Hizmat ko'rsatish va tovar belgilariga bo'lgan huquq. Tovar kelib chiqqan joy nomiga bo'lgan huquq. Kiber huquq tushunchasi va mohiyati. Kiber makon, unda vujudga keluvchi kollizion munosabatlar. Kiber munosabatlar sub'ekti va ob'ekti. Kiber munosabatlarni kollizion huquqiy tartibga solish muammolari.

10-mavzu. Xalqaro xususiy huquqda yurisdiksiya va nizolarni hal etish. Xalqaro arbitraj.

Xalqaro fuqarolik protsessi. Chet el elementi bilan murakkablashgan ishlarning sudlovliligi (xalqaro sudlovlilik). Chet el fuqarosi ishtirokidagi sud jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari. Chet el sud hujjatlarini tan olish va ijro etish. Xalqaro tijorat arbitraji mohiyati. Xalqaro tijorat arbitrajining xalqaro huquqiy asoslari.

II.2. Ma'ruza mavzularini taqsimlanishi		
7-SEMESTR		
<i>T/R</i>	<i>MAVZULAR</i>	<i>SOAT</i>
1	Xalqaro xususiy huquq mohiyati, tamoyillari va manbalari	2
2	Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari	2
3	Ashyoviy va nomulkiy huquqlarni kollizion masalalari	2
4	Bitimlarni kollizion masalalari. Elektron shartnomalar va Smart kontraktlar	2
5	Xalqaro kredit va hisob-kitob munosabatlarni tartibga solinishi	2
6	Xalqaro tashishlarni tartibga solinishi	2
7	Deliktning kollizion masalalari	2
8	Oila va vorislik munosabatlarini kollizion masalalari	2
9	Intellektual mulkni himoya qilishining kollizion masalalari. Kiber huquqni kollizion masalalari	2
10	Xalqaro xususiy huquqda yurisdiksiya va nizolarni hal etish. Xalqaro arbitraj.	2
	<i>JAMI SOAT</i>	20
	<i>UMUMIY SOAT</i>	20

Seminar mashgulotlar mazmuni

	<p>1-mavzu. Xalqaro xususiy huquq mohiyati, tamoyillari va manbalari.</p> <ol style="list-style-type: none"> 6. Xalqaro xususiy huquq mohiyati; 7. Xalqaro xususiy huquqning tamoyillari; 8. Xalqaro xususiy huquqning manbalari; 9. Xalqaro xususiy huquqda kollizion normalar 10. Xalqaro xususiy huquqning umumiy qoidalari <p>2-mavzu. Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari.</p> <ol style="list-style-type: none"> 6. Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari tushunchasi; 7. Jismoniy shaxs xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida; 8. Yuridik shaxs xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida; 9. Davlat xalqaro xususiy huquq sub'ekti sifatida; 10. Xalqaro xususiy huquqda rejimlar
--	---

3-mavzu. Ashyoviy va nomulkiy huquqlarni kollizion masalalari.

5. Milliy va xalqaro huquqda ashyoviy huquqlar;
6. Mulk huquqining kollizion masalalari;
7. Xalqaro huquqda ashyolarinng tasniflanishi;
8. Nomulkiy huquqlarni tartibga solishining kollizion masalalari

4-mavzu. Bitimlarni kollizion masalalari.

4. Umumiy masalalar;
5. Shartnomaviy munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq;
6. Tashqi iqtisodiy bitmning shakli va turlari;

5-mavzu. Elektron shartnomalar va Smart kontraktlar

1. Elektron shartnomalar;
2. Smart kontraktlar;
3. Blokcheyin texnologiyalarining huquqiy jixatlari

6-mavzu. Xalqaro kredit va hisob-kitob munosabatlarni tartibga solinishi.

1. Umumiy qoidalar;
2. Hisob-kitoblarni xalqaro huquqiy tartibga solinishi;
3. Xalqaro hisob-kitoblarni turlari;
4. Xalqaro kredit munosabatlarini xalqaro huquqiy tartibga solinishi;
5. Bank kafolati;

7-mavzu. Xalqaro tashishlarni tartibga solinishi.

1. Xalqaro tashish munosabatlarini xalqaro huquqiy tartibga solinishi;
2. Xalqaro tashishlarning turlari;
3. Mul`timodal tashishlar;
4. Xalqaro tashish munosabatlarini kollizion tartibga solish

8-mavzu. Deliktning kollizion masalalari.

1. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majubriyatlarni kollizion masalalari. (umumiy masalalari).
2. Chet el huquqida tartibga solish;
3. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majubriyatlarni kollizion masalalari.
4. O'zbekiston Respublikasi huquqida tartibga solish;
5. Boshqa shartnomadan tashqari majburiyatlari

9-mavzu. Oila va vorislik munosabatlarini kollizion masalalari.

1. Oila munosabatlarini kollizion tartibga solishining umumiy masalalari;
2. Oila munosabatlarining chet el fuqarosi va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokidagi alohida turlariga nisbatan oila qonunchiligining qo'llanilishi;
3. Xalqaro xususiy huquqda vorislikning umumiy muammolari;
4. Vorislik statuti;
5. Ko'chmas mulkka nisbatan vorislikning ahamiyati;
6. Vasiyatnoma bo'yicha vorislik

10-mavzu. Intellektual mulkni himoya qilishining kollizion masalalari

1. Umumiy qoidalar;
2. Mualliflik huquqi;
3. Turdosh mualliflik huquqlar;
4. Patent huquqi;

5.Hizmat ko'rsatish va tovar belgilariga bo'lgan huquq;

6.Tovar kelib chiqqan joy nomiga bo'lgan huquq.

11-mavzu. Kiber huquqni kollizion masalalari

1. Kiber huquq tushunchasi va mohiyati;

2. Kiber makon, unda vujudga keluvchi kollizion munosabatlar;

3. Kiber munosabatlar sub'ekti va ob'ekti;

4. Kiber munosabatlarni kollizion huquqiy tartibga solish muammolari.

12-mavzu. Xalqaro xususiy huquqda yurisdiksiya va nizolarni hal etish.

1.Xalqaro fuqarolik protsessi;

2.Chet el elementi bilan murakkablashgan ishlarning sudlovliligi (xalqaro sudlovlilik);

3.Chet el fuqarosi ishtirokidagi sud jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari;

4.Chet el sud hujjatlarini tan olish va ijro etish;

13- mavzu.Xalqaro arbitraj.

1.Xalqaro tijorat arbitraji mohiyati;

2.Xalqaro tijorat arbitrajining xalqaro huquqiy asoslari

II.2. Seminar mavzularini taqsimlanishi

7-SEMESTR

T/R	MAVZULAR	SOAT
1	Xalqaro xususiy huquq mohiyati, tamoyillari va manbalari	2
2	Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari	2
3	Ashyoviy va nomulkiy huquqlarni kollizion masalalari	2
4	Bitimlarni kollizion masalalari.	2
5	Elektron shartnomalar va Smart kontraktlar	4
6	Xalqaro kredit va hisob-kitob munosabatlarni tartibga solinishi	4
7	Xalqaro tashishlarni tartibga solinishi	2
8	Deliktning kollizion masalalari	2
9	Oila va vorislik munosabatlarini kollizion masalalari	4
10	Intellektual mulkni himoya qilishining kollizion masalalari.	4
11	Kiber huquqni kollizion masalalari	2
12	Xalqaro xususiy huquqda yurisdiksiya va nizolarni hal etish.	2
13	Xalqaro arbitraj.	3
	JAMI SOAT	35(5 assisment)
	UMUMIY SOAT	40
	IV. Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar	
	1.Xalqaro xususiy huquq mohiyati, tamoyillari va manbalari 2.Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari 3.Ashyoviy huquqlarni kollizion masalalari 4.Nomulkiy huquqlarni kollizion masalalari 5.Bitimlarni kollizion masalalari. 6.Elektron shartnomalar 7.Smart kontraktlar 8.Xalqaro kredit va hisob-kitob munosabatlarni tartibga solinishi 9.Xalqaro tashishlarni tartibga solinishi 10.Deliktning kollizion masalalari	

	<p>11.Oila va vorislik munosabatlarini kollizion masalalari</p> <p>12.Intellektual mulkni himoya qilishining kollizion masalalari.</p> <p>13.Kiber huquqni kollizion masalalari</p> <p>14.Xalqaro xususiy huquqda yurisdiksiya va nizolarni hal etish.</p> <p>15.Xalqaro arbitraj.</p>
	<p>V. Fan o'qitilishining natijalari (shakllanadigan kompetentsiyalar) Fanni o'zlashtirishi natijasida talaba:</p> <p>Modul oxirida talabalar quyidagilar bo'yicha bilimga ega bo'ladilar:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Xalqaro xususiy huquqiy tartibga solishning O'zbekistonda, xorijiy davlatlarda hamda halqaro miqyosidagi asoslari, xususan xalqaro huquqiy hujjatlar, shuningdek xalqaro xususiy huquqqa oid milliy qonunchilik; • xalqaro xususiy huquqning tartibga solish usullari, uning tartibga solish sohalari bilan bog'liq asosiy masalalar; • chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlar, xalqaro savdo, mehnat, oila, majburiyat va boshqa xususiy huquqqa oid masalalarni kollizion tartibga solish, xalqaro tijorat arbitraj, uning turlari, qarorlari va uni ijroga qaratish. <p>Quyidagi ko'nikmalarga ega bo'ladilar:</p> <p>“Xalqaro xususiy huquq” fanini o'zlashtirish jarayoni amalga oshirilgandan so'ng bakalavr:</p> <ul style="list-style-type: none"> – chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi kollizion normalar va moddiy huquqiy normalarni mustaqil tarzda tanqidiy tahlil etish va amalda qo'llay olish nazariy bilimlarga ega bo'lishi; – xalqaro xususiy huquqda chet el huquqi normalari mazmunini aniqlash, qarshi tomon va uchinchi mamlakat huquqiga havola etish, huquqni o'zarolik asosida qo'llash, ommaviy tartib to'g'risidagi izoh, huquqiy tizimlari ko'p bo'lgan mamlakatning huquqini qo'llash va retorsiyalar to'g'risida chuqur bilimini namoyish etish amaliy ko'nikmalarni egallashi; – chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarni tartibga soluvchi milliy hamda xalqaro huquqiy hujjatlarni to'liq o'zlashtirishi, xalqaro xususiy huquqda unifikatsiya va kodifikatsiyalash usullari to'g'risida malakalarni egallashi lozim. <p>Quyidagi qobiliyatlarni egallaydilar:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Axborot bilan ishlash (turli manbalardan ilmiy va kasbiy vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni izlash, baholash va foydalanish, shu bilan birga tizimli yondoshuv); • xalqaro huquqiy muhitda ishlash, kundalik huquqiy faoliyatda xalqaro xususiy huquqni qo'llash; • muammoning eng samarali va maqbul huquqiy yechimini topish, muammoga hamda mijozga yo'naltirilgan yondashuvlarni rivojlantirish; • yuridik, qiyosiy va boshqa o'ziga xos metoddan foydalangan holda, tegishli huquqqa oid ma'lumotni izlash, tahlil qilish va ishlash; • professional sohada yuzaga keladigan huquqiy muammolar va vaziyatlarni tavsiflay bilish.
	<p>VI. Ta'lim texnologiyalari va metodlari</p> <ul style="list-style-type: none"> - ma'ruzalar; - interfaol keys-stadilar; - seminarlar (mantiqiy fikrlash, tezkor savol-javoblar);

	<ul style="list-style-type: none">- guruhlarda ishlash;- individual loyixalar- jamoa bo'lib ishlash va ximoya qilish uchun loyihalar
--	--

VII. KREDITLARNI OLISH UCHUN TALABLAR

Fanga ajratilgan kreditlar talabalarga har bir semestr bo'yicha nazorat turlaridan ijobiy natijalarga erishilgan taqdirda taqdim etiladi.

Fan bo'yicha talabalar bilimini baholashda oraliq (ON) va yakuniy (YaN) nazorat turlari qo'llaniladi. Nazorat turlari bo'yicha baholash: 5 – "a'lo", 4 – "yaxshi", 3 – "qoniqarli", 2 – "qoniqarsiz" baho mezonlarida amalga oshiriladi.

Oraliq nazorat o'quv semestrda bir marta yozma ish shaklida o'tkaziladi.

Talabalar semestr davomida fanga ajratilgan amaliy (seminar) mashg'ulotlarda muntazam, har bir mavzu bo'yicha baholanib boriladi va o'rtachalanadi. Bunda talabaning amaliy (seminar) mashg'ulot hamda mustaqil ta'lim topshiriqlarini o'z vaqtida, to'laqonli bajarganligi, mashg'ulotlardagi faolligi inobatga olinadi.

Shuningdek, amaliy (seminar) mashg'ulot va mustaqil ta'lim topshiriqlari bo'yicha olgan baholari oraliq nazorat turi bo'yicha baholashda inobatga olinadi. Bunda har bir oraliq nazorat turi davrida olingan baholar o'rtachasi oraliq nazorat turidan olingan baho bilan **qayta o'rtachalanadi**.

O'tkazilgan oraliq nazoratlardan olingan baho **oraliq nazorat natijasi** sifatida qaydnomaga rasmiylashtiriladi.

Yakuniy nazorat turi semestr yakunida tasdiqlangan grafik bo'yicha yozma ish shaklida o'tkaziladi.

Oraliq (ON) va yakuniy (YaN) nazorat turlarida:

Talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **5 (a'lo) baho**;

Talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **4 (yaxshi) baho**;

Talaba olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **3 (qoniqarli) baho**;

Talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas, deb topilganda – **2 (qoniqarsiz) baho** bilan baholanadi.

VIII.O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

A. Milliy va xalqaro maxsus huquqiy hujjatlar:.

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.2023 yil 30 aprel
2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi: Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 2019. – 556 b.
3. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi: Rasmiy nashr – O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 2019. – 360 b.
4. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. – T.: Adolat, 2019.
5. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. – T.: Adolat, 2019. – 276 b.
6. O'zbekiston Respublikasining Iqtisodiy protsessual kodeksi. – T.: Adolat, 2019.
7. "Alohida yuklar va harbiy kontingentlarni O'zbekiston Respublikasi orqali tranzitini tartibga solish va nazorat qilish to'g'risida"gi O'zR Vazirlar Mahkamasining 62-sonli qarori. 21.02.2002.
8. "O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilingan Ishga qabul qilish uchun eng

	<p>kichik yosh to'g'risidagi konventsiyani hamda bolalarmehnatining og'ir shakllarini tasdiqlash va yo'q qilishga doir shoshilinch choralar to'g'risidagi konventsiyani amalga oshirish chora-tadbirlari haqida"gi O'zR Vazirlar Mahkamasining 207-sonli qarori. 28.12.2008.</p> <p>9. Венская конвенция о праве международных договоров Вена, 23 мая 1969 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 24 февраля 1995 года №29-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан 11 августа 1995 года.</p> <p>10. Конвенция о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами Вашингтон, 18 марта 1965 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Верховного Совета РУз от 7 мая 1993 года № 881-ХІІ. Ратифицирована Постановлением ВС РУз от 6 мая 1994 г. №1077-ХІІ.</p> <p>11. Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров Вена, 11 апреля 1980 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1996 года №294-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан 1 декабря 1997 года.</p> <p>12. Конвенция для унификации некоторых правил, касающихся международных воздушных перевозок Варшава, 12 октября 1929 г. Вступила в силу 13 февраля 1933 года. Изменена в соответствии с Протоколом от 28 сентября 1955 года Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 6 мая 1995 года № 80-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 28 мая 1997 года.</p> <p>13. Соглашение о международном железнодорожном грузовом сообщении (СМГС) Введено в действие с 1 ноября 1951 года Республика Узбекистан (Узбекская железная дорога) присоединилась к СМГС с 18 июня 1993 года.</p> <p>14. Конвенция о договоре международной дорожной перевозки грузов (КДПГ) Женева, 19 мая 1956 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 31 августа 1995 года №132-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 27 декабря 1995 года.</p> <p>15. «Adabiy va badiiy asarlarni himoya qilish to'g'risida»gi BERN konventsiyasi 1971 yil 24 iyulda BMT qabul qilgan Parij hujjati, 1979 yil 28 sentyabrda o'zgartirishlar kiritilgan O'zbekiston Respublikasi mazkur Konventsiyaga O'zR OMning 2004 yil 27 avgustdagi 681-II-son Qaroriga muvofiq qo'shilgan O'zbekiston Respublikasi uchun 2005 yil 19 apreldan kuchga kiradi.</p> <p>16. Конвенция 105 об упразднении принудительного труда Женева, 25 июня 1957 г. Принята на 40 сессии Генеральной Конференции Международной Организации Труда. Ратифицирована Постановлением Олий Мажлиса РУз от 30 августа 1997 года N 498-І. Вступила в силу для Республики Узбекистан с 15 декабря 1997 года.</p> <p>17. Конвенция по вопросам гражданского процесса Гаага, 1 марта 1954 г. Ратифицирована Республикой Узбекистан в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 183-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан со 2 декабря 1996 года.</p> <p>18. Конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений Нью-Йорк, 10 июня 1958 г. Республика Узбекистан присоединилась к настоящей Конвенции в соответствии с Постановлением Олий Мажлиса РУз от 22 декабря 1995 года № 184-І. Вступление в силу для Республики Узбекистан 7 февраля 1996 года.</p> <p>19. Минская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам 1993г. Вступление в силу с 19 мая 1994 года в соответствии со статьей 83. Ратифицирована Постановлением Верховного Совета</p>
--	--

РУз от 6 мая 1993 года № 825-ХII. Вступление в силу для Республики Узбекистан с 19 мая 1994 года.

20. O'zbekiston Respublikasi bilan Koreya Respublikasi o'rtasida fuqarolik va xo'jalik ishlari bo'yicha huquqiy yordam to'g'risidagi shartnoma. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari toplami, 2013 y., 14-son, 174-modda).

B. Асосий адабиётлар (базавий)

1. G. Born, International Arbitration: Cases and Materials. 2d ed., Aspen 2015.
2. Moses M.L. The Principles and Practice of International Commercial Arbitration. Cambridge University Press, 2017. – 432 p.
3. Julian D M Lew, Loukas A Mistelis, Stefan M Kroll. Comparative International Commercial Arbitration. The Hague, 2003.
4. Nigel Blackaby, Constantine Partasides, Alan Redfern, Martin Hunter. Redfern and Hunter on International Arbitration (6th Edition), 2015.
5. Рустамбеков И. Международный коммерческий арбитраж. Учебник. Т., 2019.
6. Рустамбеков И. Международный коммерческий арбитраж. Учебное пособие. –Т., 2018.
7. Рустамбеков И. Практические аспекты формирования системы международного коммерческого арбитража в Республике Узбекистан. Практическое пособие. –Т., 2018.
8. Рустамбеков И. Международный арбитраж: словарь терминов. Т., 2019.
9. Рустамбеков И. О правовых проблемах и путях совершенствования порядка признания и исполнения решений иностранных судов и международных арбитражей в Республике Узбекистан.
10. Рустамбеков И., Мухитдинов Ж. «Правовое регулирование договорных отношений в сети интернет»:– Ташкент: издательство «Noshir», 2016. 196 стр.
11. Рустамбеков И. «Правовое регулирование доменных имен в США»: – Ташкент: 2013. 102 стр.
12. «Признание и приведение в исполнение иностранных арбитражных решений в России и странах бывшего СССР» / под ред. Р.О.Зыкова. –М., 2019. – С. 877-894.
13. Baaij, C. J. W. (2019). Hiding in Plain Sight: The Power of Public Governance in International Arbitration. Harvard International Law Journal, 60(1), 135–180. Retrieved from <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&site=eds-live&db=bsu&AN=136278380>
14. Kiskachi Maria. (2019). The Use of the Unidroit Principles in International Commercial Arbitration in the Absence of an Agreement on Their Application. Электронное Приложение к Российскому Юридическому Журналу, (2). Retrieved from <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&site=eds-live&db=edsdoj&AN=edsdoj.52d173dd69f64a569b80647895aa7883>
15. Актуальные проблемы киберправа (обзор материалов второй международной летней школы по киберправу). Текст научной статьи по специальности «Право». Лебедь В.В., Телешина Н.Н., <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-kiberprava-obzor-materialov-vtoroy-mezhdunarodnoy-letney-shkoly-po-kiberpravu>
16. Правовау конструишуа смарт-контракта: юридическауа природа и сфера применинуа. Гринь О., Гринь Е., Соловьев А., <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-konstruktsiya-smart-kontrakta-yuridicheskaya-priroda-i-sfera-primeneniya>

C. Qo'shimcha adabiyotlar

1. Асосков А.В. Нарушение публичного порядка как основание для отказа в

	<p>принудительном исполнении решений международных коммерческих арбитражей, принятых на территории Российской Федерации // Закон. 2018; № 9. С. 134-142.</p> <ol style="list-style-type: none"> 2. Карабельников Б.Р. Международный коммерческий арбитраж. М., 2013. URL: http://arbitr.kg/web/documents/materials/25.pdf 3. Комаров В., Погоретский В. Международный коммерческий арбитраж. – Х.: Право, 2009. – 164 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SAIT/FAKULTET%208/1/Komarov.pdf 4. Международный коммерческий арбитраж: учебное пособие / Малько Елена Александровна. Москва: Русайнс, 2017. 44 с. ISBN 978-5-4365-2156-5. URL: https://book.ru/book/932087. 5. Международный коммерческий арбитраж: Учебник / Науч. ред.: О. Ю. Скворцов, М. Ю. Савранский, Г. В. Севастьянов. 2-е изд., перераб. и доп. СПб.: АНО «Редакция журнала «Третейский суд»; М.: Статут, 2018. 965 с. 6. Николукин, С.В. Международный гражданский процесс и международный коммерческий арбитраж : учебник / Николукин С.В. Москва : Юстиция, 2019. 256 с. ISBN 978-5-4365-2822-9. URL: https://book.ru/book/930438 (дата обращения: 10.10.2019). 7. Blackaby N., Partasides C., Redfern A., Hunter M. Redfern and Hunter on International Arbitration. Oxford University Press, 2015; 8. Born G. International Arbitration and Forum Selection Agreements: Drafting and Enforcing. Wolters Kluwer, 2016;
	<p>Namangan davlat universiteti tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - “Davlat huquqi va boshqaruvi” kafedrasining 2023-yil, __-____dagi __-sonli majlisida muhokama qilingan va tasdiqqa tavsiya etilgan. - Yuridik fakulteti kengashining 2023-yil, __- ____dagi __-sonli majlisida ma’qullangan va tasdiqqa tavsiya etilgan. - NamDU o’quv-uslubiy kengashining 2023-yil, _- _____dagi ____-sonli majlisida muhokama qilingan va tasdiqlangan.
	<p>Taqrizchilar: M.A.Akayeva – NamDU “Davlat huquqi va boshqaruvi” kafedrasini mudiri, yu.f.n.dosent. N.B.Axadova- Fuqarolik ishlari bo’yicha Namangan tumanlararo fuqarolik sudi sudyasi</p>

NamDU o’uv-uslubiy boshqarma boshlig’i:

X. Mirzaaxmedov

Yuridik fakulteti dekani:

B.Talapov

Davlat huquqi va boshqaruvi kafedrasini mudiri:

M.Akayeva

Tuzuvchi :

R.Boymirzayeva

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

YURIDIK FAKULTETI

DAVLAT HUQUQI VA BOSHQARUVI KAFEDRASI

**XALQARO XUSUSIY
HUQUQ**

FANI MODULINING

TESTLAR

XALQARO XUSUSIY HUQUQ O`QUV MODULIDAN TESTLAR

1. Xalqaro xususiy huquqning subyektlari qaysilar?

- a) Davlatlar va xalqlar
- b) Davlat va yuridik shaxslar
- c) Davlat, jismoniy va yuridik shaxslar, xalqaro tashkilotlar.

2. Agar bir davlat boshqa bir davlat yoki uning fuqarolarini nohaq kamsitish yo'li bilan unga zarar yetkazish uchun qandaydir chora tadbirlar qo'llagan bo'lsa, boshqa davlat ham unga nizbatan shunga o'xshash chora-tadbirlar qo'llashi mumkin. Bu

- a) O'zarolik
- b) Retorsiya
- c) Kolleziyalar kolleziyasi.

3. Investitsiyalarga oid nizolarni hal etish tartibi to'g'risidagi Washington konvensiyasini O'zbekiston ratifikatsiya qilgan?

- a) 1995 yil 6-may
- b) 1996 yil 12-iyun
- c) 1994 yil 17-mart .

4. Kollezion normalar tartibga solish usuliga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?

- a) Bir taraflama va ikki taraflama
- b) Bosh va subsidiary
- c) Imperative, dispozitiv va muqobil

5. Lex venditoris-

- a) Sotuvchi mamlakat qonuni
- b) Ashyo turgan joy qonuni
- c) Yashash joyi qonuni.

6. Quyidagilardan qaysi biri Xalqaro xususiy huquqning manbaalari bo'la olmaydi?

- a) Xalqaro shartnomalar
- b) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi
- c) O'zbekiston Respublikasi tan olgan xalqaro odat normalari.

7. 1992 yilgi Seul konvensiyasining maqsadi?

- a) Chet el investitsiyasining sug'urtasi bo'yicha xalqaro agentlik tuzish
- b) Xalqaro moliyaviy lizing to'g'risida
- c) Iqtisodiy ittifoq tuzish to'g'risida.

8. Huquqiy-rejim turlarini belgilang?

- a) Milliy va maxsus rejim
- b) Retorsiya va o'zarolik rejim
- c) a va b javoblar to'g'ri.

9. Lex flage-.....?

- a) Sud qonuni
- b) Bayroq qonuni
- c) Jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni.

10. O'zbekiston 1994 yil 6-mayda qaysi konvensiyalarga a'zo bo'lgan?

- a) Diplomatik munosabatlar to'g'risidagi Vena konvensiyasi
- b) Konsullik masalalari to'g'risidagi Vena konvensiyasi
- c) a va b javoblar to'g'ri.

11. "Jismoniy shaxsning shaxsiy qonuni" tushunchasi xususiy huquqda qaysi atama bilan ifodalanadi?

- A) lex voluntatis
- B) lex personalis

C) lex venditoris

D) lex domicilii

12. Apatridlar – bu ...

A) ikki mamlakat fuqaroligiga ega bo`lgan shaxslar

B) muomala layoqatiga ega bo`lgan shaxslar

C) fuqaroligi bo`lmagan shaxslar

D) muomala layoqati cheklangan shaxslar

13. Vindikatsiya va negator – bu ...

A) ashyoviy huquqning vujudga kelish asoslari

B) ashyoviy huquqlarni himoya qilish usullari

C) majburiyatning bajarilishini ta'minlash usullari

D) ashyoviy huquqlarning bekor bo`lish asoslari

14. Huquqiy rejimlarning turlari to`liq keltirilgan qatorni toping

A) miliy rejim, maxsus rejim, retorsiya

B) o`zarolik, eng ko`p qulaylik rejimi

C) o`zarolik, maxsus rejim, retorsiya, eng ko`p qulaylik rejimi

D) A va B javoblar to`g`ri

15. Xususiy shaxsning bir taraflama bitimi asosida tuziladigan yuridik shaxslar nima deb ataladi?

A) muassasalar

B) shirkatlar

C) uyushmalar

D) korporatsiyalar

16. Rekvizitsiya nima?

A) Davlat mulkini xususiylashtirish

B) Sodir etilgan huquqbuzarlik uchun mulkni musodara qilish

C) Favqulodda holatlarda mulkning qiymatini to`lagan holda davlat tomonidan olib qo'yilishi

D) Mulkni hadya qilish

17. Tashqi iqtisodiy bitimlar yuzasidan vujudga keladigan munosabatlarda qaysi tamoyil qo`llaniladi?

A) Shartnoma tuzilgan joy qonuni

B) Erk muxtoriyati tamoyili

C) Tovar turgan joy qonuni

D) Sud joylashgan joy qonuni.

18. Ko`chmas ashyolarga egalik qilish huquqi qaysi mamlakat huquqi bilan belgilanadi?

A) Mulk egasining fuqaroligi bo'yicha

B) Mulk joylashgan mamlakat xuquqi bo'yicha

C) Erk muxtoriyat tamoyili bo'yicha

D) A va C javoblar to`g`ri

19. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida transport vositalariga nisbatan ashyoviy huquqlar qanday belgilanadi?

A) Transport turgan joy qonuni

B) Transport vositasi ro'yxatdan o'tgan joy qonuni

C) Transport egasining yashash joy qonuni

D) A va C javoblar to`g`ri

20. Kollizion normaning tarkibini aniqlang.

A) Kollizion norma hajm va dispozitsiyadan iborat

B) Kollizion norma hajmi va bog'lovchidan iborat

C) Kollizion norma gipoteza, dispozitsiya va sanksiya qismlaridan iborat

D) Kollizion norma gipoteza va bog'lovchi qismlardan iborat

21.Xalqaro xususiy huquqning tarkibiy qismi qanday turdagi huquqiy normalardan iborat?

- A) Umumiy huquq normalari;
- B) Kollizion huquq normalari;
- C) Maxsus huquq normalari;
- D) Kollizion va maxsus huquq normalari.

22.Xalqaro xususiy huquqning asosiy manbalari qanday?

- A) Xalqaro shartnomalar;
- B) Ichki qonun hujjatlari;
- C) Sud va arbitraj amaliyoti;
- D) A, B, C javoblari to'g'ri.

23.Xalqaro xususiy huquqda alohida ahamiyatga ega bo'lgan, mintaqaviy birxillashirilgan kodeks nomi qanday nomlanadi?

- A) Burxos kodeksi;
- B) Baltamir Agayo;
- C) Bustamante;
- D) Bounes Aeros.

24.Qaysi doktrinaga ko'ra yuridik shaxsning shaxsiy qonuni deb uning asosiy faoliyati amalga oshirilayotgan davlat qonuni hisoblanadi?

- A) O'troqlik;
- B) Nazorat;
- C) Eksplutatsiya;
- D) Inkorporatsiya.

25.“Kolliziya” atamasi qanday ma'noni anglatadi va kollizion normalar qanday tarkibiy qismlardan iborat?

- A) Yunoncha, tafovut qiluvchi ish degani, kollizion normalar birlik va hajmdan iborat;
- B) Lotincha, to'qnashuvchi ish degani, kollizion normalar hajm va bog'lanishdan iborat;
- C) Lotincha, ta'minlovchi ish degani, kollizion normalar bog'lanish va to'qnashishlardan iborat;
- D) Yunoncha, farqlanuvchi ish degani, kollizion normalar hajm va to'qnashishlardan iborat.

26.AQShda yuridik shaxslar qanday turlarga bo'linadi?

- A) Xususiy, ommaviy va umumiy yuridik shaxslar;
- B) Ommaviy, notijorat va tijoratchi yuridik shaxslar;
- C) Xususiy, umumiy va tijoratchi yuridik shaxslar;
- D) Ommaviy, notijorat va shaxsiy yuridik shaxslar.

27.“Xalqaro tijorat bitimi” atamasini ilmiy muomalaga kiritgan olim kim?

- A) K.Dimitrieva;
- B) Y.Erpileva;
- C) V.Xvaley;
- D) P.Anufrieva.

28.Moliyaviy lizing to'g'risida Ottava konvensiyasi qachon imzolangan?

- A) 1991-yilda;
- B) 1988-yilda;
- C) 1984-yilda;
- D) 1981-yilda.

29.INCOTERMS 2010 da faqatgina dengiz transporti va hududiy suv transportlarida yuk tashishda foydalanishi mumkin bo'lgan 4ta termin qaysi?

- A) FOB, FAS, COB, FIC;
- B) FOB, FIC, CAF, FAR;

C) FOB, FAC, CFR, CIF;

D) FOB, FIC, CIF, COB.

30. O'zbekiston qachon Intellektual mulkning Butunjahon tashkiloti (VOIS) konvensiyasiga qo'shilgan?

A) 1992-yil 12-yanvarda;

B) 1993-yil 18-mayda;

C) 1992-yil 12-avgustda;

D) 1993-yil 18-avgustda.

31. Xalqaro xususiy huquqning predmetini aniqlang.

1.A. Fuqarolar va yuridik shaxslar ishtirokidagi mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlar

B. Xalqaro ko'lamda davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar

C. CHet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik, oila, mehnat va protsessual-huquqiy munosabatlar

D. munosabatlar

32. Xalqaro xususiy huquqning sub'ektlari kimlar hisoblanadi?

A. Davlatlar va fuqarolar

B. Xalqaro tashkilotlar va transmilliy kompaniyalar

C. CHet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, ko'chmanchilar, qochoqlar va siyosiy boshpana so'ragan shaxslar

D. Fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat

33. Xalqaro xususiy huquq xalqaro ommaviy huquqdan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?

A. Xalqaro xususiy huquq xalqaro ommaviy huquqning tarkibiy qismi hisoblanishi sababli farqlovchi belgilari mavjud emas

B. Xalqaro xususiy huquq xalqaro ommaviy huquqdan faqat sub'ektlari bo'yicha farqlanadi

C. Xalqaro xususiy huquq xalqaro ommaviy huquqdan predmeti va manbalari bo'yicha farqlanadi

D. Xalqaro xususiy huquq xalqaro ommaviy huquqdan predmeti, sub'ektlari va manbalari bo'yicha farqlanadi

34. Fuqarolik, oila va mehnat-huquqiy munosabatlarining chet el elementi bilan murakkablashuvi qanday sodir bo'ladi?

A. Huquqiy munosabat sub'ekti chet el fuqarosi va yuridik shaxsi bo'lsa

B. Huquqiy munosabat vujudga kelishi, bekor bo'lishi va o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan yuridik fakt chet elda sodir bo'lgan bo'lsa

C. Huquqiy munosabat ishtirokchilaridan bir tarafi chet el fuqarosi va yuridik shaxsi bo'lsa, huquqiy munosabatni vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi bilan bog'liq yuridik fakt chet elda sodir bo'lsa, huquqiy munosabat ob'ekti chet el davlatida joylashgan bo'lsa

D. A va B javoblar to'g'ri

35. Xalqaro xususiy huquqning umumiy qismida qanday turdagi masalalar o'rganiladi?

A. Xalqaro xususiy huquqning tushunchasi, predmeti, tizimi, manbalari, umumiy tushunchalari va sub'ektlari

B. Xalqaro xususiy huquq sub'ektlari, umumiy tushunchalari va yuridik shaxslarning huquqiy holati

C. Xalqaro xususiy huquq predmeti, tizimi, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni kollizion masalalari

D. Xalqaro xususiy huquqning predmeti, tizimi, sub'ektlari va mehnat munosabatlarining kollizion masalalari

